T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

ORTA ASYA'DAN DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNE GÖÇLER

Senem ÖZDOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
2007

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

ORTA ASYA'DAN DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNE GÖÇLER

DANIŞMAN
YRD. DOÇ. DR. İlyas GÖKHAN

Senem ÖZDOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
2007

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

ORTA ASYA'DAN DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNE GÖÇLER

Senem ÖZDOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TARİH ANA BİLİM DALI

Bu tez …/…/2007 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından Oy Birliği İle Kabul Edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. DANIŞMAN İlyas GÖKHAN	**Doç. Dr. Orhan DOĞAN**	**Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜRBÜZ**

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.
Kod No:

Prof. Dr. Ahmet Hamdi AYDIN
Enstitü Müdür Vekili

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORTA ASYA'DAN DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNE GÖÇLER

Senem ÖZDOĞAN

DANIŞMAN: Yrd. Doç. Dr. İlyas GÖKHAN

YIL: 2007, Sayfa: 105

Jüri: Yrd. Doç. Dr. İlyas GÖKHAN
Doç. Dr. Orhan DOĞAN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜRBÜZ

Bu tez, Orta Asya'dan Diyarbakır ve çevresine yapılan göçler sonucunda bölgeye yerleşen Türkmenleri ve onların bölgede bıraktıkları eserleri incelemektedir.

Orta Asya'dan yapılan göçler sonucunda Diyarbakır ve çevresinde hâkimiyet kuran Türk devletlerinin bölgede yaptıkları sosyal ve siyasi faaliyetler hakkında bilgiler içermektedir. Ayrıca bu devletlerden günümüze ulaşan eserler hakkındaki bilgileri içermektedir. Günümüzde Diyarbakır ve çevresi için yapılan karalamaların aslında belgelere dayanarak gerçek olmadığını ve Diyarbakır 'ın eskiden beri bir Türkmen şehri olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Göçler, Türkmenler, Selçuklular, Artuklular, Diyarbakır Surları, Boz-Ulus Türkmenleri

DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
UNIVERSITY OF KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM

ABSTRACT
MA Thesis

EMIGRATION FROM MIDDLE ASIA TO DİYARBAKIR AND ITS SURROUNDINGS

Senem ÖZDOĞAN

Supervisor: Asist. Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Year: 2007, Pages: 105

Jury: Asist. Prof.Dr. İlyas GÖKHAN
Assoc. Prof. Dr. Orhan DOĞAN
Asist. Prof. Dr. Mehmet GÜRBÜZ

This thesis examines Turkmen's who have settled in Diyarbakır region because of the consequence of emigration from Middle Asia, and examines the remains left from them on that region.

It also includes some information about social and political activities of Turkish states which migrated from Middle Asia and dominated Diyarbakır region and its surroundings. It claims that all aspersions are not essentially true about Diyarbakır and its surroundings by relying on the documents and claims that Diyarbakır has always been as a Turkmen city.

Key Words: Diyarbakır, Emigrations, Turkmen's, Seljuk, Artuqid, Diyarbakır city-walls, Bozulus Türkmenleri.

ÖN SÖZ

Diyarbakır, günümüzdeki büyülü atmosferini şehirde yaşamış devletlerin tarihine borçludur. Geçmişteki devletlerin bir parçası olan bizler, atalarımızın yaşayışlarından dersler çıkararak daha aydınlık bir gelecek çizmek adına önemli adımlar atmak hedefindeyiz.

Bu çalışmadaki amacımız, günümüzde Diyarbakır şehri adına yapılan karalama politikalarına karşı, şehrin bir tarihi geçmişinin olduğunu ve geçmişte burada yaşayan milletlerin ırk, dil, din ve mezhep ayrımı yapmadan bir arada yaşadıklarını bir nebze de olsa hatırlatmaktır.

Bazı yerli ve yabancı kaynakların son yıllarda şehir üzerinde oynanan oyunlara alet olması ve hatta bu oyunlara göz yumması, Diyarbakır 'ın kimliği hakkında insanları şüpheye düşürmektedir. Bir Diyarbakır Türkmeni olarak bu oyunlar başta beni, ailemi ve içinde yaşadığım şehirdeki ırk ayrımı yapmadan yaşayan diğer insanları da rahatsız etmektedir. Bu nedenle bu çalışma da, Diyarbakır 'ın asıl kimliğinin Türk olduğunu ve bu Türklerinde ırk ayrımı yapmadan şehirde yaşadıklarını dile getirmeye çalıştım. Fakat kaynak yetersizliği yüzünden, bir araştırmacı olarak araştırmayı seven herkes gibi sorunlarla karşı karşıya kaldım.

Hazırladığımız bu çalışmayı okuyacak olan şahıslara bir nevi de olsa Diyarbakır'ın benliğini yitirmeme mücadelesi verdiğini dile getirebilmişsem bu tamamen beni destekleyen hocalarım sayesindedir.

Beni bu çalışmaya yönlendiren ve çalışma sırasında yardımlarını esirgemeyen hocalarım Yrd. Doç. İlyas GÖKHAN ve Doç. Dr. Orhan DOĞAN'A teşekkürü borç bilirim.

Son olarak çalışmalarım sırasında benden desteğini esirgemeyen aileme ve bana kaynak bulmam için elinden gelen yardımı yapan Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü hocası Doç. Dr. Tufan GÜNDÜZ'E yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Senem ÖZDOĞAN
Kahramanmaraş 2007

KISALTMALAR

Ans.	Ansiklopedi
Bs.	Baskı, basım
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA.	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DBB.	Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi
Hzl.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İ.A.	İslam Ansiklopedisi
İ.Y.	İl Yıllığı
M.	Miladi
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
TDAV.	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TTK.	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayınevi
YY.	Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

ÖZET…… I

ABSTRACT……. II

ÖNSÖZ…… III

KISALTMALAR……. IV

İÇİNDEKİLER…… V

1. GİRİŞ……... 1

2. DİYARBAKIR İLİNİN TARİH ÖNCESİ DÖNEMİ……. 3
2.1. Diyarbakır İsminin Menşeî…….. 4
2.2. Diyarbakır'ın Coğrafi ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış……. 4

3. ORTA ASYA'DAN YAPILAN GÖÇLER SONUCUNDA DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDEKİ YERLEŞİMLER VE İLİŞKİLERİ……... 8
3.1. İlkçağ'da Diyarbakır'daki Yerleşimler……. 8
3.2.Orta Çağ Başlarında Diyarbakır'daki Yerleşimler…… 13
3.2.1. Bizans Döneminde Diyarbakır ve Akhun Akınlarının Başlaması….. 14
3.2.2. Diyarbakır'da İslamiyet'in Yayılışı……. 15
3.2.2.1. Oğuzların Diyarbakır Bölgesine Akınları ve Mervânî Devletinin Yıkılışı…….. 19

4. DİYARBAKIR İLİNDE HÂKİMİYET KURAN DEVLETLER…… 22
4.1. Büyük Selçuklu Dönemi……... 23
4.1.1. Suriye Selçukluları Döneminde Diyarbakır…….. 25
4.1.2. İnal Oğulları Ve Nisan Oğulları Dönemi…….. 26
4.2. Artuk Oğulları Dönemi…… 28
4.2.1. Eyyûbîler ve Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Diyarbakır….. 30
4.2.2. Mardin Artukluları -Moğollar ve Timur Döneminde Diyarbakır….. 32
4.3. Akkoyunlu Devleti Döneminde Diyarbakır……. 34
4.3.1. Safevî Eğemenliğinde Diyarbakır…….. 37
4.4. Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır……. 40
4.4.1. Boz-Ulus Türkmenleri……... 46

5. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DİYARBAKIR'A GENEL BİR BAKIŞ VE GÜNÜMÜZE ULAŞAN ESERLER…….. 52
5.1. Roma ve Bizans İmparatorlukları Dönemine Ait Eserler……... 53
5.2. İslam Dönemine Ait Eserler……... 55
5.3.Artuklular ve Eyyûbîler Dönemine Ait Eserler……... 58
5.4.Akkoyunlu Devletine Ait Eserler…… 60
5.5. Osmanlı Döneminden Kalma Eserler……. 63

6. SONUÇ VE ÖNERİLER…… 72

KAYNAKÇA……. 74

DİZİN……. 82

ÖZGEÇMİŞ…… 85

EKLER……... 105

1.GİRİŞ

Tez çalışmasının ana teması, Diyarbakır ve çevresine yapılan Türkmen akınlarından oluşmaktadır. Tezin daha anlaşılır kılınması için içerisinde Diyarbakır 'ın sosyal ve kültürel yapısına da yer verilmektedir.

Tezin konulara göre dağılımı ise şu şekilde oluşturulmuştur;

1. Bölümde, Giriş kısmı yer almaktadır.

2. Bölümde, Diyarbakır İlinin Tarih Öncesi Dönemi içerisinde şehirde bulunan yerler ve bölgeye yerleşen kavimlerden söz edilmiştir.

3. Bölümde, Orta Asya'dan yapılan göçler sonucunda Diyarbakır ve çevresine yerleşen kavimler ile bu kavimlerin birbirleriyle olan mücadelelerine yer verilmiştir.

4. Bölümde, Diyarbakır'da hâkimiyet kuran devletler ve bu devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerine yer verilmiştir. Ayrıca tezimizin bu bölümünde Diyarbakır'a yerleşen Türkmenlerden bahsedilmektedir.

5. Bölümde, Geçmişten günümüze Diyarbakır'da hâkimiyet kuran devletlere genel olarak değinildikten sonra bu devletlerden günümüze ulaşan eserler üzerinde durulmuştur.

Ayrıca tez çalışmamızın sonraki bölümlerinde kaynakça, dizin ve ekler kısmında da Diyarbakır'a ait resimler yer almaktadır.

Diyarbakır, jeopolojik önemi açısından ilkçağlardan bu yana, Akdeniz'i Basra Körfezine, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan bir konuma sahip olmuştur. Ayrıca Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinde bulunduğundan, her dönemde önemini koruyan bir merkez konumundadır. Hem İslamiyet öncesi, hem de islamiyet'ten sonraki dönemlerde önemini kaybetmeyerek günümüzde bile özelliğini koruyan bir şehirdir (Ünalan, 2004: 185).

M.Ö 6000 yıllarında Orta Asya'dan göç eden Sümer Türkleri, Anadolu'ya geldikleri zaman Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı kesimlerine yerleşmişlerdir. Bu göçler, uzun yıllar devam etmiş ve Sümer Türkleriyle soydaş olan, Subârtu adıyla tanınan Hurrîler, bölgeye yerleşmişlerdir (Balin, 1970: 6). Bu dönem itibariyle, şehir "Amid, Amidâ, Amide, Kara Amid, Kara Hamid, Diyar-ı Bekr ve Diyarbakır" adları ile günümüze ulaşmıştır.

Diyarbakır'ın Orta Asya'dan gelen Sûbari Türkleriyle iskân hareketi, Sümer ve Akâdlar (M.Ö.2750–2725), Hurrîler-Mitânniler (M.Ö.2725–1260), Asurlular (M.Ö.1260–1190), Kumruklar (M.Ö. 1190–1116), M.Ö 116 ile M.Ö. 653'e kadar Arami, Bit-Zamanî, Asurlu ve Urartulu'lar arasında el değiştirmiş; Saka- İskit Türklerinin buraya inmesi ve yerleşmesinden (M.Ö. 653–625) sonra Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Büyük Tiğran Kralları ve Romalılar arasında el değiştirmiştir. M.Ö 69'da bölgeye hâkim olan Romalılar idaresindeyken, Part'lar, Sasanlılar arasındaki el değiştirmeler devam etmiş, M.S 395'den itibaren Doğu Roma hâkimiyetinin başladığı bölgede Akhunlar görülmeye başlanmıştır (Cantay, 2004: 27).

Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya akınlar düzenleyen Hunlar, muhtelif istikamette ilerleyerek M.S 363–373 yılları arasında Urfa ve Diyarbakır'a yerleşmişlerdir. Bu dönemden itibaren bölgede Türkleşme özellikleri görülmüş ve Hunlar bulundukları yerlere örf ve adetlerini taşımışlardır (Kafesoğlu, 2000: 57). Akhunların bulundukları bölge, daha sonraki dönemlerde İran'daki devletlerin akınlarıyla karşılaşmışlarsa da M.S 639 yılında bölgenin büyük kısmı ve Diyarbakır, Mardin, Urfa gibi şehirler Arap Müslümanlarının eline geçmiştir (Cantay, 2004: 28). Bu devirden sonra, Diyarbakır sırasıyla, Emevîler, Abbasiler, Şeyh Oğulları, Hamdaniler, Bûveyh Oğulları ve Mervân Oğulları Devletlerinin eline geçmiştir. Bu devletler sayesinde İslamiyetle tanışan

Diyarbakır'da günümüze ulaşan pek çok eser yer almaktadır (Yılmazçelik, 1995: 4). Bu eserlerden en önemlisi Sant-Tomar kilisesinin camiye çevrilmesi ve "Ulu Cami" adını almasıdır. Diyarbakır, Mervan Oğulları Devleti döneminde imar, ziraat, eğitim, sanat hatta sağlık hizmetlerinde ilerleme kaydetmiştir. Ayrıca bu dönemde çok sayıda medrese, cami, hamam, kervansaray, köprü ve hastahaneler yapılmıştır. Bu eserlerden bazıları günümüze ulaşan yapılar arasında yer almaktadır (Ünalan, 2004: 186).

Selçuklu ve Artuklu dönemlerine kadar, Diyarbakır'da hâkimiyeti sürdüren devlet, Mervân Oğulları olmuştur. Selçuklu Devletinin 1085–1093 yıllarında şehirdeki hâkimiyetlerine kadar bölgeye sık sık Oğuz akınları başlamıştır. Türklerin Anadolu'ya ilk geliş tarihi sayılan Selçuklu devrinden önce de Diyarbakır'a akınlar başlamış, nitekim bu dönemde Türkmen akınları yoğunlaşmıştır. Şehire yerleştirilen Anası-Oğlu ve Bûka Beyleri, günümüzde hala var olan Türklerin ataları sayılmaktadır. Selçuklu sultanı Alp Arslan döneminde yapılan 1071 Malazgird Savaşı ile Anadolu ve Suriye toprakları kalıcı Türkmen yerleşmesiyle Bizans'a karşı büyük bir güç oluşturmuştur (Cantay, 2004: 27).

Büyük Selçuklu devrinde Diyarbakır surları, onarılarak Mardin Kapı, Yedi Kardeş Burcu, Nur ve Yeni Kapı Burcu inşa edilmiştir (Tuncer, 1996: 66–67).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri içerisinde yer alan diğer şehirler gibi, Diyarbakır'da Büyük Selçuklu hâkimiyeti ile Osmanlı hâkimiyeti arasındaki dönemde, İnal Oğulları (1097–1142), Nisan Oğulları (1142–118), Hasan Keyf Artukluları (1183–1232), Eyyûbi Devleti, Anadolu Selçukluları (1240–1302) ve Mardin Artukluları (1302–1394) hâkimiyetlerinin dışında ayrıca İlhanlılar, Çobanîler ve Celayirlilerin istilasına uğramış ve son olarak da Timur'un işgali sırasında (1394–1401) büyük tahribe uğramıştır.

Diyarbakır'da hâkimiyet kuran devletler değişse de Türkmen nüfusu değişmeyen şehir bir süre sonra, Akkoyunlu Türkmen Devletinin hâkimiyetine alınmıştır. Bu dönemde Diyarbakır'ın günümüzde de hala kullanılan camileri "Sefa Cami, Nebi Cami, Dört Ayaklı Minare, Semaniye Köşkü" inşa edilmiştir. Şah İsmail döneminde Safevî idaresine giren Diyarbakır, Osmanlı Devleti ve Safevîler arasında yapılan Çaldıran Savaşı sonucunda Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır. 10 Eylül 1515 tarihinde Bıyıklı Mehmet Paşa şehre beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. Osmanlı döneminde ticari yolların kesiştiği bir noktada yer alan şehire sürekli olarak Türkmen yerleşimleri devam etmiştir (Cantay, 2004: 28).

Diyarbakır'da yer alan Türkmen unsurlarına Boz-Ulus Türkmenleri adı verilmiştir. Boz-Ulus içerisinde yer alan aşiretlerden bir kısmı konar-göçerliği terk etmeleri için Orta Anadolu'ya göçe zorlanmışlardır. Kalanların bir kısmı Rakka sınırındaki Beliç Nehri tarafına gönderilirken, geri kalanları da Diyarbakır ve çevresinde kalarak Türkmen soyunu devam ettirmişlerdir.

2. DİYARBAKIR İLİNİN TARİH ÖNCESİ DÖNEMİ

İnsanoğlunun yeryüzünde görülmesi jeoloji devirlerinin sonuncusu olan Anthopozoik (Dördüncü zaman) çağına rastlamaktadır. Bu zamanda bölgemizde insanoğlunun varlığına rastlanmaktadır. Fakat kısa bir süre sonra, Akdeniz ülkelerindeki uzun başlı (Dolikosefal) tipteki orta boylu insanların, ilk defa olarak Suriye üzerinden Dicle – Fırat boylarını takip ederek Anadolu içlerine geldikleri bilinmektedir (Diyarbakır Yıllığı, 1972:4). Yapılan kazılar sonucunda Anadolu'nun ilk sakinlerinin, Paleolitik (Eski Taş Devri) ve Mezolitik (Orta Taş Devri) çağlarda yaşamlarını avcılık – toplayıcılık ile sürdüren tüketici insan toplulukları olduğu ortaya çıkmıştır. Bu insan toplulukları mağaralarda ve kaya sığınaklarında göç ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemde, Diyarbakır ve çevresindeki mağaraların bazıları şunlardır; Eğil mağaraları, Diyarbakır'daki Malikli ve Hilar mağaraları, Silvan'da Hasuni mağaraları, Dicle Nehri kolları üzerinde bulunan birçok mağara (Soyukaya, 1999: 27; Diyarbakır Yıllığı, 1973: 4).

İnsanların üretime geçmesi ile ilk yerleşik köy toplumları oluşmaya başlamıştır. Bu tarımcı köy topluluklarının en güzel örneği, Diyarbakır'ın Ergani ilçesi yakınlarındaki Çayönü Tepesi'dir. Çayönü, günümüzden 10.000 yıl önceye dayanan tarihiyle sadece bölgenin değil, uygarlık tarihimizde de önemli bir yer tutmaktadır (Tekin, 1997: 13).

Güneydoğu Anadolu bölgesinde ayrıca Prehistorik döneme ait birçok yerleşim yeri de tespit edilmiştir. Bu döneme ait yerleşim yerleri arasında Diyarbakır çevresinde bulunan Pir Hüseyin, Tilalo, Tavşan tepe, Kefercin, Tel-Hum höyükleri önemli yer tutmaktadır. Ayrıca Tilalo höyüğünde bakır çağından kalma balta ve gürzü gibi buluntulara, Hilâr köyü yakınlarındaki mağaralarda ise Kalkolitik, Bakır veya Tunç çağı yerleşim tabakalarına rastlanmıştır (Cantay, 2004:25; Beysanoğlu, 2003: 49–50).

Diyarbakır ili, tarih öncesi döneme ait hareketliliğini yazının bulunmasıyla devam ettirmiştir. Şehrin bulunduğu Dicle boylarına yerleşen ilk kavimler M.Ö. 3500 yılında, Orta Asya'dan gelen Sümer Türklerinin soydaşı savaşçı oymaklar, Subârtulardır.

2.1. Diyarbakır İsminin Menşei

Şehrin adı yazılı kaynaklarda ilk olarak M.Ö 1260 yılında Asur hükümdarı I.Salmanasar tarafından kullanılan Asur hükümdarlık kılıç kabzalarında çivi yazısı şeklinde 'AMİDÎ' ismiyle geçmektedir (Kırzıoğlu, 1962: 15; Göyünç, 1994: 464). Ayrıca, Asur hükümdarlarından I.Tiglatpalasar'ın M.Ö.1116 yılındaki fetihleri sonucunda Asur yıllıklarında M.Ö. 800, 762, 725 ve 705 yıllarındaki bölge valileri de, 'Amidi Valileri' adı ile anılmıştır.

3200 yıl önceleri Asurluların Amidî ismini kullanmaları, bu ismi şehrin önceki hâkimleri olan Hurri-Mitânni devletlerinden aldıklarını göstermektedir. Orta Asyalılardan kalan bu adın bir yerli ilah-put veya boy-oymakla alakalı olduğu düşünülmektedir. Bu ismin yerli bir ilah-puta ait olduğu Orta Asya masallarında geçen Amida veya Borhan adıyla alakalı olduğu sanılmaktadır. 'Borhan' adlı bir tanrı-hükümdarın başında bulunduğu Orta Asya'lı Boryât Türkleri içki içerken hükümdarları Borhan'ı anarak kadeh kaldırırlarmış. Borhan'ın anlamı, Türklerin Cemşidi demektir. Amida'da şarap yapılır ve çok fazla tüketilirmiş. Fakat başa geçen hükümdarlardan biri içkiyi yasaklayınca halk şarap yerine siyah üzüm suyunu kaynatarak içmeye başlamış. Bu içkinin adına da Kara-aş denilmiştir. Diyarbakır 'da günümüzde bile bayramlarda

Diyarbakır Ermenileri tarafından karaş adlı içecek yapılmaktadır. Bu efsanede Amidi adıyla ilgili ortaya atılan bir iddiadır (Kırzıoğlu, 1962: 13; Beysanoğlu, 2003: 3–4).

M.S. 305 yılında Arsaklı II. Tiridat döneminde şehirde hristiyanlığın kabulüyle şehrin adı 'AMİD' olarak değiştirilmiştir. Süryani eserlerde Amid veya Beşik anlamına gelen 'O'mid'; bazı eserlerde de 'Emit' veya 'Amide' şeklinde yazıldığı görülmektedir (Türk Ansiklopedisi, 1966, C.XIII: 378).

Diyarbakır, tarihte iki kez Samice konuşan göçebe kavimler tarafından işgal edilmiştir. M.Ö. bir Arab kabilesi olan Aramianlarca ve müslümanlık döneminde de Banu Bakr'lular tarafından işgal edilmiştir. Banu Bakr, şehre bu günkü adını miras olarak bırakmıştır (Akder, 1963: 122).

XVI. yüzyıldan itibaren eserlerde 'Kara-Amid' olarak geçen şehrin adı Arap kaynaklarında 'Amid-i Sevda' olarak yazılmıştır. Timur'un savaşlarını anlatan zafernamelerde şehrin adı 'Karaca Kale' ve 'Kara Kale' diye de anılmıştır (Beysanoğlu, 2003:4). Bir başka görüşe göre de; Orta Asya'dan göç edip buralara yerleşen Türkler, madencilikle uğraşmış olduklarından bu bölgeye de bakır ve özellikle maden anlamına gelen 'Amidağ' adı verilmiştir. Amidağ adı zaman zaman 'Amid', 'Amat' ve 'Kara Hamat' olarak da kullanılmıştır. Türk göçebelerinin kışlağı konumundaki şehre kışlak merkez anlamına gelen Türkçe 'Kara-Amid' veya 'Kara-Hamid' adı da verilmiş ve bu ad XVII. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Balin, 1970:6). Kara Amid adıyla anılan şehrin daha sonraki ismi ise Müslüman Arapların bölgeyi fethettikten sonra Rebia Araplarının iki büyük kabilesinden biri olan ve Dicle nehri kenarında yaşayan Bekir bin Vaîl kabilesinin Abbasiler döneminde yayıldığı topraklara verilen isme yani 'Diyar-ı Bekr' veya 'Diyar Bekr' adına dayanır. Bu ismin ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmemektedir ama XVIII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği tespit edilmiştir (Göyünç, 1994: 464–465; Türk Ansiklopedisi, 1966: 378).

Bölge, Hz. Ömer zamanında İslamlaştıktan sonra Hz.Osman döneminde el-Cezire kıtası, buralara yerleşen kabilelerinin isimlerine göre 'Diyar-ı Mudar', 'Diyar-ı Bekr' ve 'Diyar-ı Rebia' adları ile komutanlıklar haline getirildi. Rakka, Diyar-ı Mudar'ın; Amid, Diyar-ı Bekr'in; Musul ise Diyar-ı Rebia'nın merkezi haline geldi. İlk başlarda yukarı Dicle bölgesine verilen 'Diyar-ı Bekr' adı, daha sonra şehrin adı olmuş ve daha sonraları yavaş yavaş unutularak yerini XX. yüzyıl başlarından itibaren 'DİYARBEKİR' ismine bırakmıştır (Beysanoğlu, 2003: 4–5).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde eyaletin tamamına 'Diyarbekir'; şehrin merkezine ise 'Amid' söylendiği bilinmektedir (Yılmazçelik, 1995:2).

Türkiye Cumhuriyeti döneminde, 15.Kasım. 1937 pazartesi günü saat 18.10'da şehre gelen Atatürk, akşam Halkevinde yaptığı konuşmasında:

"Yirmi yıl sonra tekrar Diyarbakır'da bulunuyorum…" demesi üzerine ertesi gün şehrin adı DİYARBAKIR'A çevrildi. Sonra 10.Aralık.1937 günü ve 7789 sayılı bakanlar kurulu kararı ile bu ad kesinleşmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır adının ve tarihinin araştırılmasına başlanmıştır (Beysanoğlu, 2003: 6–7).

2.2. Diyarbakır'ın Coğrafi ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış

Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu bölgesinde Dicle havzasında nehrin sağ kıyısında denizden yüksekliği 650 metre olan yüksek bir platoda yer alır (Göyünç, 1995: 464). Şehrin kapsadığı alan, 37. enlemin, 56 dakika kuzeyinde ve 40. boylamın 13 dakika doğusunda yer alır (Beysanoğlu, 2003, C.I: 2).

Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu bölgesinin Gaziantep'ten sonra ikinci büyük şehri olup, Toros dağlarının güneyinde, yukarı Dicle havzasında bulunan Karacadağ sönmüş volkan kütlesinden çıkıp, üçüncü zamanın kumlu, killi ve kireçli toprak tabakalarının üzerini koyu renkli kalın bir örtü gibi örten bazalt lavlarının meydana getirdiği yaylanın Dicle vadisinin dik kenarı üzerinde sahanlık şeklinde, düz bir zemine yerleşmiştir. Ayrıca Diyarbakır, kelek denilen sallar ile akış aşağı nakliyat içinde başlangıç noktası olarak kabul edildiğinden bu şehir önem kazanmış ve bu nedenden dolayı Urfa ve Mardin illerini de geride bırakmıştır (Tuncer, 1994: 13; Darkot, 1993, C.III: 601 –603).

Diyarbakır'ın komşularına değinecek olursak;

Diyarbakır'ın kuzeyinde, Elazığ, Bingöl; kuzeydoğusunda Muş; kuzeybatısında, Adıyaman'ın Gerger ilçesi, Malatya'nın Pötürge ilçesi; batısında, Şanlıurfa'nın Siverek ve Viranşehir ilçeleri; doğusunda, Siirt; güneyinde Mardin; güneybatısında Şanlıurfa; batısında ise Malatya yer almaktadır (Arhan,1991: 2). Ayrıca Diyarbakır'ın kuzeyinde Güneydoğu Toroslar; batısında Karacadağ; güneyinde, Mardin Eşiği; doğusunda, Batman Çayı ve Karacadağ ise şehri çevreleyen dağlardır (Araz ve Kılıç, 1995, C.V: 403).

Diyarbakır bölgesi, M.Ö II. Bin yılının ilk yarısı içinde ve de I. Bin yılın ilk yarısında büyük öneme sahip havzalardan biriydi (Köroğlu, 1998: 10). Bu nedenden dolayı Diyarbakır, Anadolu'daki diğer iller gibi Orta Asya'dan gelen göç yollarının düğüm noktasında yer almış ve göç alan illerden biri haline gelmiştir. Diyarbakır'ın göç almasının bir diğer nedeni de; eskiçağdan beri Akdeniz'i Basra körfezine, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan ayrıca Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların üzerinde bulunmasından dolayı birçok istilaya maruz kalmış ve önemli tarihi merkezlerden biri haline gelmesine neden olmuştur (Yılmazçelik, 1995: 3). Diyarbakır'ın çevresindeki verimli arazilerde buraya göç eden kavimler için cezbedici bir diğer unsur olmuştur. Bunun en güzel örneğini Diyarbakır'ın Ergani ilçesi yakınlarındaki ilk üretim ve yerleşim yeri olan Çayönü ortaya koymaktadır.

Diyarbakır havzasında iklim ise, şiddetli karasal'dır. Yazları çok sıcak ve kurak; kışları ise soğuk ve yağışlı geçer (Araz ve Kılıç, 1995, C.V: 403).

Diyarbakır'da yıllık sıcaklık ortalaması; 15,9 derece, temmuz ayı ortalaması; 31 derece, ocak ayı ortalaması; 1,8 derecedir. Yazın sıcaklık 46 dereceye çıkarken, kışın -24 dereceye kadar düşmektedir. Yağışlı günlerin sayısı 86'dır. Kış ve ilkbahar en fazla yağış aldığı aylardır (Gökçen, 1998: 9; Arhan, 1962: 3). Diyarbakır'da en çok esen rüzgâr, kuzeybatıdan esen karayel'dir. Bunu kuzeyden esen yıldız, batıdan esen günbatısı izler. En hızlı esen rüzgârlar güneyden eser (Sarı, 1994: 89).

Diyarbakır'da bitki örtüsü genellikle otsu bitkilerin meydana getirdiği bozkır bitkileridir. İlkbahar'da bu otlar yeşerir. Fakat bu uzun sürmez. Yaz başlarında otlar sararır ve kurur. Günümüzde Diyarbakır topraklarının sadece yüzde onunu ormanlar kaplamaktadır (Gökçen, 1998: 10).

Diyarbakır'ın geçiş toplumu özellikleri gösteren yaşam biçimi ise oldukça renklidir. Tarımda makineleşmeye geçmeden önceki dönemlerde bölgede geniş aile modeline rastlanırken, sanayileşme, eğitim, ulaşım ve iletişimin gelişmesi sonucu çekirdek aile modeline geçilmiştir (Sarı, 1994: 89).

Diyarbakır şehri, Türk-İslam şehircilik anlayışının bütün özelliklerini, mahalleleri vasıtası ile yansıtan tipik bir Türk şehridir (Yılmazçelik, 1995: 27). Yörede halkın geçim kaynağı olarak tarım ve hayvancılığı gösterebiliriz. En fazla buğday, arpa ve darı ekilen ürünlerdir (Araz ve Kılıç, 1995: 405).

Diyarbakır' da mimariye göz atacak olursak; yörede mimariyi etkileyen en önemli unsur iklim karşımıza çıkmaktadır. Çünkü iklim, Diyarbakır'daki evlerin mimarisini tümüyle etkilemiştir. Yaz ayları çok sıcak olduğu için evler, yazlık ve kışlık bölümlere ayrılırdı. Eski Diyarbakır evleri dışarıdan bakıldığı zaman penceresiz, çıplak duvarlardan ibarettir. Evlerin bu görünüşünün nedeni; aile içi yaşantıyı gizlemektir. Sokak kapısından girildiğinde büyük bir avluya açılan evlerin zemin katında depolar, ahırlar ve nadirende olsa oturma kısımları yer almaktadır. İkinci katta; aileye ait özel odalar bulunmaktadır. Eski yapı sayılan Diyarbakır evlerinin avlularında havuzda yer almaktadır (Gabriel, 1962, C.VI: 52). Bu havuzlarda deliksiz taş kullanılmıştır. Bunun nedeni ise yazlar çok sıcak olduğu için güneşin batışıyla bu taşlara dökülen suların evlerin serinlemesini sağlamasıdır. Hemen her evde yer alan ve eyvan adı verilen bölümler, evlerin en önemli yazlık bölümünü oluşturur. Evler iklim nedeniyle kuzeye bakarlar. Bütün evlerde müstakil tuvalet ve su kuyuları yer almaktadır. Diyarbakır evleri sur içerisinde gelişmek zorunda kaldığından iklim ve nüfus artışının etkisiyle sık inşa edilmiş ve bu yüzden sokaklar daralmıştır (Yılmazçelik, 1995: 44).

Günümüzde surlar, Diyarbakır şehrini ikiye bölmüştür. Eski şehir surların içinde yer alırken; yeni Diyarbakır ise surların dışında modern bir görünümle dikkat çekmektedir. Günümüze ulaşan çok az sayıdaki eski evler müze haline getirilmiştir.

Diyarbakır'daki tarihsel doku yerini yavaş yavaş çarpık kentleşmeye bırakırken insanların giyim tarzları da buna paralel olarak değişime uğramıştır. Günümüzde Diyarbakır 'da bazı kesimlerde geleneksel giysiler kullanılırken şehrin büyük çoğunluğu artık çağdaş giysileri benimsemiştir. Diyarbakır adı ile bütünleşen geleneksel kıyafetler aslında eski Türk giyiniş tarzının bir parçasıdır. Fistan veya zubun adı verilen elbiseler, işlemeli hırkalar, başlıklar, önlük, şal, kuşak, bel bağı, el örgüsü yün çoraplar, puşu, takke, keçe, ağabani yöre kıyafetlerinin en güzel örnekleridir (Sarı, 1994: 89).

Diyarbakır, geleneksel el sanatları yönüyle de dikkate değer bir yere sahiptir. Diyarbakır 'da Türk süsleme sanatında taş süslemeciğinin önemli bir yeri olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Taş işlemeciliği, Diyarbakır 'da önemli bir yere sahiptir ve Türk el sanatlarının güzel örnekleriyle de bunu ispatlamaktadır. Örneğin; Diyarbakır Ulu Cami, Mesudiye Medresesi, Safa Cami, Yedi Kardeşler Burcu sadece bu eserlerden birkaçıdır (Mercin, 2004: 376–379).

Diyarbakır'da taş süslemeciliğinin yanı sıra özellikle Artuklu Türkleri döneminden kalma halı dokumacılığı, ipek üretimi, bakır işlemeciliği, saraçlık, keçecilik, dokumacılık gibi el sanatları günümüzde az da olsa varlığını sürdürmektedir (Sarı, 1994; Özgen ve Aytekin, 2004: 74–75). Diyarbakır'da günümüze ulaşan en önemli el sanatı ise kuyumculuktur. Yöre kuyumcuları, işledikleri hasır bilezikleri, gerdanlıkları, gümüş buhurdanlıkları ile ün salmışlardır. Ayrıca onlar yaptırdıkları işlemelerin güzelliğini Konya'daki Mevlana Türbesinin ikinci kapısını yaptırarak göstermişlerdir (Sarı, 1994: 90).

Diyarbakır, her alanda kültür zenginliğini gösterirken yemek yönünden de zengin olduğunu ortaya koyan bir Türk şehridir. Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan bu şehirde zengin ve bol çeşitliliğe sahip bir mutfak kültürü hâkimdir. Yemekler genellikle kemikli ve yağlı etle yapılmaktadır. Etin yanında sakatat da yemeklerde sıkça kullanılmaktadır. Sebzenin yanında kavun, karpuz, karadut ve üzüm önemli bir yere sahiptir. Meftune, kaburga dolması, ekşili dolma, hillorik, lebeni, kibe mumbar, gullikli pilav, babakanuç yörenin önemli bazı yemeklerindendir (Parlak, 2004:19–25).

Doğal tarihsel bir dokunun altında yaşayan yöre insanları, din ve dil ayrımı yapmadan uzun yıllar bir arada yaşamışlardır ve bu birliktelik günümüzde yapılan bütün

bölücü hareketlere rağmen devam etmektedir. Diyarbakır birçok dini grubu bir arada bulunduran nadir şehirlerimizden biridir. Diyarbakır'da yaşayan dinî gruplar, bazen ayrı bazen de aynı mahallelerde birlikte yaşamışlardır. Şehirde uzun yıllar İslamiyet başta olmak üzere Katolik, Ortodoks, Süryanî, Şemsî, Protestan, Nasturi, Keldani ve Musevîlik inançlarına sahip insanlar bir arada yaşamışlardır (Yılmazçelik, 1995: 49).

3. ORTA ASYA'DAN YAPILAN GÖÇLER SONUCUNDA DİYARBAKIR VE ÇEVRESİNDEKİ YERLEŞİMLER VE İLİŞKİLERİ

M.Ö. 3500 yılında Diyarbakır'a Orta Asya'dan gelen Hurrilerle başlayan ilk Türkmen yerleşimleri daha sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir. Şehrin ilk hakimlari olan Hurriler, Sümer Türkleriyle soydaş olup Dicle Nehrinin yukarı kısımlarına yerleşmişlerdir (Balin, 1970: 7). Ardından bölgeye gelen Asurluların Kuzey Mezopotamya'da yaptıkları ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı bir geçiş özelliği kazanan Diyarbakır, bu dönem itibariyle pek çok devletin mücadelelerine sahne olmuştur. Orta Asya'dan göç edip buralara yerleşen Türkler, daha çok madencilikle uğraşmış ve bu yüzden şehre de maden anlamına gelen Amidağ adını vermişlerdir. Asurluların zayıflamasından sonra bölgeye Orta Asya'dan Aramî adlı yeni bir göç grubu gelerek burada Bit-Zamani adlı devleti kurmuşlardır. Bit-Zamani ve Asurlular arasında gidip gelen şehir Asurlulardan sonra yeni devletlerle tanışmıştır. Asurlulardan sonra şehre Mitannîler, Urartular, Persler, Büyük İskender, Selevkoslar, Partlar ve Büyük Tigrân hâkim olmuştur. Sadece Diyarbakır değil çevresinde bulunan diğer şehirlerde bu göçlere sahne olmuşlardır.

Romalıların bölgeye hâkim olmasıyla hala eşsiz güzelliğiyle gözleri kamaştıran Diyarbakır surlarının inşasına başlanmıştır. M.Ö. 69 yılında Romalılar çevreden gelecek tehlikeleri önlemek maksadıyla surları inşa edip, şehri askeri bir garnizon haline getirmişlerdir. Surlar, Nusaybin halkının Diyarbakır 'a iltica etmesinden sonra 367–375 yılları arasında bugünkü konumuna getirilmiştir (Özgen-Aytekin, 2004: 31).

Roma ve Bizans döneminde hristiyanlığın etkisi altında kalan Diyarbakır, bölgeye yapılan Arap akınları sonucunda islamiyetle tanışmış ve bir İslam şehri olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Şehrin islamiyetle tanışmasından sonra şehre hâkim olan devletler, Emevîler, Abbasiler, Şeyh Oğulları, Bûveyh Oğulları, Mervanîler, Yınal Oğulları, Nisan Oğulları, Büyük Selçuklular, Artuklular, Eyyûbiler, İlhanlılar, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlı Devleti'dir. Bu beylikler Yinaloğullarından itibaren şehirde kendilerine özgü eserler bırakarak Diyarbakır'ın bir tarih şehri olamasına yardımcı olmuşlardır. Orta Asya'dan gelen Türkmenler bu devletlerin içerisinde yer alarak şehirde Türk kültürünün yerleşmesine yardımcı olmuşlardır.

Mervân Oğulları, döneminde bayındır hale getirilen Diyarbakır'da bu dönem izlerine hala rastlanmaktadır. Selçuklular döneminde artış gösteren Türkmen akınları sonucunda şehir daha da canlanmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden sonra Osmanlı Devletine dâhil edilen Diyarbakır, İran'dan gelen şii tehlikesini atlatarak öz benliğini korumuştur. Osmanlı Devletinin son dönemlerinde hala göçebe olan oymakları yerleştirmek amacıyla uygulanan iskân politikası sonucunda bölgede yer alan Türkmenler Orta Anadolu'ya göç ettirilmişlerdir. Kalan oymakların bir kısmı Rakka 'ya sürgün olarak gönderilirken diğer oymaklar gitmeyerek şehirde yaşamışlardır. Akkoyunlu Türkmen devletinin devamı olan bu oymaklar sayesinde Diyarbakır öz benliğini hala korumaktadır.

3.1. İlkçağ'da Diyarbakır'daki Yerleşimler

M.Ö.3500 yılında, bugün el-Cezire dediğimiz Dicle–Fırat arasındaki bölgeye Subartu, buraya yerleşmiş olan savaşçı oymaklara da Subaru denildiğini Sümerlerden ve Akkad'lardan kalma belgelerden anlamaktayız (Beysanoğlu, 2003: 54; Diyarbakır Yıllığı, 1973: 14). Yukarı Dicle boylarına yerleşen bu ilk kavimler, Sümer Türkleriyle

soydaş olup, Orta Asya'dan gelen Subârtu adıyla tanınan Hurrilerdir. Hurriler, Tell-Halaf kültürüne sahip olup Diyarbakır'ı da içine alan yukarı Dicle bölgesinin ilk medenî halkıdır (Balin, 1970: 6–7; Sarı, 1994: 11).

Subaru, bu kavmin dilinde" Irmaklar arası" anlamına gelmektedir. Hurri ise Babil dilinde "mağara" demektir. Hurriler, madencilikte ileri bir çanak-çömlek işçiliğini buralara getiren kavimlerdir. En iyi eserleri Mardin- Urfa arasında ve Habur suyu başındaki "Tell-Halef" adlı höyükte bulunmuştur. Bu yüzden Tell-Halef kültürünün öncülerinden sayılmaktadırlar (Kırzıoğlu, 1962; Beysanoğlu, 2003: 54). Bunlar, Zağros dağlarından Anadolu'nun Güneydoğu kesimiyle Kuzey Suriye 'ye kadar yayılmışlardır.

Sümer- Akkâd İmparatoru Lugal Zaggizi (M.Ö. 2750–2725) bu bölgeyi almış ve egemenliğini kurmuştur. Daha sonra Akkâd kralı Naramsin, M.Ö. 2260 yılında Diyarbakır'a saldırdı ve verimli topraklarıyla bir buğday ambarı sayılan şimdiki adıyla Pir Hüseyin Köyü ve civarını aldı. Bu zaferi anlatan kitabeli stelini bazalt bir kayaya kazdırdı. Bu kitabe, günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesinde yer almaktadır. Anadolu'da bundan daha eski yazılı belge henüz bulunamamıştır (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 14).

Naramsin'den sonra Hurriler, bölgede yeniden egemenliklerini kurdular. Subaru adlı savaşçı oymaklarını da egemenliklerini alıp, sınırlarını doğuda Zağros dağlarına, batıda Akdeniz'e, güneyde Kerkük'e ve güneybatı da Kenan iline kadar genişlettiler. M.Ö. 1800–1500 yıllarında Ön Asya'nın önemli bir devleti haline geldiler. Hurrilerin, eski Hitit devleti çağında (M.Ö.1700–1450), Kral I. Hattuşili'nin batı seferi sonucu ikiye ayrıldılar (Beysanoğlu, 2003: 55–56; Türk Ansiklopedisi, 1966, C.XIX: 389). M.Ö. 2000'de doğu ve batı diye ikiye ayrılan Hurrilerin bir kolu olarak ortaya çıkan Mitannîler, diğer kol olarak kurulan Hurrilerin aleyhine genişleyerek büyük bir imparatorluk haline gelmiştir (Kırzıoğlu, 1962). Batıya doğru genişleyen Mitannîlerin idare merkezleri Resülâyn civarında olduğu sanılan Vaşşugani şehri olmuştur. Diyarbakır bölgesinin kuzeybatı, batı ve güneybatı bölümü Mitannî ülkesinin içinde yer almaktadır (Beysanoğlu, 2003: 57; Diyarbakır Yıllığı, 1973:15).

Mitannî ve Hurri karması olarak kurulan Mitannî-Hurri devletinin sınırları Mezopotamya'dan Akdeniz'e, Mısır ve Mezopotamya'ya giden yollar üzerinden geçer (Beysanoğlu, 2003: 57–58). Mitannî – Hurri devletinin bilinen en eski kralı Barratarna (M.Ö.1500–1475). En parlak zamanı Sauşşatar döneminde yaşamışlardır. Sauşşatar zamanında Mısırlıların elinden Kuzey Suriye 'deki Ni, Nuhaşşe, Mukiş (Hatay) gibi önemli şehirleri geri aldı. Doğuya sefer yaparak Asur şehrini ele geçirerek buraya kendisine bağlı olarak hükümdarlar tayin etti. Sauşşatar'ın ölümünden sonra yerine I.Artatama geçti. Bu dönemdeki en önemli olay, Mitannî kralı ve Mısır firavunu IV. Tutmosis arasında bir dostluk ve barış antlaşmasının imzalanmasıdır. Bu barış; Artatama'nın kızı Gilu-Hepa'yı firavuna eş vermesiyle pekiştirildiği sanılmaktadır (Diyarbakır Yıllığı, 1973:15; Türk Ansiklopedisi, 1966, C.XIX:389). Ayrıca, bu dönemde Mitannî devleti ve Hitit kralı II. Tulhalya arasında da bir dostluk ve barış anlaşması imzalandığı da bilinmektedir.

I. Artatama ölünce yerine oğlu II. Suttarna geçti. Bu kralın ölümünden sonra Mitannî devletinde taht kavgaları başlamıştır. II. Artatama, Diyarbakır'ın kuzeybatı kısmını alarak burada Hurri krallığı kurdu. Artasumara, güneydoğu bölgesinde hâkimiyet kurarken öldürüldü ve yerine çocuk yaştaki Tuşratta geçti. Bu dönemde Hitit kralı Şuppiluliuma, Mitannî ülkesine saldırdı. Tuşratta kaçarken oğullarından biri tarafında öldürüldü. Oğullarında Mattiwaza (Kurtiwaza) Babil'e kaçtı. Babil kralı Asur tehdidine karşı kızını Kurtiwaza ile evlendirdi. Yapılan anlaşmaya göre; Hitit kralının kızı Mitannî kraliçesi olacak, yalnız bu kraliçenin soyundan gelenler Mitannî tahtına

çıkabilecek, iki devlet düşmanlarına karşı birlikte hareket edeceklerdi. Böylece Hitit devleti bir imparatorluk haline gelmiş oldu (Beysanoğlu, 2003: 58–59).

Mitannî Devleti, tekrardan kurulduktan sonra Asurlularla savaşmak zorunda kaldı. Asur krallarında I.Salmanasar, Mitannî ülkesine saldırarak Kuzey Suriye 'yi aldı. Böylece M.Ö.1260 yılında Mitannî ülkesi Asurlular ve Hititler arasında bölüşüldü (Diyarbakır Yıllığı, 1973; 16–17). Hitit Devletinin devamlı akınları yüzünden zayıflayan Mitannîler, güneyden gelen Samilerle karışıp, Asurluları oluşturdular (Balin, 1970) .

Asur tarihini Eski Asur, Orta Asur, Yeni Asur çağı diye üçe ayırmamız bu dönemi anlatmamızı kolaylaştırmaktadır. M.Ö.2100–1800 yılları arasında Asur devletinin kurucusu olarak İluşima (M.Ö. 1895) döneminde Babil devleti ile savaşarak varlığını tanıttı (Ramazanoğlu, 1996: 52) . M.Ö.1400–1350 yılları arasında Orta Asur çağında hükümdar Ubbalit, Hititlerle birlikte Mitannîleri ortadan kaldırdı. Devlet zayıflamaya başladığı sırada Diyarbakır ve çevresi hükümdar I.Salmanasar zamanında Asur hâkimiyetine girmiş ve bu Asur hâkimiyeti 70 yıl kadar sürmüştür (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 17).

M.Ö. 1200 yıllarında Orta Asya'dan gelen Frig'ler (Müşkîler) Hitit devletine son verip, Asur devletini de zayıflatınca Hurriler, tekrardan Diyarbakır ve çevresine döndüler (Balin, 1970: 7). I. Tiglatpiler (M.Ö.1116–1090) Asur kralı olunca Friglerle Fırat boylarında savaştı. Bu sırada Kirhû iline saldırdı. Dağılan Kummukh'ların bir kısmı Diyarbakır önünden geçerek bugünkü Lice çevresine sığındı. Daha sonra Urhan (Ergani) kalesine çekildiler. Fakat I. Tiglatpileser, bunların üzerine yürüdü ve böylece Diyarbakır ve çevresi M.Ö. 1116'da yeniden Asur hâkimiyetine girdi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 17–18; Dinçol, 1991: 269).

M.Ö. 1050 yıllarında Asurluların zayıflamasından faydalanan yeni bir Aramî göçleri başladı. Aramîlerden Bit-Zamanî kabilesi Diyarbakır civarına yerleşip yetmiş altı yıl süren hâkimiyetleriyle Diyarbakır'ı çok gelişmiş, bayındır, zengin bir hale getirdiler.

M.Ö. 900 yıllarında Asurlular tekrardan tarih sahnesine çıkıp yeni Asur çağını başlattılar. Yeni Asur çağında M.Ö. 885 yılında Diyarbakır'ı kuşatan Bit-Zamanî krallığına Asur kralı III. Salmanassar (M.Ö.859–824) son verdi. Böylece Diyarbakır ve çevresi Urartu egemenliğine kadar Asur egemenliğinde kaldı (Beysanoğlu, 2003: 64–65). Bu sırada, Hurriler, Van gölü çevresinde Urartu adıyla yeni bir devlet oluşturunca aynı ırktan olan Asur devletinin zayıflamasından faydalanarak kralları İspuinis (M.Ö.824–816) sınırlarını batıya ve doğuya doğru genişletti. Ölümünden sonra oğlu Manuas (816–789) Malatya prensliğini ülkesine kattı ve Dicle boylarına hâkim oldu. Yerine geçen küçük oğlu I. Argistis, Diyarbakır, Egil, Piran, Malatya'yı Urartu sınırlarına kattı. Güney Anadolu 'da ve Azerbaycan'da sekiz kavim birleşerek kurulan Urartu devletine tekrardan bir Asur kralı son verdi (Diyarbakır Yıllığı, 1973:18–19; Melik zade, 2004:96). Fakat bu sırada, Pul isminde bir kumandan, Asur kralını devirip III. Tiglatpileser (745–727) adıyla tahta geçti. M.Ö. 743 yılında Urartu ordusunu Fırat boylarında büyük bir bozguna uğrattı. M.Ö. 736 yılında Diyarbakır bölgesini fethedip doğuya yöneldi. Böylece Diyarbakır dördüncü kez Asur egemenliğine girmiş oldu. Bu hâkimiyet, İskitlerin bölgeyi 653 yılında fetihlerine kadar sürdü (Beysanoğlu, 2003:67–68).

İskit Türkleri, M.Ö. 653 yılında Orta Asya'dan göç ederek, Karadeniz'in bütün kuzey taraflarını kapsayan geniş alanlara yerleştiler. Hükümdarları Maduva (Alp Er Tunga) zamanında Diyarbakır ve çevresini de içine alarak 653 yılında başlayan

hâkimiyetleri 28 yıl sürdü (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 28). İskit hâkimiyeti sona erdikten sonra bölgeye Med kavmi yerleşti.

Medler, büyük göçlerle Asya'dan gelerek Asur egemenliğinde yaşadılar. Bilinen ilk hükümdarları Dayakku zamanında ilk Med krallığını M.Ö. 550 yılında kurdular. En önemli kralları Keyaskâr (M.Ö. 625), Asur Devletini ortadan kaldırdı ve Dicle Nehrinden Kızılırmak'a kadar olan yerlerde Med İmparatorluğuna katıldı. Böylece Diyarbakır ve çevresi de Med İmparatorluğunun sınırlarına dâhil edildi. Keyaskâr 'ın ölümü (M.Ö.585) üzerine Pers Kralı II. Kuraş, bu imparatorluğu ortadan kaldırdı ve yerine Persler, siyasi birliği kurdu (Beysanoğlu, 2003: 83–84).

Persleri, siyasi bir birlik halinde tarih sahnesine çıkaran Akhmaniş isminde bir prenstir. Perslerin, Diyarbakır ve çevresinde görülmeleri II. Kuraş (Keyhûsrev) zamanına denk gelmekteydi. M.Ö.550 yılından itibaren Diyarbakır ve çevresi Pers idaresine geçmiştir. M.Ö. 330 yılında Makedonyalı Büyük İskender ve son Pers hükümdarı III. Darius'un arasındaki savaş sonunda Pers imparatorluğu ortadan kaldırılmıştır (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 29). Pers İmparatorluğunun çok geniş bir tarihi bulunmakta olup sadece bizi ilgilendiren bölümlerine değindik. Diyarbakır bu dönemden sonra Büyük İskender İmparatorluğunun hâkimiyetine geçti.

Makedonya kralı Filip, M.Ö. 336 yılında öldürülünce yerine oğlu İskender, kral ilan edildi. İskender, babasının hazırladığı ordu ile Asya seferine çıktı. İlk olarak M.Ö. 334 yılında Pers ordusu ile yaptığı Granikos (Biga Çayı) civarındaki savaşını kazandı. Bu zafer sonucunda Anadolu'nun batı ve güney kıyılarındaki başlıca limanları ele geçirdi. İskender, daha sonra Pers ordusuyla yaptığı ikinci savaş sonunda Pers kralı III. Darius kaçtı, İskender ise Suriye üzerinde Mezopotamya'ya girdi. III. Darius'un topladığı ordu ve İskender'in ordusu Erbil civarındaki Gaugamela ovasında tekrardan karşılaştı ve savaş sonucunda İskender galip geldi. III. Darius öldürüldü. İskender'e bu savaş sonucunda " Asya Kralı " denildi. Böylece Diyarbakır bölgesi M.Ö. 331 yılında İskender'in hâkimiyetine geçti (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 29–30).

İskender öldüğü zaman kurduğu imparatorluğun sınırları Tuna boylarından İndus Nehrine, Aral Denizinden Afrika'nın büyük sahrasına kadar uzanıyordu. İmparatorluk, onun ölümünden sonra komutanları arasında bölüşüldü. İran, Mezopotamya (Diyarbakır dâhil) ve doğu illeri Selevkos'a verildi. Selevkos, M.Ö. 306 yılında imparatorluğunu ilan edip Babil'i başkent yaptı. Doğu ve batı arasındaki ticaret yolunu hareketlendirmek amacıyla Dicle üzerinde Selevkîye şehrini kurdu ve başkenti buraya taşıdı. M.Ö. 280 yılında öldürüldü. Yerine geçen hükümdarlar ülkeyi idare edemedikleri için imparatorluk bölündü. Makedonya, Bitinya, Pontos, Kapadokya, Ermenistan bağımsızlığına kavuştu. M.Ö. 140 yılından itibaren Diyarbakır ve çevresinin hâkimiyeti Partların eline geçti (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 30).

M.Ö.248 yılında Partiya eyaletinin kuzey sınırları üzerinde Part Devleti kuruldu. Kurucusu Arsak soyundan gelen Arsakes, eski Pers imparatorluğunun varisi olarak ortaya çıkmış. Fakat bizi ilgilendiren sadece bu dönemde yaşamış hükümdarları I.Miridat'ın (M.Ö. 160–139) icraatlarıdır. I.Miridat döneminde Fırat boylarına kadar bütün Mezopotamya'nın ve Diyarbakır bölgesinin (M.Ö.140) Part egemenliğine geçmiştir. Fakat bu egemenlik hükümdar II. Fıraat zamanında M.Ö.139–127 yılları arasında İç Asya'dan gelen Sakaların bir kolu tarafından zayıflatılmıştır. Tigran'ın M.Ö. 87 yılında Part ülkesine saldırması ile Diyarbakır ve çevresi de Tigran'ın hâkimiyetine girdi (Beysanoğlu, 2003).

Tigran M.Ö. 85 yılında tahta çıktığı zaman Selevkoslardan kalma mirasa konarak ülkesini genişletmeye başladı. Önce eski Urartu krallığının güneybatı bölgesinde kuzey ve batıda Fırat, güneyde Mezopotamya ve Dicle, doğuda Gordiyen ile çevrili olan Sofen

ve Kapadokya bölgesini ele geçirdi. Sonra Part ülkesine girdi ve Partlarla yaptığı barış antlaşması sonucu M.Ö. 85 yılında Diyarbakır ve çevresini topraklarına kattı.

M.Ö. 77 yılında Silvan veya Mardin yakınlarındaki Tur-Abidin Tepesi eteğinde Tigranokerta adında bir şehir inşa ettirdi. Fakat imparatorluğunun ömrü yirmi yıldan fazla sürmedi. M.Ö. 69 yılında Romalılarla yaptığı savaşta yenilince kurduğu devlet yıkıldı ve böylece Diyarbakır bölgesi Roma hâkimiyetine geçti (Diyarbakır Yıllığı, 1973). Büyük Tigran'ın savaşı kaybetmesi üzerine Nusaybin hariç Dicle Nehrinin güneyindeki bütün şehirler ve Diyarbakır Roma hâkimiyetini tanıdı. Roma ordusu kışı Kârduklar ülkesinde geçirdi. Tigran ordusuyla birlikte M.Ö. 68 yılında Roma ile tekrardan savaştı ama yenildi. Roma İmparatorluğunun Asya'da var olmasının tek yolu Tigran İmparatorluğunun tamamen ortadan kaldırılmasıydı. M.Ö. 66 yılındaRoma imparatorluğu ve Tigran arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre; Tigran altı bin talen (14 milyona yakın) harp tazminatı ödedi ve Roma İmparatorluğuna tâbi hale geldi. Bu anlaşmadan sonra M.Ö. 56 yılında Büyük Tigran öldü. Kurmuş olduğu imparatorluk ise Roma ve Partiya İmparatorlukları arasında bir tampon bölge durumuna geldi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 32).

Doğu fetihleri için Markus Crasus görevlendirildi. Crasus'un amacı, Part Devletini yıkmaktı. Bu amaçla Urfa'daki Abgar Krallığına geldi. M.Ö. 53 yılında Partlarla karşı karşıya geleceği anda öldü. Böylece Abgar Krallığı (Diyarbakır bölgesi dâhil) on beş yıl Partların işgalinde kaldı (Beysanoğlu, 2003: 103).

Roma İmparatorluğu, Antoniyus ve Oktavyanus'un birleşik krallıkları zamanında ancak buralara gelebildi. Antoniyus, bu bölgelerde hâkimiyet kurmak için Vantidius Bassus'u görevlendirdi. Bassus'un amacı, Partları Suriye bölgesinden çıkarmaktı. Bu amaçla harekete geçen Roma ordusu, Part ordusuyla Antakya'nın doğusunda yaptığı savaşı kazandı. Böylece Diyarbakır bölgesi ve Suriye Partlardan geri alındı. Diyarbakır M.S. 53 yılına kadar Roma idaresinde kaldı (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 32–33).

M.S. 53 yılında tekrardan harekete geçen Part İmparatorluğu tahtına I. Vologas geçti ve ilk olarak Diyarbakır bölgesini de içine alan Doğu Anadolu Bölgesi istila edildi. Partların bu hareketi Roma İmparatorluğunun Anadolu hâkimiyetini tehlikeye sokmuştu. Bu sıralarda Roma tahtında yer alan imparator Neron'un emriyle Korbulan adlı general doğuya gönderildi ve Doğu Anadolu Bölgesi zaptedildi. Bu dönemden sonra Diyarbakır şehri, M.S. 226 yılına kadar Part ve Roma arasında el değiştirip durdu.

M.S. 226 yılından sonra geçmişten kalan Part ve Pers çekişmesi ortaya çıktı. Bu çekişme Roma imparatorluğunun işine yaradı. Partlar, önceleri eski İran dinini benimsemişken zamanla güneşe, aya ve atalarının ruhuna tapmaya başladılar. İran'ın güneyinde yer alan Persler ise ateşe tapmaktaydı. Yabancı olarak gördükleri Partları çekemiyorlardı. Partların zayıflığından faydalanan Ardeşir adlı İlbeyi Istakhr şehrinde M.S. 224 yılında isyan etti. Bu isyan Milli Pers İhtilali adıyla bütün ülkede yayıldı. M.S. 226 yılında yapılan savaşta Part İmparatorluğu tamamen ortadan kaldırıldı. Böylece İran'da Sasanlılar devri başladı (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 32). Bu dönemden sonra M.S. 230 yılında Diyarbakır Roma kolonisi olarak anılmaya başladı. Roma'nın Mezopotamya eyaletinin başkenti konumunda bulunan Diyarbakır için Sasaniler tekrardan harekete geçti. Sasani İmparatorluğunun ilk hükümdarı olarak başa geçen Ardeşir, Roma sınırlarında yer alan Nusaybin ve Kuzeybatı Mezopotamya'yı M.S. 237 yılında ele geçirdi. M.S. 241 yılında ölen I.Ardeşir yerine I.Şapur geçti. Onun döneminde Roma İmparatorluğunun elinde bulunan Antakya, Hums, Urfa gibi şehirler Sasanilerin eline geçti. M.S. 272 yılına kadar Mezopotamya ve diğer şehirler Roma ve Sasaniler arasında bir süre el değiştirdi. I.Şapur ölünce tahta kısa süreli hüküm süren

pek çok hükümdar geçti. Bu sırada Roma imparatorluğunun tahtında da değişiklikler meydana geldi (Beysanoğlu, 2003: 107–108).

Roma İmparatorluğunun tahtına 284 yılında Diyekletiyonus geçti. Dörtlü İdare denilen bir idare şekli kurarak imparatorluğu iki bölgeye ayırdı. İmparatorluğun merkezini Roma şehrinden İzmit şehrine taşıdı. Doğu bölgesinde yer alan ülkeleri düzene sokmaya çalıştı. Galeryus'u İran seferine gönderdi. Galeryus daha Harran'a ulaşmadan Sasanilerle karşılaştı. Yapılan savaşta Roma ordusu yenildi. 297 yılında yeniden toparlanan Roma ordusu harekete geçti. İki taraf arasında yapılan savaşta Sasanlılar yenildi. Savaş sonunda yapılan anlaşmaya göre, Armenya ve İberya Roma egemenliğini tanıdı. Elazığ–Tunceli (Sopen), Eğil-Ergani çevresi (İngilen), Diyarbakır Bölgesi (Arzanen), Van çevresi (Maksoen), Hakkâri (Kordven) , Cizre (Zabdiken) bölgeleri Roma İmparatorluğu idaresine bırakıldı.

Bu yenilgiyi hazmedemeyen Sasanlı hükümdarı öldü. Yerine II. Hürmüz geçti. Sefer hazırlıklarına girişen bu hükümdarda aniden öldü. Yerine daha doğmamış olan II. Şapur, 310 yılında hükümdar ilan edildi. II. Şapur, daha çocuk denecek yaşa geldiğinde Roma'dan aldıkları yerleri geri vermesini istedi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 34). Bu sırada Roma tahtında Büyük Constantin bulunmaktaydı. Bizans İmparatoru, batı ve doğuyu birleştirerek imparatorluğunun merkezini Bizans'a yani İstanbul'a taşımıştı. Bu sırada aldığı Şapur'un teklifini reddetti. Şapur, Mezopotamya'ya girdi. Fakat Diyarbakır'ı alamadı. Bu sırada ölen Roma İmparatorunun yerine oğlu II. Costantius geçti. II. Costantius, 349 yılında Diyarbakır şehrinin etrafını surlarla çevirerek tahkim ettirdi. Fakat 359 yılında II. Şapur, şehri ele geçirdi (Parla, 2004: 249).

363 yılında Roma İmparatoru Julyanus zamanında ise harekete geçen Roma ordusu yukarı Mezopotamya'yı istila etti. Fakat 363 yılında Julyanus savaşta ölünce yerine komutan Joviyanus imparator ilan edildi. Joviyanus ve II. Şapur arasında tarihte 'Uğursuz Joviyanus Barışı' diye anılan bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Nusaybin ve Sincar kaleleri, Siirt, Garzan, Van gölü çevresi, Cizre, Şırnak, Hakkâri, Karduk bölgesi Sasanlılara bırakıldı. Diyarbakır ve çevresi ise bu tarihten 395 yılına kadar Romalılarda kaldı (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 34 -35).

3.2.Orta Çağ Başlarında Diyarbakır'daki Yerleşimler

Diyarbakır şehri, coğrafi konumu sebebiyle Roma ve Sasani İmparatorluğu arasındaki rekabette önemli bir rol oynamıştır. Roma ve Sasani İmparatorlukları arasındaki mücadeleler, Diyarbakır çevresinde gerçekleşmekteydi. Romalılar da, Sasaniler de sürekli olarak şehrin surlarını tahkim ediyorlardı ve bölgeye özel müfrezeler yerleştiriyorlardı (Tezcan, 2004: 104). En son Roma İmparatorluğunun idaresinde kalan şehirde 349 yılında şehrin etrafı tamamen surlarla çevrilmiştir. 395 yılına kadar Roma İmparatorluğunun elinde bulunan şehir, Sasani İmparatorluğu ve Roma İmparatorluğu arasında zaman zaman el değiştirmekteydi.

375 yılında meydana gelen Kavimler göçü sonucunda Ortaçağ dönemine geçildi ve bu dönemde Roma İmparatorluğunun bölünmesiyle ortaya çıkan Bizans İmparatorluğu, Diyarbakır'a hâkim oldu. Bizans İmparatorluğu döneminde Diyarbakır ve çevresinde Akhun akınları dikkat çekmektedir.

3.2.1. Bizans Döneminde Diyarbakır ve Akhun Akınlarının Başlaması (395–639)

Roma İmparatoru I. Teodasyus, 395 yılında ölünce imparatorluk iki oğlu arasında bölündü. Büyük oğlu Arkadios'a, Bizans İmparatorluğuna bağlı olmak üzere doğu, küçük oğlu Honorius'a da merkezi Ravenna olmak üzere batı kısmı verildi. Bizans veya diğer adıyla Doğu Roma İmparatorluğu bugünkü Arnavutluğun kuzey bölgesini, Tuna'ya değin bütün Balkan yarımadasını, Ege Adalarının, Girit, Kıbrıs, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'a kadar Kuzey Afrika kıyı topraklarına sahipti. Bizans İmparatorluğu hristiyanlaşmış Roma İmparatorluğundan başka bir şey değildi (Beysanoğlu, 2003: 117).

Roma İmparatorluğunun bölünmesi sırasında Akhunların bölgeye akınları başladı ve zaman zaman Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya geldikleri bilinmektedir. Nitekim 363 ve 373 yılları arasında, Kafkaslardan hareket eden Hunlar, Anadolu'ya girerek Urfa'ya kadar ilerlediler (Aşan, 1992: 32).

390 yılında Hunlar, Beth Rohmaje memleketini zorlayarak memleketini zorlayarak girdiler. Bu bölgeyi yağmalayıp dönerken Karasu geçidinden geçip Roma kuvvetleriyle çatıştılar. Hunlar, Diyarbakır'a girdikten sonra bölge halkı Deba ile Deglat suları arasında ve Zişât ile Eğil kalelerine iltica ettiler. Hunlar, buraya gelerek halkın bir kısmını öldürdüler, kalanları ise esir aldılar. Hunların ilerleyişini durdurmak isteyen Bizanslılar harekete geçtiler. Bu sırada Sasani hükümdarı IV. Behram öldü. Yerine oğlu I. Yezdicird (399–420) geçti. Bu dönemde bölgenin batı kısmı İranlıların eline geçti. Sasani İmparatorluğunun tahtına I. Yezdicird'in ölümü üzerine V. Behram (420–538) geçti. Bu sırada bölgede çıkan ayaklanmalarda elebaşı sayılanların bazıları Bizans'a sığındılar. V. Behram, bu şahısları Bizans imparatorluğundan geri istedi. İki taraf arasında bu olay yüzünden yedi yıl savaşlar devam etti. Bu savaşların sonunda Erzincan bölgesine saldırdı ve alınan yetmiş bin esir batıya sevk edilmek üzere Diyarbakır'a getirildi. Diyarbakır'daki Akak adlı bir Keldanî papası bu esirlere karşılık kilisesindeki bütün kıymetli eşyaları verdi ve iki taraf arasında 427 yılında barış anlaşması imzalandı (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 34–37).

427 ve 488 yılları arasında Sasanî İmparatorluğu tahtında birçok değişiklik meydana geldi. Tekrardan Bizans İmparatorluğu karşısında yer almaya başladı. Akhunların desteği ile Sasani tahtına Kavad geçmişti. Bizans İmparatorluğu bu sırada Sasanilere para teklifinde bulunmuştu. Fakat Kavad bu teklifi red ettiği için iki taraf arasında yeniden savaş başladı. Kuzeyden Mezopotamya'ya inen Kavad, 5 Ekim 502 tarihinde Diyarbakır şehrini kuşattı. Uzun süre devam eden çekişmelerden sonra Kavad, üç ay içerisinde Diyarbakır'ı ele geçirdi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 48). Bizans İmparatoru Kavad'ın elinden Diyarbakır ve çevresini almak için harekete geçti. Yağma edilmiş olan Diyarbakır şehri, Romalılar tarafından satın alınarak tekrardan geri alınmıştır (Akder, 1963: 124).

503 yılında Bizans ordusu, Diyarbakır önüne gelerek ordugâh kurdu. Ordunun bir bölümü Nusaybin şehrine yönlendirildi. Kavad kuvvetleri Nusaybin şehri önlerinde bozguna uğratıldı. Bu bozgundan sonra Bizans İmparatoru, Mezopotamya'daki bütün vergileri bağışladığını bildirdi. Diyarbakır'da ise bu sıralarda İranlılar, Roma kuvvetlerinin uzaklaştığının görünce tacirlere mal satmak için şehirden çıkmaya başladılar. Bunu fark eden Roma kuvvetleri, bu tacirleri öldürdüler. Kavad, bu haberi alınca öc almak için harekete geçti. Buna karşılık Roma kuvvetleri de şehrin surlarının zayıflaması için 504 yılında yılında 'Fis Kayası' denilen yerde büyük bir mağara açtılar. Şehre girmek üzereyken onları fark eden Amidli bir kadın "Romalılar şehre giriyor" diye bağırınca İranlılar harekete geçtiler ve Romalıları bozguna uğrattılar. Fakat bu

olaydan kısa bir süre sonra Diyarbakır'da kıtlık ve sefalet başladı. Bunun üzerine Kavad ve Bizans İmparatorluğu arasında bir anlaşma imzalandı. Şehir yeniden düzenlendi. Ayrıca Bizans İmparatorundan gelen bir fermanla Diyarbakır'ın bütün vergileri, Urfa şehrinin vermekte olduğu verginin yarısı kaldırıldı. Bizans ordusu bu anlaşmadan sonra 28 Kasım 506 tarihinde toparlanarak sınır boylarındaki üslerine geri döndü. Bu barış sadece 2–3 yıl sürebildi. Bizans İmparatoru ölünce yerine geçen I. Justinianus (527–565) İran'a verilen para yardımını kesti. Bu yüzden iki taraf arasında yeniden savaş başladı. Bizans İmparatoru bu sırada Hunları İran üzerine saldırmaya teşvik etti. Bunun farkına varan Sasanîler, Bizans'ı 546 yılında bozguna uğrattı ve yapılan anlaşma ile Bizanslılar vergiye bağlandı. Ayrıca bu anlaşmaya göre; Diyarbakır bölgesinin büyük bir kısmı İranlılarda kalacaktı. Barış, 573 yılına kadar sürdü. Bu tarihten itibaren Diyarbakır şehri Sasanî İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu arasında sürekli el değiştirdi. Son olarak 629 yılında Diyarbakır bölgesi Bizans sınırlarında kaldı ve bu tarihten sonra bölgede İslam orduları görülmeye başladı (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 123–129).

3.2.2. Diyarbakır'da İslamiyetin Yayılışı

Tarihi geçmişi asırlarca önceye dayanan Diyarbakır şehri, her döneminde Anadolunun en önemli şehirleri arasında yer almıştır. Şehir, Bizans'dan sonra asıl vatanları Yemen olan Arap unsurların göç edip Müslüman olmasıyla İslam devletlerinin en önemli şehirlerinden biri haline geldi (Zorlu, 2004: 858). Bölge toprakları binlerce yıldan beri birçok devletin ve milletin doğumuna beşik, ölümüne de tanık olmuştur.

Diyarbakır bölgesinin etnik yapısı islamiyetin ortaya çıkışından bir süre önce başlayan Arap kabilelerinin göçleri ve yerleşmeleri ile tamamlanmıştır. Bunun yanında insanlık tarihi içerisinde bir devlet kurup da bu bölgeye uğramamış hemen hemen hiçbir millet yoktur denilebilir (Ünalan, 2004: 169). Bu nedenden dolayı bölgeye gelmiş bu devletlerin ve milletlerin tarihine kısaca bakmamız gerektiğini düşünmekteyiz.

Hazreti Ebubekir döneminde başlayan İslam fetihlerine onun ölümünden sonra Hazreti Ömer döneminde devam edildi (Diyarbakır Salnameleri, 1869–1905, DBB Yayınları, C.III: 381). Bu dönemde Bizans ordusu ve İslam ordusu arasında meydana gelen Yermük savaşını Bizans ordusu kaybetti. İslam orduları, Suriye'yi fethetti ve hemen ardından Kuzey Mezopotamya'nın fethine girişti. Hazreti Ömer, bu fetih için Iyâz B.Gunm'u görevlendirdi. Diyarbakır, 639 yılında Iyâz b.Ganem'in askerlerinden Hâlid b. Velid tarafından beş aylık bir muhasaradan sonra fethedildi (Yinanç, 1963, C.III: 606).

Iyâz b.Ganem şehre vali olarak Sa'saa adlı şahsı gönderdi. Fakat Sa'saa fetih sırasında aldığı ağır yaralardan dolayı vefat etti. Onun ölümünden sonra Dımaşk, Humus, Diyarbakır, Cezire şehirleri birleştirilerek bölge valiliğine Amir b. Sadullah-i Ensâri getirildi. İki yıl sonra, Cezire ve Diyarbakır ayrı vilayetler haline getirilerek idaresi Ömer b. Sürâke'ye sonradan da Zeyd b.Hanzâl'a verildi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 45). Hazreti Ömer döneminde Güneydoğu Anadolu bölgesinin büyük bir kısmı İslam dinini kabul etmiştir. Bu dönemden sonra Diyarbakır, Mardin, Silvan, Hakkâri bir daha Bizans idaresine girmemiştir. Bu yüzden Türk sultanlarının doğuda ilk hedefleri bu şehirler olmuştur (Keskin, 1990, C.X: 28–30). Bu fetihlerden sonra Hazreti Ömer, 20 Haziran 644 tarihinde bir acem kölenin hançeriyle öldürüldü. Yerine Hazreti Osman halife seçildi (Beysanoğlu, 1963, C.I: 101–104). Bu dönemde ayrı bir eyalet haline getirilen el-Cezire, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rabia olmak üzere üç vilayete

bölündü (Toprak, 1999: 133). Diyar-ı Bekr valiliğinde yer alanlar Dicle nehri kenarında yaşamakta olan Rebia kabilesinin bir kolu olan Bekir b.Vail kabilesi üyeleridir. Hatta Diyarbakır adının da bu kabileden geldiği düşünülmektedir (Yüksel, 2004: 459; İlhan, 1990: 213). Diyar-ı Bekr valiliğine bu dönemde Velid b.Ukbe getirilmiştir. İki yıl sonra görevden alınan bu validen sonra vilayete Humus ve Kansrin de eklenerek vali olarak Âmir b.Sadullah-ı Ensari gönderildi. Beş yıl sonra ise vilayete bu seferde Cezire ilave edildi ve Şam valisi Muavîye b.Ebu Sûfyan bölge valiliğine getirildi.

653 yılında Cezire ve Diyar-ı Bekir ayrı vilayetler haline dönüştürülerek valiliğine Cerir b.Abdullah getirildi. 656 yılında Hazreti Osman şehit edildi ve yerine Hazreti Ali geçti. 657 yılında Cezire ve Diyarbakır valiliğine Malik b.el-Eşter getirildi. Sonradan Malik b. el-Eşter, Mısır'a gönderilince yerine Şebib b.Âmir vali olarak gönderildi (Diyarbakır Salnameleri, 1869–1905, DBB Yayınları, C.III: 77). Hazreti Ali, 24 Ocak 661 tarihinde İbn-i Mülcem tarafından hançerlenerek öldürüldükten sonra iktidar, Emeviler'e geçmiştir. Hazreti Ali döneminde iç anlaşmazlıklar meydana geldi. Suriye valisi olan Ebu Süfyan'ın oğlu Muavîye, Hazreti Ali'nin halifeliğini tanımamıştı. Bu yüzden iki taraf arasında meydana gelen 657 Sıffın Savaşından sonra Muavîye, fiilen halifeliğe başladı. Fakat Muavîye'nin halifeliğini Irak ve Diyarbakır halkı kabullenemediler. Onlar, Hazreti Ali'nin oğlu Hazreti Hasan'a biat ettiler. Hazreti Hasan, Muavîye ile başa çıkamayacağını anlayınca halifelikten vazgeçti.

661 yılında Emevî Devleti kuruldu. Bu dönemden sonra el-Cezire bölgesi Emevî yönetiminin eline geçti. 662 yılında el-Cezire ve Diyarbakır valiliğine Habip b.Müslim getirildi. İki yıl sonrasında vali vefat edince yerine Abdurrahman b.Osman geçti (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 46). 683 yılında bu vali öldürüldüğü için Diyarbakır'da vali olarak İsa b. El-Harşi gönderildi. Aynı yıl Emevî tahtında bulunana Yezid öldüğü için yerine II. Muavîye halife oldu. II. Muavîye, Halifelikten feragat edince yerine Mervân geçti. Fakat Mervân'da 685 yılında vefat edince tahta Abdûl-Melik getirilmiştir. Bu dönemde el-Cezire, Diyarbakır ve Ermeniye birleştirilerek valiliğine Abdûlmelik'in kardeşi Muhammed getirildi (Beysanoğlu, 2003, C.I: 163). Bu dönemde Diyarbakır ve Cezire vileyetlerinde Haricî isyanları görülmeye başlanmıştır. Haricîlerin, el-Cezire isyanlarıyla ortaya çıktığı ve Diyarbakır bölgesinde de sufîler ve haricîlerin savaştıkları bilinmektedir (Demircan, 2004: 162). Yezid'in ölümünden sonra devletin başına halife Abdülmelik geçti. Abdülmelik, Arapçayı tüm İslam ülkelerinde zorla resmi dil haline getirdi. Abdülmelik 705 yılında vefat edince yerine I.Velid halife oldu. 710 yılında Diyarbakır valisi Mehmed b.Mervân azlettirilerek yerine Mesleme b.Abdülmelik gönderildi. Mesleme'nin valiliği on yıl sürdü. Bu süre içerisinde I.Velid vefat edince yerine kardeşi Süleyman halife seçildi. Fakat o da kısa bir süre sonra ölünce yerine Ömer halifeliğe seçildi. Bu dönemde Diyarbakır valisi olan Mesleme görevden alınarak yerine 720 yılında Hatem b. Numan, bir yıl sonra Ömer b. Humeyre ve 723 yılında tekrardan Mesleme vilayetin başına geçirildi. Ermeniye vilayeti de Diyarbakır ve Cezire vilayetine bağlanmış ve 728 yılında vilayetin merkezi Nusaybin 'den Amid'e nakledilmiştir. Bu süre zarfında Halife Ömer yerine II. Yezid ve sonra da Hişam halife olmuştur. Hişam, zamanında Mesleme, Şam'a gittiği için yerine halife Hişam'ın amcası oğlu Mervân b. Muhammed tayin edildi. Bu vali döneminde Hazar Türklerinin bölgeye akınları başlamıştır. Hişam'dan sonra halife II. Velid ve ondan sonra da III. Yezid Mervân b. Muhammed'i Cezire, Diyarbakır ve Ermenya bölgesi valiliğinden alıp yerine Abdullah b. Riyah el-Gassanî'yi gönderdi. Bu sırada Mervân Ahlât'da, oğlu Abdülmelik Cezire ve Harran'da, diğer oğlu Abdullah'da Diyarbakır'da bulunmaktaydı. Azledildiği haberini alan Mervân isyan etti. Mervân'la başa çıkamayacağını anlayan

III. Yezid, Cezire, Diyarbakır, Ermenya, Musul, Azerbaycan vilayetlerini bir emaret şekline dönüştürerek isyanı bastırması için ona verdi.

III. Yezid'in ölümü üzerine yerine kardeşi İbrahim halife seçildi. Bu sırada Mervân yeniden isyan etti. Şam'a kadar ilerledi. Şam civarında Emevî ordusu ile karşı karşıya geldi ve savaşı kazandı. 744 yılında Şam'ı zaptedip halifelik tahtına kendi oturdu (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 47). Emevî Devletinin bu son dönemlerinde ortaya çıkan hanedan çatışmaları, el-Cezire bölgesindeki haricî isyanlarını daha da arttırmıştır (Demircan, 2004:163). Mervân çıkan isyanları bastırmak için altı ay uğraştı. Fakat 750 yılında Emevî Devleti yıkıldı. Emevîler döneminde Diyarbakır ve çevresi alabildiğine soyulmuştur. Bu yüzden Diyarbakır şehrinde Emevîlerden kalma hiçbir eser yoktur (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 47). Emevî Devleti yıkıldıktan sonra Abbasi Devleti kurulmuştur.

Emevîleri yıkan ihtilaller sonunda hilafet Hazreti Muhammed'in amcası Hz.Abbas'ın soyundan gelen Abbasilere geçti. İlk Abbasi halifesi Ebu'l-Abbas 750–754 yılları arasında tahtta kalmıştır. El-Cezire bölgesi bu halifeyi tanımamıştır. Bu yüzden Urfa ümerasından İshak b.Müslim-el Ukaylî'nin etrafında birleşmişlerdir. Çıkardıkları isyanı bastırmak amacıyla halife bölgeye kardeşi Mansur'u gönderdi. Rakka ve çevresinde çıkan isyanı bastıran Mansur'a başarısından dolayı Cezire ve Diyarbakır valiliği verildi. Fakat babası vefat edince Mansur halife seçildi. Bu yüzden 754 yılında Cezire ve Diyarbakır valiliğine Humeyt b.Kâhtabe gönderildi. Abbasi Devleti, Türkler ve İranlıların yardımlarıyla iktidara gelmişti.

Mansur, 775 yılında vefat edince yerine Hadî (785–786) ve sonra Harun Reşit (786–809) halife oldu. Abbasiler zamanında Diyarbakır, Cezire vilayetine bağlandı. 803 yılında, Diyarbakır'da Abdüsselam adlı bir harici isyan etti. Fakat isyan bu dönemde Diyarbakır valisi olan Yahya b. Said-i Ukâylî tarafından bastırıldı. Harun Reşit'in ölümü üzerine Abbasi tahtına sırasıyla Emin (809–813), Me'mun (813–833), Mutasım(833–842),Vasık (842–847) ve son olarak da Mütevvekil (847–861) geçti.

Bu halifeler döneminde Diyarbakır'a Halife Emin döneminde Abbas b. Musa ile Said b. Umran; Mutâsım döneminde Nasr b. Said, Abdullah b. Beşir ve Muhammed b. Maruf; Vasık döneminde Abdullah b. Zeyyad, Muhammed b. Abbas ve Daid b. Abdullah; Mütevekkil döneminde de Nasr b. Said, Ali b. Hakem, Ubeydullah b. Muhammed gönderilen valilerdendir. Halife Muntasır (861–862) zamanında Diyarbakır'a vali olarak Said b.Hüseyin ile Abdullah b.Yassar gönderildi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 48).

Halife Mu'tez (866–869) zamanında Ebu-Fazıl b. İsa ile Abdurrahman b. Said Diyarbakır'da vali olarak bulundular. Bu dönemde Ahlât bölgesinin sınırında yer alan Şişat halkı yeni halifeye biat etmedikleri için, bunların üzerine Hatem b. Zurik gönderildi. Bölge halkının ileri gelenlerinin bir kısmı Diyarbakır'a gönderilerek burada öldürüldü (Yinanç, "Diyarbekir", 1963, C.III, 607).

Halife Mu'tez, 868 yılında İsa b. Şeyh b. Selil-i Şeybani'yi Diyarbakır'a vali olarak gönderdi. Bu şahıs Halife Muhtedî (869–870) döneminde isyan ederek Diyarbakır'da otuz yıl kadar sürecek olan Şeyh Oğulları devletini kurdu (Beysanoğlu, 2003,C.I: 166).

Diyarbakır bölgesine yerleşen Bekr b. Va'îl Araplarının çoğu Şeyban kabilesine mensupturlar. Bunların lideri İsa b. Şeyh b. Selil, 849 yılında Azerbaycan'da çıkan isyanı bastırdığı için kendisine Suriye valiliği daha sonra da 868 yılında Diyarbakır valiliği verilmiştir. 869 yılında Abbasi tahtına Muhtedî oturunca İsa, isyan ederek bağımsızlığını ilan etti. Merkezi Diyarbakır olan Şeyh Oğulları devletini kurdu. Otuz yıl

kadar süren Şeyh Oğulları Devleti döneminde Diyarbakır ve el-Cezire halkı zaman zaman birbirleriyle bazende haricîlerle çatıştı.

880 yılında, Diyarbakır hâkimi İsa, Musa Zerra ve Hamdan b. Hamdun ile birleşerek, Beni Tağlib, Beni Bekr boylarıyla ve diğer oymaklardan topladıkları kuvvetlerle Musul valisi İshak b. Kundacık üzerine yürüdüler. Nusaybin yakınlarında yapılan savaşta orduları ağır bir yenilgiye uğradı. İsa b. Kundacık, Diyarbakır'a geldi. Fakat şehri alamayınca Musul'a geri döndü. İki yıl sonra Diyarbakır hâkimi İsa vefat etti ve yerine oğlu Ahmet geçti. Onun döneminde Abbasi halifesi Mutezid, Diyarbakır'ı kuşattı. 899 yılında kuşatmayla başa çıkamayacağını anlayan şehrin hâkimi Ahmet, halifeden aman dileyerek teslim oldu. Halife, şehrin Harput Kapısı civarındaki surların bir kısmını yıktırdı. Böylece Şeyh Oğulları Devleti sona ermiş oldu (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 49).

908 yılında halifelik makamına Muktedir geçti. Bu dönemde Musul ve Cezire valisi olan Ebulheyca 929 yılında vefat edince Diyarbakır bölgesine Muktedir, Ebulheyca'nın oğlu Hasan'ı ' Nasrûddevle 'ünvanı ile gönderdi. Böylece Diyarbakır bölgesinde Hamdaniler hâkimiyeti başlamış oldu (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 50).

Diyarbakır bölgesi Hamdanilere bağlandıktan sonra Nasrûddevle Hasan, Diyarbakır'da Ali b. Cafer'i bırakarak 926 yılından itibaren sık sık akınlar yapan Bizanslılara karşı savaş açtı ve onları yenilgiye uğrattı. Kardeşi Seyfüddevle'yi Diyarbakır ve Diyar-ı Mudar bölgesine gönderdi. Kendisi de Musul ve Diyar-ı Rabia'nın idaresinin üzerine aldı. Seyfüddevle Ali, Bizanslılarla girdiği uzun süreli savaşlar sonucunda onları geri çekilmeye mecbur etti. 942 yılında Bizans ordusu tekrar Diyarbakır bölgesine girdi. 950 yılında şehri kuşatan Bizanslılara karşı Seyfüddevle baskın düzenledi ve onları bozguna uğrattı (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 50–51).

965 yılında Rumlar tekrardan Diyarbakır bölgesinde görünmeye başladı. Diyarbakır şehrinin etrafını talan ettikten sonra Meyyafarîkîn'e saldırdılar. Seyfüddevle onları bozguna uğrattı (Beysanoğlu, 2003, C.I: 174–175).

Seyfüddevle, 8 Şubat 967 tarihinde öldü. Diyarbakır bölgesini bir müddet oğlu Sa'düddevle Ebu-Meali Şerif ve babasının yardımcısı Takî tarafından idare edildi. 968 yılında Bizanslılar tekrardan Diyarbakır bölgesine girdi. Şehrin etrafını yağmalandı. Bu sırada Taki ve Sa'düddevle bozuştular. Bu yüzden Diyarbakır bölgesini Musul emiri Ebu Taglip Gazanfer'e teslim edildi. O da yardımcısı Hazarmerd'i vali yaptı.

973 yılında Bizanslılar, Diyarbakır şehrini kuşattılar. Zor duruma düşen Hazarmert, Ebu Taglip'den yardım istedi. O da kardeşi Ebu'l-Kasım'ı yardıma gönderdi. İki ordu 4 Temmuz 973 tarihinde karşı karşıya geldi ve savaş sonunda Bizanslılar yenildi. Bizans kumandanı Meleh ve ordunun büyük kısmı esir alındı.

978 yılında Irak hükümdarı Büveyhoğullarından Adud'ud-Devle Musul'u Ebu Taglip'in elinden aldı. Bu sırada Adud'ud-Devle 'nin yardımcısı Ebul Vefa Diyarbakır'ı kuşattı. Başsız kalan şehir direnmeden gelenlere kapılarını açtı. Böylece Diyarbakır ve çevresi kısa bir süre için Bûveyhoğullarının hâkimiyetine girdi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 5).

Bûveyhoğulları Devletine ismine veren Ebu Şuca Bûveyh, İran'ın kuzeyindeki Gilan eyaletindendi. Deylem adı verilen dağlık bir bölgede yaşayan halkın reisi sayılırdı (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 51). Deylemler adıyla da anılan Bûveyhoğulları devleti yıkıldıktan sonra kuruldukları bölgede Ravvadî adında büyük bir arap aşireti görülmüştür. 1029 yılında Türkmenlerin bölgeye akınlarından sonra bu aşiretin Şiileştiği bilinmektedir. Ebu Şûca ölünce Ali, Hasan ve Ahmet adında üç oğlu kaldı. Bunlarda Ravvadî aşiretinden etkilenerek şii olmuşlardır (Sevgen, 1982: 15–16). Diyarbakır'dan kaçan Hamdani Ebu Tağlîb Rabe'ye sığınmıştı. Affı için

Adud'ud-Devle'ye haber gönderdi ve Şam'a gitti. Orada Ukâyl aşireti tarafından yakalanarak öldürüldü.

Adudu'd-Devle devri Bûveyhoğullarının en parlak çağıdır. 983 yılında onun ölümü üzerine devlet dağılmaya başladı ve 984 yılında Diyarbakır bölgesi Mervân Oğullarının eline geçti (Beysanoğlu, 2003, C.I: 17).

Mervân Oğulları dönemi, Diyarbakır, Silvan, Ahlât, Erzen, Mardin, Siirt, Hısn-ı Keyfa, Koçhisar, Maden, Gölcük, Atak, Ergani, Çermik, Savar ve Cizre gibi otuza yakın kaleyi içine alan bir bölgede başlamıştır (Ünalan, 2004: 171). Mervanoğullarının 984 yılında Humaydiya aşiretinin bir kolu olan Harbuhti oymağının liderlerinden Bâd tarafından kurulduğu söylenmektedir. Başka bir görüşe göre de Diyarbakır'da Bâd tarafından kurulmuş Sünnî Müslüman bir kabile olduğu sanılmaktadır (İbn'ül-Erzâk, 1975: 70). Bâd, bütün Diyarbakır ve Diyar-ı Rabia'yı ele geçirmiştir (Yınanç, 1963, C.III: 610). Ayrıca Bâd, Irak Bûveyh Oğulları emiri Aduddevle ile mücadeleye girerek fetih harekâtına başladı. Fakat Adud'ud-Devle'ye karşı başarısız olunca oradan uzaklaştı. Adud'ud-Devle'den affedilme sözü almasına rağmen oradan ayrılıp Diyarbakır sınırına yerleşti ve burada durumunu güçlendirdi.

Bâd, bu bölgede ilk olarak Erciş'i sonra Ahlât ve Malazgirt'e hâkimiyetine alıp Muş'u yağmaladı (Keleş, 2004: 209). Ayrıca Hamdan Oğullarıyla mücadeleye girişen Bâd, başarısız olduğu için 990 yılında öldürüldü. Bad'ın ölümü üzerine komutayı eline alan yeğeni Emir Ebu Ali Hasan b.Mervân, Hamdan Oğulları kuvvetlerini mağlup edip daha sonra bütün Diyarbakır bölgesini ele geçirip Mervân Oğulları emirliğini kurmuştur (Ersan, 2004:511). Emirliğini garantiye almak isteyen Ebu Ali Hasan b. Mervân, Hısn-ı Keyfâ'ya gelerek burada bulunan Bâd'ın karısına, ' Dayım beni mühim bir görevle sana gönderdi' diyerek şehrin kapılarını açtırdı ve Ebu Ali, kadının yanına gelince dayısının öldüğünü söyleyip, kadına evlenme teklif etti. Kadın, bu teklifi kabul edip, halkında Ebu Ali'ye itaat etmelerini söyledi (Ünalan, 2004: 176). Böylece Hısnı Keyfâ'ya da hâkim oldu. Daha sonra Silvan'ı ele geçirdi. Ebu Ali Hasan 997 yılında Meyyafarîkîn'den Diyarbakır'a dönerken Ebu Tahir Yusuf b. Dinme tarafından öldürüldü (Keleş, 2004: 209).

Ebu Ali Hasan b. Mervân öldürülünce yerine kardeşi Mümehhiddevle Ebu Mansur b. Mervân başa geçti (Ünalan, 2004: 177). Amid dışında bütün Diyarbakır'a hâkim oldu. Fakat kısa bir süre sonra Mühehhidüddevle öldürülünce başa Nasıruddevle Ebu Nasr Ahmet geçti. Nasıruddevle Ebu Nasr Ahmet b. Mervân döneminde barış ve huzur ortamı oluştu. Başta Amid olmak üzere bütün ülkede kalkınma hamleleri görüldü. Nasıruddevle Ebu Ahmet b. Mervân'ın hükümdarlığı elli üç yıl sürdü ve 1061 yılında vefat etmesi üzerine devlet yıkılışa sürüklendi (Diyarbakır Salnameleri, 1869–1905, DBB Yayınları, C.I: 389–390).

3.2.2.1. Oğuzların Diyarbakır Bölgesine Akınları ve Mervani Devletinin Yıkılışı

Anadolu, ilk kalabalık Türk göçleriyle 1042 yılında Selçukluların Orta Doğu'da ortaya çıkışıyla tanıştı (Atar, 2004: 431). Türkmenlerin 1040 yılında Dandanakan savaşından sonra Selçukluların liderliğinde İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve daha sonra da Balkanlara doğru akınlar yaptıkları bilinmektedir (Kafalı, 2004: 17). 1042 yılından itibaren Diyarbakır bölgesine akınlar yapmaya başlayan Türkmenler, önceleri Azerbaycan'ı hedef seçmiş ve burada Vehsudan ile anlaşarak yola devam etmek istemiş fakat bu hükümdarın ihanetine uğradıklarını anlayınca aralarında yaptıkları savaşta bozguna uğrayarak dağılmışlardır (Cöhce, 2004: 130). Çeşitli yerlere dağılan Türkmen beyleri Rey'e, Hamedan'a ve Kazvin'e doğru ilerlediler. Anadolu'ya ilk gelen Türkmen

beyleri saydığımız bu grubun bir kısmı Urmiye'ye giderek oradaki Türkmenlerle birleşmiştir. Geriye kalan kısmı ise İbrahin Yinal'ın Rey'e gelmesi üzerine Azerbaycan'dan gelen daha büyük bir Türkmen kitlesi ile birleşerek batıya yöneldiler (Köymen, 1989: 240; Ünalan, 2004: 180). Bu kitlenin içerisinde yer alan bir kısım Türkmenler Bûka, Anası-Oğlu ve Göktaş adlı beylerin önderliğinde Diyarbakır bölgesinde dolaşmaya başladılar. Bu sırada Diyarbakır emiri olarak bu şehirde bulunan Mervanoğullarından Nasrûddevle Ahmet, Türkmen reisi Mansur'a haber gönderip onunla barışmayı istediğini bildirdi. Nasrûddevle 'nin amacı; Mansur Beyi öldürüp Türkmenlerin dağılmasını sağlamaktı. Nitekim bu amaçla Mansur Bey şerefine verdiği yemek sırasında bu Türkmen reisini esir aldı. Bunun üzerine dağılan Türkmenler Musul'a doğru yola çıktılar (Sümer, 1999: 117). Bu sırada Musul Hükümdarı Ukâyl-Oğlu Karvâş ve onun yardımına koşan Diyarbakır hükümdarı Nasrûddevle Ahmet'in Fenek kalesinde yer alan Beşnevîyye aşiretiyle birleşip oluşturduğu ordu, Türkmenlerin üzerine yürüdü. 1042 yılında yapılan savaşta Türkmenler galip geldi. Beşnevîyye aşireti Musul'a kaçtı. Geriye kalan Türkmenlerin bir kısmı da Diyarbakır bölgesine döndü. Türkmenlerle başa çıkamayacağını anlayan Nasrûddevle Ahmet, Türkmen Beyi Mansur'u serbest bıraktı. Fakat Türkmenlerin yağma hareketlerini bırakmamaları üzerine Nasrûddevle Ahmet onları Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e şikâyet etti. Tuğrul Bey, bu şikâyete karşılık yazdığı mektupta bunların itaat altına alınacağını vaad etti. Ayrıca Mervân Oğullarının bu Türkmenleri iskân edip Bizanslılara karşı bu Türkmenlerden faydalanmaları gerektiğini dile getirir (Aşan, 1992: 37–38; Aliyeva, 2004: 77). Anası-Oğlu ve Bûka Beyleri Diyarbakır'a iktâ amacıyla gönderdi. Bu iki bey ikinci kez bu bölgeye girdiler. Tuğrul Bey'in korkusundan Nasrûddevle bu Türkmen beylerine Diyarbakır bölgesinde bazı kalelere muhafız yetiştirme izni verdi. Fakat bu iki Türkmen beyi aralarında çıkan bir tartışmadan dolayı birbirlerini öldürdüler (Sümer, 1999: 118). Başsız kalan Türkmenlerin boşluklarından faydalanan Nasrûddevle, saldırıya geçerek Türkmenlerin çoğunu öldürdü. Tuğrul Bey, 1057 yılında Musul'da bulunduğu bir sırada Mısır'daki arap ümerası ile işbirliği yapmış olan Nasrûddevle'nin üzerine saldırmaya karar vermişti. Nasrûddevle, sultanın akıncılarının bölgeye girmesi üzerine İbrahim Yınal'dan yardım istedi. Onun ricası üzerine sultan Tuğrul Bey, akınlara son verdi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 55; Yinanç, 1963:611–612). 1061 yılında Nasrûddevle 'nin ölümü üzerine oğulları arasında taht kavgaları başladı. Büyük oğlu Said ve Nizameddin arasında başlayan mücadele sırasında Nizameddin, Tuğrul Bey'den yardım isteyerek kardeşinden şikâyetçi olduğunu dile getirdi. Sultan Tuğrul Bey de Said ile birlikte emir salar-ı Horasan komutasında beş bin atlı ile Diyarbakır bölgesine yolladı. Sonunda iki kardeş arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre; Diyarbakır Said'e bırakıldı. Fakat 1063 yılında Nizameddin kardeşinden Diyarbakır'ı geri aldı. Said, 1063 yılında vefat edince Meyyafarîkîn ve Diyarbakır birleştirildi. 1066 yılında beş bin kişilik bir Türkmen kolu yeniden Diyarbakır'a girdi. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra başa geçen Alparslan, 1070 yılında Diyarbakır'dan geçerken bu şehre hayran kaldığının dile getirmiş ve bunun üzerine şehrin hâkimi Nizamûddevle Nasr, ona bağlılığını sunmuştur. Nizamûddevle Nasr 1081 yılında vefat edince yerine oğlu Nasrûddevle Mansur geçti. Mervâni Devletinin bu sırada sınırları Amid, Silvan, Mardin, Erzincan, Siirt, Hısn-ı Keyfâ, Cizre, Savur ve otuz kadar kaleden oluşmaktaydı (Kafesoğlu, 1953: 48). 4 Mayıs 1085 Çarşamba günü Diyarbakır Selçuklular tarafından zapt edilerek Mervâni saltanatına son verilmiştir (Beysanoğlu, 2003, C.I: 217–218).

Mervân Oğulları döneminde Diyarbakır imar edilmiştir. Dicle Köprüsü yaptırılmıştır. Bu döneme ait Diyarbakır surları üzerinde 13 kitabe yer almaktadır. Yine

bu dönemde Diyarbakır İslam âleminin dördüncü derecede ilim ve edebiyat merkezlerinden biri haline gelmiştir. Mervân Oğulları döneminde bölgeye Humaydiya, Beşnevvîye ve Zaza kabilelerinin bazı kolları yerleşmiştir. Bu yüzden Diyarbakır bölgesinde önemli etnik değişimler meydana gelmiştir. Fakat Türkmenlerin Diyarbakır bölgesine akınlara başlaması üzerine bu durum değişmiştir (Yınanç, 1963: 610–611).

4. DİYARBAKIR İLİNDE HÂKİMİYET KURAN DEVLETLER

Türklerin Anadolu ile ilk temasları, Büyük Selçuklu Devletinin kuruluş devri olan, 940–1040 yıllarına rastlamaktadır (Keskin, 1990: 28). Oysa bu göçlerden önce Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi Diyarbakır şehri de Türk göçleriyle Selçuklu Devletinden çok önce yani milât öncesi dönemlerde zaten tanışmıştır. Ayrıca Türkmenlerin dağılışı Uz ve Selçuk göçleriyle son bulmamıştır. Aslında Diyarbakır bölgesinde kurulan her devlet zaten Türklüğün bir parçası olarak devam etmiştir (Laszlo Rasonyı, 1971: 195). Bunun en güzel kanıtı Diyarbakır'da yer alan ve günümüze ulaşmış olan tarihi eserlerdir.

Bölgede hâkimiyet kuran Türkmen beylikleri, Diyarbakır şehrini de kendileri için önemli bir konuma getirmişlerdir. Bölgenin kırsal alanı, Türkmen aşiretlerinin kışlağı olarak kullanılırken Diyarbakır ve çevresindeki şehirlerde Türk kültürünün derin izlerini günümüze ulaştıran önemli yerler arasında yer almışlardır.

Diyarbakır, eski çağlardan bu yana Akdeniz'i Basra körfezine, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan ayrıca Azerbaycan ile İran'a ulaşan önemli yolların düğüm noktasında yer aldığı için yörede kurulan devlet sayısı ve aldığı göçler diğer şehirlere göre fazladır. Bölgedeki Selçuklu akınlarına müteakip Diyarbakır 'da kurulan diğer Türkmen beylikleri oldukça fazladır. Özellikle Mervânoğulları Devletinin yıkılışıyla muhtemelen bölgeye yerleşen Anası-Oğlu ve Bûka beylerinin başlattığı akınlar yörenin önemini bir kez daha göstermiştir.

Türklerin Diyarbakır'da her dönemde var olduğu ve bu şehrimizde derin izler bıraktığı gözle görülür bir durumdur. Tezin bu bölümünde 1048 yılında Selçuklu hâkimiyetine alınan Mervânoğullarının 1084–1085 yılları arasında ortadan kaldırıldıktan sonra Diyarbakır ve çevresinin Selçuklu hâkimiyetine alınmasını ve böylelikle Selçuklu beyi Çağrı'nın fetih politikası sonucunda Anadolu'nun ve bunu müteakip Diyarbakır'ın Türk yurdu haline getirilişinin tamamlanmasından bahsedeceğiz. Selçuklu Devletinin varlığının son bulması ile Diyarbakır ve çevresinde kurulan diğer Türkmen Beyliklerinin Selçuklu Devletinin devamı niteliğinde olsa da yöre de göstermiş oldukları mücadeleleri ve beylikler içerisinde önemli bir konuma sahip olan Artuklular ve Akkoyunlu Devletinin faaliyetlerine ağırlık vereceğiz. Bu beylikler döneminde başkent konumunda olan Diyarbakır'da Türk kimliğinin önemli bir yeri varken Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde başkentin Diyarbakır'dan Tebriz'e taşınması sonucunda bölgede meydana gelen nüfus değişimlerine yer vereceğiz. Diyarbakır'da Akkoyunlu hâkimiyetinden sonra başlayan Osmanlı hâkimiyeti ile şehrin yeniden yapılandırılmaya başlandığını ve bölgede özellikle 1540 yılından sonra uygulanan iskân politikası sonucunda meydana gelen nüfus değişimlerinden ve bu dönemde Bozulus adı verilen Türkmen aşiretlerinin göç yerlerinden bahsedeceğiz Nitekim beş asırlık bir dönemi kapsayan Selçuklu Devleti başta olmak üzere diğer Anadolu Türk Beylikleri; İnal Oğulları, Yınal Oğulları, Artuk Oğulları, Eyyûbî Devleti, Akkoyunlu Devleti ve Osmanlı Devletinin stratejik, kültürel, sosyal ve siyasi açıdan merkezi konumuna gelen Diyarbakır 'ın, belgelere dayanarak Türk tarihi açısından gerçekten önemli bir şehir olduğunu ve bu yörenin aslında Türk kültürünün bir parçası olduğunu ortaya koyacağız.

4.1. Büyük Selçuklu Dönemi (1085–1093)

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklu Devletinin bilinen en eski atası Dukak (Tukak) Bey'dir. Dukak'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Selçuk Bey zamanında başlayan Türkmen akınları daha sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir (Alptekin, 1992, C.VII: 95).

Mervânoğulları Devletinin yıkılışa doğru sürüklendiği sıralarda Batı İran'dan ayrılan Türkmenler iki kısma ayrılarak 1500 kişiden oluşan bir Türkmen grubu Kızıl'ın önderliğinde Rey'de kalmış, diğer bir kısmı ise Bûka, Göktaş, Mansur ve Dana eşliğinde Azerbaycan'a doğru ilerlemişlerdir. Azerbaycan hükümdarı Vehsudân bu Türkmen beylerine ihanet edince onlarda Azerbaycan'ı terk ederek çeşitli yerlere dağılmışlardır (Demircan, 2004: 180). Anadolu topraklarına doğru gelen Türkmen beylerinden bir kısmı Güneydoğu Anadolu bölgesine gelerek buralara yerleşmişlerdir.

1041 – 1042 yılları arasında Oğuzlar tekrardan tarih sahnesinde yerlerini alarak el-Cezire'yi yağmalamışlardır. 1042 yılına kadar birkaç defa Azerbaycan, Ermeni ve Bizans beldeleri ile Diyarbakır havalisine akın düzenleyen bu Türkmenler, Arslan Yabgu Oğuzlarıdır. Bu Oğuzlardan Buka, Bektaş ve Anasıoğlu komutasındakiler Silvan ve Diyarbakır; Dana, Göktaş, Mansur ve Oğuzoğlu komutasındakiler ise Musul istikametine gitmişlerdir. Fakat birçoğu burada yok edilmiştir. Kalanlar ise Azerbaycan ve İran'a nakledilmişlerdir. Bu döneme kadar Anadolu'ya yaoılan Türk akınları çoğunlukla Kafkasya üzerinden gerçekleştirilmiştir (Üremiş, 2005: 18–19). Diyarbakır bölgesine yapılan Türk akınları Mervânoğulları Devletini rahatsız etmiştir. Bu yüzden Mervânoğulları, Bizans İmparatorluğundan yardım istemiş. Yardım ulaşana kadar Türkmen beyleriyle anlaşmaya çalışmışlar ve bir hile ile Türkmen reisi Mansur'u hapsettirmişlerdi. Mansur Bey'in dağılan kuvvetleri Musul'a doğru yürüdüler. 1042 yılında Mervânoğulları ile yaptıkları savaşı kazanınca Sincar ve Nusaybin'i yağmaladılar.

Türkmenlerin yağma hareketleri sonucunda Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e, Diyarbakır ve Mervânoğullarından şikâyet gelince Sultan Tuğrul Bey, Bûka, Anasıoğlu, Mansur ve Göktaş adlı beyleri ve maiyetini Azerbaycan'a çağırmıştır. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Dandanakan zaferinden sonra en fazla uğraştığı sorun; Oğuz göçleri olmuştur. Oğuz göçebeleri, Selçuklu Devletinin sınırları içerisinde bağımsız olarak hareket etmekteydiler. Dandanakan savaşı sırasında Tuğrul Bey'in yanında yer alan Oğuzların zaferden sonra büyük kitleler halinde Selçuklulara katıldıkları bilinmektedir. Bu göçlerden Diyarbakır şehri de etkilenmiştir. Tuğrul Bey, oğuz göçlerini batıya yöneltmek amacıyla harekete geçmiş fakat 1043 yılında oğuzlar, sultanın itaat teklifini reddederek büyük kitleler halinde Doğu Anadolu'ya girmeye başlamışlardır. Bunların bir kısmı da güneye inmiştir (Demircan, 2004: 181; Merçil, 1992, C.VII: 105–107).

1057–1064 yılları arasında Bizans'ın çöküş dönemine girmesi, Balkanlara göç eden Peçenekler'e Oğuzlar'ın ve Kumanlar'ın katılmasına neden oldu. Bu olay Anadolu fetihlerinin gelişmesini sağladı. Böylece Selçuklu Türkmen beylerinin Doğu Anadolu, Güneydoğu ve Orta Anadolu'da fetihlerinin hızlanmasına neden oldu (Üremiş, 2005: 19). Bu yüzden Tuğrul Bey, Azerbaycan havalisinin ele geçirilmesi için bölgeyi İbrahim Yınal'a verdi. Yınal'ın bölgeyi fethetme işi yerine Selçuklu Devletine tabi olmak istemeyen Türkmenlerle mücadele etmesi, bunların kendi başlarına hareket eden Türkmen Beyleri ile el-Cezire ve Diyarbakır çevresine yönelmelerine neden oldu. Tuğrul Bey'in Türkmenleri yerleşik hayata geçirme isteği yüzünden yerlerinden ayrılmak istemeyen bu boylar Selçuklularla birlikte hareket etmeye başladılar (Polat, 2004: 56–57). Bu yüzden Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde Diyarbakır

bölgesi Türkmenlerden Anası-Oğlu ve Bûka Beye ikta olarak verildi. Bu dönem itibariyle Selçuklu koruyucuları Amid'e yerleşti (Türk Ansiklopedisi, 1966, C.XIII: 384).

1070 yılında Alp Arslan, Suriye yürüyüşü sırasında Diyarbakır bölgesine girmişti. Bu sırada Diyarbakır iki kardeş hükümdar tarafından yönetiliyordu. Kardeşlerden biri ölünce Nizamüddevle, şehre hâkim oldu (Yinanç, 1963: 612). Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmını içine alan Diyar-ı Bekr eyaleti Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkmen aşiretlerinin geçiş noktası olmuştur. Anadolu'nun kilit noktası olan bu eyaletin Anadolu 'da iskân faaliyetlerinde büyük rolü olduğu bilinmektedir (Bayar, 2004: 687; Şahin, 1988: 31).

Türkmenlerden Fahrüddevle b.Cehir, Mervânilerden Ahmet b. Mervân ile oğlu Nizamüddevle Nasr'ın vezirliğini yapmıştı. Halife Muktedî Biemrillah, 1083 yılında azlettirilince Fahrûddevle b. Cehir, Selçuklu sultanının yanına gitti. Sultan Melikşah'a, Mervanîlerin zenginliklerinden ve Diyarbakır'ın öneminden bahseden Fahrûddevle b.Cehir Diyarbakır'ın Selçuklu sınırlarında yer alması düşüncesiyle hareket ettiği için Melikşah tarafından 'Meliklik nişanesi' olarak Diyarbakır bölgesi hâkimliği verilmiştir (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 58–59). Bu sıralarda Diyarbakır emiri Mansur'un babası Nizâmeddin kadar itaatkâr olmaması, Diyarbakır bölgesinden sultana gelen şikâyetlerin artması üzerine vezir Fahrûddevle Cehir'in Melikşah'a Diyarbakır bölgesinin fethedilmesi gerektiğini belirtmesiyle bölgeye asker sevkedildi. Fahrûddevle'nin başında bulunduğu büyük bir ordu, Diyarbakır'a yaklaştığında Müslüm, sultana bağlı kalmak istediğini belirtti (Merçil, 1992, C.VII: 134). Bunun üzerine Fahrûddevle, büyük bir ordu ile Diyarbakır bölgesine hareket etti. Oğlu Zaimûddevle'yi Amid'i kuşatmaya gönderdi. Kendisi de Meyyafarîkîn üzerine yürüdü (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 59). Fahrûddevle'ye yardım amacıyla Melikşah tarafından Artuk Bey ve Emir Çubuk başta olmak üzere birçok Türkmen ümerası gönderildi.

Fahrûddevle'nin Müslüm'ün tekrardan itaat etme isteğini kabul etmesi ve Selçuklu ordusunun çekilmesine Artuk Bey karşı çıkmış ve kuşatmadan ayrılmıştır. Bu duruma kızan bazı Türkmenler, geceleyin ani bir baskınla Müslüm'ün ordugâhına saldırdılar. Askeri dağılan Müslüm, Diyarbakır 'a çekildi. Kuşatmanın devam ettiği sıralarda Artuk Bey ile anlaşan Şerefûddevle, 1084 yılında Rakka'ya çekildi. Fahrûddevle'de boş durmayarak Mervânilere ait Mardin, Siirt, Erzen ve Hısn-ı Keyfâ'yı Selçuklu sınırlarına kattı (Merçil, 1992, C.VII: 134–135). Artuk Bey ve Fahrûddevle arasında çıkan bir olaydan sonra Artuk Bey kuşatmadan ayrıldı. Kalan Türkmen beyleri ve Fahrûddevle kuvvetleri 4 Mayıs 1085 tarihinde Diyarbakır'ı zaptetti (Yinanç, 1963: 612).

Fahrûddevle, şehrin alınmasını üzerine açlık sıkıntısı çeken Diyarbakır halkına zahire dağıttı. Şehrin valiliğine oğlu Zaimûddevle, şahneliğine de Çubuk Bey getirildi (Beysanoğlu, 2003, C.I: 239). Diyarbakır bölgesinde Selçuklu yönetim anlayışına uygun eski Türk yönetimi benimsendi (Kayhan, 2004: 516). Bu dönemden sonra Türkmen boy ve oymak reislerine verilmiş olan Diyarbakır bölgesinde yaylak ve kışlaklar oluşturulmaya başlandı. Yazın Diyarbakır bölgesine gelen Arap göçebeleri bu dönemden itibaren Habur civarından bölgeye geçememişlerdir. Bölgedeki aşiretlerin bir kısmı ise dağlara çekilerek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Diğer bir kısmı ise Türkmenlerle karışıp, onların adlarını almış ve onlarla hareket etmişlerdir (Yinanç, 1963: 612).

Büyük Selçuklu İmparatorluğuna katılan Diyarbakır bölgesi, doğrudan doğruya Sultan Melikşah'a bağlı bir emaret şekline dönüştürüldü. Fahrûddevle, iki yıl kadar Meyyafarîkîn'de; oğlu ise Amid'de oturmaya devam etti. Sonradan Melikşah Mervânlı

hazinelerinden bir kısmının kendisinden kaçırıldığını öğrenince Fahrûddevle ve oğlunu azlettirdi. Yerine Kıvamûddin Ebu Ali, 1089 yılında bölgeye vali olarak gönderildi. Fakat kendisine bağlı Erzen valisinin halkına zulmettiği duyulunca 1090 yılında azlettirilerek yerine Fahrüddevle'nin diğer oğlu Amidüddevle tayin edildi. 1091 yılında Amidûddevle hilafet vezirliği için çağrılınca yerine küçük kardeşi Ebu'l-Berekât getirildi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 60).

1092 yılında Melikşah'ın ölümü üzerine Selçuklu hanedanında başlayan taht mücadeleleri on iki yıl aralıksız olarak sürdü ve sonunda imparatorluk eski gücünü kaybetti. Böylece ortaya beylikler çıkmaya başladı. Selçuklular devrinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ortaya çıkan Türk beylikleri dönemi yaklaşık olarak bir asır sürmüş ama beyliklerin çoğu XIII. Yüzyılın ilk yarısında ortadan kalkmıştır. Kurulan bu Türk beyliklerinin Türkiye'nin oluşturulmasında büyük rol oynadıkları bilinmektedir (Sümer, 1998: 1).

4.1.1. Suriye Selçukluları Döneminde Diyarbakır (1093–1097)

1040 yılında yapılam Dandanakan Savaşı sonucunda zafer kazanan Selçuklu sultanı, genişleme politikasına batı yönünde devam etmiştir. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ve diğer melikler, Rey, İsfehan, Azerbaycan, Arran ve son olarak da Anandolu'ya özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesine akınlara başlamışlardır. Bu akınlar sırasında Suriye ve Filistin'e gelen Türkmenler, bölgede bir Selçuklu devletinin kurulmasına zemin hazırlamışlardır.

Suriye'ye ilk giren Han oğlu Emir Harun et-Türkmanî, komutası altında bulunan bir Türkmen beyi ile birlikte Anadolu'dan Haleb'e gelmiştir. Bu sıralarsa bir Türkmen beyinin oğlu olan Harun adlı şahıs, babasına kızarak yanına aldığı Türkmenlerle birlikte Diyarbekir bölgesine gelmiştir. Bu sırada Diyarbekir, Mervânoğulları yönetiminde olup iç karışıklıklarla uğraşmaktaydı. Amîd hâkimi Said ile kardeşi Meyyafarîkîn hâkimi Nizamüddevle Nasr arasındaki çekişmeden kaygı duyan Amid kadısı Ebû Ali, Harun'dan yardım istemiştir. Fakat Nasr'ın gücü karşısında duramayacağını anlayan Harun bölgeden kaçmış ve kaçarken Temimoğulları adlı bir Arap kabilesiyle yanındaki Türkmenleri birleştirerek Diyarbakır bölgesinin güneyindeki Bizans sınırına akınlar düzenlemiştir. Bu sırada Halep hâkiminin dikkatini çeken Harun, Diyarbakır bölgesinden ayrılarak 1065 yılında Halep'e gitmiştir (Alptekin, 1992, C.VII: 366–371).

Suriye Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 1092 yılında vefatından sonra şehzadeler arasında bölüştürüldüğü sırada Suriye'nin Melikşah'ın kardeşi Tutuş'a verilmesiyle tam olarak ortaya çıkmıştır. Melikşah'ın ölümüyle Gence üzerinden yola çıkan Tutuş'un hükümdarlığını ilk olarak Halep hâkimi Emir Vessab, Mübarek b. Şibi ve Hâmid b. Zugayb adlı emirler tanımıştır (Alptekin, 1992, C.VII: 370). Onun hükümdarlığını Bağdat halifesi hariç çevre emirlerin hepsi kabul etmiştir. Bunu duyan Tutuş, Bağdat üzerine kuvvet gönderince halife bu durumdan ürktü ve halifede Tutuş'un hükümdarlığını kabul etmek zorunda kaldı. Bu sayede Halep, Mezopotamya, Diyarbakır ve civarı 1093 yılından itibaren Tutuş'un hâkimiyetine girdi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 60). Fakat Tutuş'un isteği, adının Bağdat'ta hutbede okutulmasıydı. Bu yüzden halifenin şartlarını yerine getirmek istemek Tutuş, beraberindeki Aksungur, Yağı basan ve Bozan adlı Türkmen beyleriyle birlikte 1093 yılında Isfahan üzerinden Diyarbakır bölgesine hareket etti (Alptekin, 1992, C.VII: 399–400). Bölgedeki durumların karışık olmasından istifade eden Mervânoğlu Mansur, Irak'tan Diyarbakır'a geldi. Bazı faaliyetlerde bulunmak

istedi ama Tutuş 1093 yılında Diyarbakır bölgesine gelerek duruma el koydu ve ilk olarak Amid'i sonra da diğer şehirleri ele geçirdi. Amacına ulaşamayan Mervânoğlu Mansur Diyar-ı Rabia'ya çekildiği sırada vefat etti.

Diyarbakır bölgesini hâkimiyeti altına alan Tutuş, Mervânlı taraftarlarının çoğunu öldürdü ve emirlerinden Tuğtekin Beyi bölgeye vali olarak bıraktı. Ayrıca Diyarbakır bölgesindeki şehir ve kalelere kendi adamlarını yerleştirdi. Kendisi daha sonra Meyyafarîkîn'e döndü. Amid şehrini ise Altaş isminde birinin idaresine bıraktı.1095 yılında halk bu şahsın zulmüne dayanamayarak isyan edince Tuğtekin adlı Türkmen beyi, Meyyafarikin'den gelerek isyanı bastırdı. İsyancıların bir kısmını öldürttü. Tutuş bu olayı duyunca Tuğtekin'i azlettirdi ve onun yerine bölgeye oğlu Melik Dukak'ı gönderdi (Diyarbakır Yıllığı,1973: 60; Alptekin, 1992, C.VII: 399-400).

Sultan Tutuş daha sonra Sultan Berkyaruk'la Rey civarında 1095 yılında yaptığı savaşta yenildi ve öldürüldü. Tutuş'un ölümünü fırsat bilen beyler Diyarbakır bölgesinde beyliklerini tesis etmeye başladılar. Paylaşılan bölgede Tutuş'un oğlu Dukak, Silvan'ı alırken Amid'de Sadr, Bitlis ve Erzincan'da Alptekin, Hani'de Şahruh, Hasankeyf'te Artukoğlu Sökmen, Mardin'de Artuk'un diğer oğlu İlgazi hâkimiyet kurdu (Polat, 2004: 77). Sonuç olarak Diyarbakır ve Ahlât bölgelerinde aşağıdaki beylikler kuruldu:

Mardin, Meyyafarîkîn ve Hasankeyf 'de Artuk Oğulları
Amid'de İnal Oğulları
Bitlis'de Dilmaç Oğulları
Siirt ve Erzen'de Toğan-Arslan Ailesi
Ahlât ve Van bölgesinde Sunduk Oğulları,

Sonradan ise Ermenşahlar (Beysanoğlu, 2003, C.I: 251)

1097 yılında Diyarbakır hâkimi Sadr ölünce yerine kardeşi İnal (Yinâl) başa geçti. Bu tarihten itibaren Diyarbakır'da İnal Oğulları dönemi başladı.

4.1.2. İnal Oğulları Ve Nisan Oğulları Dönemi (1097–1183)

XI. yüzyılın sonlarında Selçuklular, Asya'yı Yakındoğu'ya bağlayan bir imparatorluk haline gelmişti. Bağdat, Musul, Şam, Halep, Diyarbakır ve Ahlât gibi doğu şehirleri bu imparatorluğun yükselişine tanıklık ederken Anadolu 'nun Türkleşme safhalarında büyük rol oynamışlardır ve kurdukları beylikler sayesinde önemli rollerde üstlenmişlerdir (Durmuş, 2004: 217).

İnal Oğulları(Yinal oğulları), Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulan Türkmen beyliklerinin ilklerinden olup, hâkimiyet alanları Diyarbakır merkez olmak üzere civarındaki birkaç kaleden ibarettir. Bu yüzden Yınâl Oğulları Beyliği 'Sahib-i Amid' olarak da bilinmektedir (Çevik, 2004: 141).

Yinâl Oğullarının Diyar-ı Bekr bölgesine tam olarak ne zaman geldikleri belli değildir. Ancak aileden Sadr adlı bir Türkmen Beyinin 1095 yılında şehre sahip olduğu bilinmektedir. Sadr'ın ölümünden sonra yerine 1095 yılında beyliğin gerçek kurucusu sayılan kardeşi Yinâl et-Türkmanî geçmiştir. Kısa bir süre sonra Yınâl'ın ölümü üzerine yerine Fahrûddevle İbrahim Amid Bey olmuştur (Çevik, 2002, C.VI: 492).

İbrahim Bey döneminde Suriye Selçuklularının Diyarbakır bölgesinde etkin olmaları üzerine bu durumu tehlikeli gören sultan Berkyaruk yanına Musul valisi Kürboğa'da alarak 1101 yılında Diyarbakır'ı kuşatmış fakat alamamıştır. Bu olay üzerine çevredeki diğer beyler ve Fahrûddevle İbrahim Bey, Kılıç Arslan'a itaat etmişlerdir (Genel Türk Ansiklopedisi, 2002, C.IV: 130).

Kılıç Arslan'ın kısa bir süre sonra ölmesi üzerine bu fırsatı değerlendiren İbrahim b. Yınal'ın topraklarını Meyyafarîkîn aleyhine genişlettiği hatta Ambar Çayının doğusundaki otuz köyü içine alacak şekilde aldığı bilinmektedir.1109 yılında Diyarbakır bölgesinde hâkimiyet kumak isteyen Ahlât hâkimi Sökmen El-Kutbî'nin faaliyetleri bu dönemde dikkat çeken diğer önemli konudur. Bu sırada vefat eden Fahrûddevle İbrahimin yerine oğlu Sadûddevle Ebu Mansur İl Aldı geçmiştir. 1124 yılında İl-Aldı'nın, batinîlere karşı başlatılan kanlı ayaklanmalar sırasında şehirde sayıları gittikçe artan batinîlerin yedi yüz kadarını öldürttüğü söylenmektedir (Genel Türk Tarih Ansiklopedisi, 2002, C.IV: 130–131; Polat, 2004: 106).

Öte yandan bu dönemde Hısn-ı Keyfâ ve Mardin merkezli kurulan Artuklu Beyliklerinin hızla genişleyerek, Diyar-ı Bekr bölgesinde hâkimiyet kurmaya başladıkları görülmektedir. Hatta İl-Aldı, Mardin Artuklu Beyliğinin kurucusu Necmeddin İlgazi'nin kızıyla evlenmiş ve bu evlilikten Mahmut isimli bir erkek evlat dünyaya gelmiştir. 1130 yılında Mardin Artuklu emiri Timurtaş ile Hısn-ı Keyfâ Artuklu emiri Davud, kendileri için ciddi bir tehdit unsuru olan Musul atabeyi Zengi'yi durdurmak için harekete geçtiklerinde yanlarında Sadûddevle İl-Aldı da yer almıştır. Fakat bir müddet sonra Timurtaş ve Davud'un araları açılınca İl -Aldı'da metbu olarak Hısn-ı Keyfâ emirini tanımıştır. Bu durum Timurtaş'ın Zengi ile birlikte 1134 yılında Amid'i kuşatmasına neden olmuştur. İl -Aldı 'da bu kuşatmaya karşı Hısn-ı Keyfâ emiri Davud'u yardıma çağırmış. Fakat yapılan savaş sonunda yenilince geri çekilmek zorunda kalmıştır. Timurtaş ve Zengi ise surların karşısında sonuç alamayınca kuşatmayı bırakmışlardır (Çevik, 2002, C.VI: 492).

Böylece İl -Aldı'nın şahsında Yınâl Oğulları, kendileri aleyhine ortaya çıkan bir tehlikeden güçlü surlar sayesinde kurtulmayı başarmışlardır. Bu olaydan birkaç ay sonra 1141 yılınsa Sadüddevle İl-Aldı ölmüştür. Yerine oğlu Cemalûddin Şemsü'l-Mülk Mahmut geçmiştir (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 61).

Mahmut idarecilikten yoksun zayıf bir kişiliğe sahip olduğu için vezirlik konumunu koruyan Nisan Oğulları bu durumu iyi değerlendirerek önce beyliğin bütün işlerini ellerine almış, sonra da Yınâl Oğulları yerine Nisan Oğulları Beyliğini kurmuştur. Bu arada Mahmut b. İl -Aldı da Amid'de Selahâddin Eyyübî tarafından 1183 yılına kadar şehirde Yınâl Oğulları adıyla ikamet etmeye devam ettirilmiştir. Fakat Amid'de Yınâl Oğulları idaresi resmiyette kalmış, beyliğin bütün idaresi fiilen Nisan Oğullarının eline geçmiştir.

Nisan oğlu Müeyyîdüddin önce Davut sonrada Zengi'nin ölümleri üzerine Timur Taş'ın Diyarbakır bölgesinin tek hâkimi olmasından dolayı harekete geçerek Mahmut adına ona itaat ettiklerini bildirmiştir. 1148 yılında Siirt kuşatmasında bu beyin yanında yer almıştır. Aynı yıl Mahmut, Timurtaş'ın kızı Safiye Hatun'u istetmiş ve elli bin dinarlık mihr karşılığında evlilik gerçekleşmiştir. Ancak Safiye Hatun bir yıl sonra ölünce Nisan Oğulları ödemeleri gereken mihr'i vermemiştir. Bunun üzerine 1151 yılında Timurtaş şehrin önlerine gelerek şehri kuşatmıştır (Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, 2002, C.IV: 132). Zor duruma düşen Nisan Oğulları o senenin gelirini vererek kuşatmanın kaldırılmasını sağlamışlardır. Nisan Oğulları bu olaydan Timurtaş'ın veziri Zeyneddin'i sorumlu tuttukları için bir suikast sonucu onu Mardin'de öldürtmüşlerdir. Bu olay üzerine Artuklu ordusu ikinci kez Amid'i kuşatmıştır. Ahlatşahların veziri Bahaeddin b. Mesud'un araya girmesiyle Nisan Oğulları ve Emir Mahmut Timurtaş'a itaatlerini bildirmiş böylece kuşatma kaldırılmıştır. Bu tarihten itibaren Yınâl Oğulları Artukluların Mardin koluna bir beylik haline dönüşmüştür.

Bu olaylardan sonra Müeyyîddin Ebu Ali b. Nisan 1156 yılında ölmüş ve yerine vezir olarak oğullarından Cemalûddevle Kemalüddin Eb'ul Kâsım Ali geçmiştir. Ayrıca diğer oğlu İzzûddevle Ebu Nasr'da Eğil hâkimi olmuş fakat bu şahıs 1169–1170 yıllarında ölünce yerine oğlu Esadüddin Ebu Ömer geçmiştir (Beysanoğlu, 2003, C.I: 264).

1163 yılında Amid Beyliği büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Çünkü Davud'un ölümünden sonra Hısn-ı Keyfâ ve Harput Artuklularının başına geçen Fahreddin Kara Arslan, Mardin Emiri Necmeddin Alpi'nin desteğini alarak Amid'i kuşattı. Çünkü Amid, Kara Aslan'ın Hısn-ı Keyfâ ve Harput'a uzanan toprakları arasında bütünlüğü bozan bir tehdit unsurudur (Üremiş, 2005: 114).

1163 yılında başlayan dört aydan fazla süren Amid muhasarası sırasında, Cemalüddevle ilerde açlık tehlikesiyle karşılaşmamak için Hristiyan ve Yahudileri şehirden çıkartmak zorunda kalmıştır. Ancak muhasaranın artması Amid'i zor duruma düşürmüş ve onlarda çevre beyliklerden yardım istemişlerdir. Onlara yardımı kabul eden Danişmendli Yağıbasan harekete geçerek damadı Kara Arslan'a ait Harput ve Çemişkezek civarını yağmalamıştır. Bu gelişme üzerine Kara Arslan kuzeydeki topraklarını tehlikeden korumak için Amid muhasarasını kaldırmıştır.

Öte yandan iki Artuklu Beyliği arasında gerçekleştirilen bir düğün sonucunda Amid beyliğini rahatlatmıştır. Çünkü 1164 yılında Kara Arslan'ın kızı ve Necmeddin Alp'inin oğlunun düğününe davetli olan Nisan Oğulları, Artuk Oğullarına itaatlerini sunmuştur. Ayrıca aralarında bir barış antlaşması imzalanmıştır. Yapılan barış antlaşmasına rağmen Amid'den vazgeçmek istemeyen Kara Aslan 1166 yılında son bir kez şehri almayı denemiştir (Beysan oğlu, 2003, C.I: 264).

1169–1170 yıllarında Nisan Oğullarından Eğil hâkimi İzzüddevle Ebu Nasr ölmüş yerine oğlu Esadüddin Ebu Ömer geçmiştir. 1179 yılında Nisan Oğlu Cemalûddevle Eb'ul Kasım Ali ölmüş ve yerine oğlu Bahaüddin Mesud, Amid veziri ve beyliğin fiili hâkimi olmuştur.1182 yılında Selahâddin Eyyûbî, El-Cezire bölgesine hâkim olmaya başlamıştır. Selahâddin Eyyûbî, Amid üzerine yapacağı sefer için halifeden izin istemiştir. Daha sonra da 12 Nisan 1183 tarihinde şehri muhasaraya başlamıştır. Amid halkı Nisan Oğulları yönetiminden hoşnut değildi ve surlarda muhasara sırasında birkaç yerden delinmişti. Daha fazla dayanamayan Nisan Oğulları Selahâddin'den aman dilemiş ve Selahâddin'de şehirde kalmalarına izin vermişti. Fakat Nisan Oğlu Bahaüddin Mesud kalmak istememiş ve kıymetli eşyalarını toplayarak şehirden çıkmıştır. Amid'i teslim alan Selahâddin, şehri Hısn-ı Keyfâ Artuklu emiri Nureddin Muhammed'e vermiştir. Böylece Amid'de Yınâl Oğulları adıyla süren Nisan Oğulları son bulmuştur.

Yınâl Oğulları, Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulan Türkmen beyliklerinin ilklerinden olmasına karşın bölgedeki varlığı en erken sona eren beyliklerdendir. Bu beyliğin daha uzun sürmemesinin nedeni Artuk Oğullarının bölgedeki yükşelişidir. Çünkü Amid, stratejik konumu ve kavşak noktasında yer alması nedeniyle Artuk Oğullarının hedefleri arasında yer almıştır. Nisan Oğullarının şiddetli zulmü, baskısı, halka kötü davranması ve ağır vergiler yüzünden, şehir halkının çoğu her şeyini bırakarak gitmiştir (Çevik, 2002, C.VI: 494–496).

4.2. Artuk Oğulları Dönemi (1183–1232)

Artuklular, Selçuklu devrinde Güneydoğu Anandolu Bölgesinde şubeler halinde hüküm sürmüş bir Türkmen sülalesidir. Artuk ve Artuklular adı doğu tarihçileri arasında Ortok, Urtuk, Artak ve hanedanda Orttokides, Urtikides adlarıyla yanlış olarak

telafüz edilmekteydi (Turan, 1973: 133) . Aslında Artukluların Döger boyuna mensup oldukları bilinmektedir. Dögerler, Oğuzların islamiyetle tanışmadan önceki dönemlerinde önemli bir mevkiye sahiplerdi. Ayrıca Artuk Bey ve oğullarının asil bir aileden geldikleri, on birinci ve on ikinci yüzyıllarda da Türkmenler arasında büyük nüfuza sahip oldukları bilinmektedir (Sümer, 1999: 258).

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın 1071 yılında Bizans'a karşı kazandığı Malazgirt zaferiyle Anadolu toprakları hızlı bir Türkleşme süreci içine girmişti. Bu zaferden sonra Türk akıncıları İzmit Körfezine kadar ulaşmış. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi başta olmak üzere fethedilen topraklarda Türk beylikleri kurulmuştur(Usta, 2002, C.VI: 471). Sultan Melikşah döneminde Türkmen beylerinden Artuk Bey'i Anadolu'dan geri çekip Hilvan'ı ikta olarak ona verdi ve Bahreyn Karmatîlerini itaat altına almakla görevlendirdi. Artuk Bey bu görevi başarıyla tamamladıktan sonra Melikşah'ın Diyarbakır'da bulunan Mervâniler üzerine gönderdiği orduya katıldı. Bu sefer sırasında Fahrûddevle ile anlaşmazlığa düşen Artuk Bey'in Melikşah'la da arası açıldı. Bu yüzden sultanın kardeşi Suriye Meliki Tutuş'un hizmetine girdi. Tutuş, ona Kudüs ve civarını ikta olarak verdi. 1091 yılında Artuk Bey'in ölümünden sonra yerine oğulları Sökmen ve İlgazi geçtiler. Kudüs 1098 yılında Fatimiler tarafından zaptedilince Sökmen, Tutuş'un yanına gitti. İlgazi ise Irak'ta kendisine verilmiş olan bölgeye çekildi. Daha sonra Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Bağdat şahneliğine tayin edildi (Alptekin, 1991, C.III: 415).

Artuklular, ayrı beylikler halinde meydana çıkmış siyasi teşekküller olup, hiçbir zaman tek bir devlet olamamışlardır. Eski Türk hukuk sistemine göre bulundukları bölgelerde oturan Artuklu hükümdarları, siyasi çıkarları doğrultusunda birleşmişlerse de zaman zaman ihtilaflara düşerek tekrardan ayrılmışlardır.

Artuklu hükümdarları Büyük Selçukluların yanı sıra, Eyyûbîlerin, Anadolu Selçuklularının ve Memlûkluların himayesine girmişlerdir. Artuklular zamanında halktan az vergi alındığı ve bu yüzden komşu İslam ülkelerinden bir kısmının Diyarbakır ve Mardin gibi Artuk himayesindeki şehirlere göç ettikleri de kaynaklarda geçen bilgiler arasında yer almaktadır.

Artukluların Mısır, Suriye, Anadolu, Irak ve İran yolları üzerinde yer almaları onlar için önemliydi ve bunu kullanmayı bilmekteydiler. Bu dönemde yapılan köprüler, kervansaraylar, camiler, medreseler, su kanalları ekonomik güçlerini ortaya koymaktadır. Diyarbakır bölgesinde yapılan ilk köprü Artuklu hükümdarı Timurtaş tarafında 1146 yılında yaptırılan Karaman Köprüsüdür (Turan, 1973: 215–217). Ayrıca bu dönemde Diyarbakır ve çevresindeki dağlık arazilerden bakır ve demir madenleri elde edildiği de kaynaklarda rastlanan diğer önemli bilgidir. Bölgedeki bu canlılık Moğol istlasına kadar devam etmiştir (Alptekin, 1992, C.II: 189–190).

Artukluların, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da XI. Yüzyıl ve XV. Yüzyıl arasında üç kol halinde hüküm sürdüğü bilinmektedir (Paydaş, 2004: 152). Bunlar;

Hısn-ı Keyfâ Artukluları
Mardin Artukluları
Harput Artukluları'dır (Meydan Larousse, 1995,C.II: 141).

Hısn-ı Keyfâ Artukluları (1102–1281): Hısn-ı Keyfâ Artuklularının kurucusu Artuk Bey'in oğlu Sökmen Bey tarafından 1098 yılında kurulmuştur. Bu şubenin varlığı 1231 yılına kadar yüz otuz üç yıl sürmüştür. Sökmen Bey ölünce yerine oğulları İbrahim ve Davud, Davud'un oğlu Kara-Arslan, onun oğlu Mehmed Bey, onun oğulları II. Sökmen ve Mahmut, Mahmut'un oğlu Mevdûd sırayla başa geçmişlerdir.

1183 yılında bu şubenin başkenti Hısn-ı Keyfâ'dan Diyarbakır'a taşınmıştır (Öztuna, 1983, C.I: 474).

Kılıç Arslan'ın oğulları arasında baş gösteren saltanat mücadeleleri, Doğu Anadolu Bölgesi ve buradaki Türkmen Beyliklerine Selahâddin Eyyûbî'nin müdahalelerine açık hale getirdi (Üremiş, 2005: 135). Bu sıralarda Hısnı Keyfâ Emiri Artuklu Kara Arslan'ın oğlu Nureddin Muhammed, Selahâddin Eyyûbî'ye bağlıydı. Bu vesile ile Nureddin Muhammed, Musul ve Diyarbakır muhasaralarına katılmıştır. Diyarbakır 'ı fetheden Selahâddin Eyyûbî, şehri Nureddin Muhammed'e verdi. Muhammed'in ölümü üzerine yerine oğlu Kutbeddin II. Sökmen geçti. Sökmen, Selahâddin Eyyûbî'nin ölümünden faydalanarak eniştesi Ayaz'ı halef gösterdi. Ancak Ayaz tahttan indirilerek Sökmen'in kardeşi Nasirüddin Mahmut hükümdar yapıldı. Mahmut önce Keykavus'a tabi oldu. 1222 yılında ölen Mahmut'un yerine oğlu Melik Mesud geçti. Eyyûbîlerden El-Melik'ül Adil ve El-Melik'ül Kamil'e, sonrada Anadolu Selçuklu Sultanı I.İzzeddin Melik Mesud zamanında önce Diyarbakır sonra Hısn-ı Keyfâ fethedilerek Artukluların bu kolu sona erdi (Alptekin,1991, C.III: 415). Böylece Diyarbakır, Eyyûbîlerin eline geçti.

Harput Artukluları: Harput ve Palu'ya sahip olan Belek Gazi, burada kendisine ait bir beylik kurdu. Kılıç Aslan'ın vefatından sonra onun eşi ile de evlenince Malatya 'yı da sınırlarına kattı. Artuk Bey'in torunu olan Belek b. Behram, 1112 yılında Harput'a hâkim olmuş ve Palu merkez olmak üzere burada Harput Artuklularını oluşturdu.

Harput hükümdarlarından Ebu Bekr, 1204 yılında ölünce yerine oğlu Nizameddin İbrahim geçti. İbrahim'in, Ahmet ve Hızır adlarında iki oğlu vardı. İbrahim 'in ölümünden sonra yerine bu iki oğlundan biri geçti. Bu dönemden sonra Harput Artukluları, Eyyübi hâkimiyetini tanıdılar. 1185 yılında İmameddin Ebu Bekr tarafından kurulmuş olan Harput Artukluları tarihe karıştı (Alptekin, 1991: 179–180).

Mardin Artukluları: Osmanlı Devletinde fetret dönemine kadar varlığını sürdüren Mardin Artuklularının kurucusu İlgazî Bey'dir. İlgazî Bey, Abbasilere bağlı kalmıştır. Vefatından sonra yerine oğlu Timurtaş Bey geçmiştir. Kardeşi Mahmut, 32 yıl Amid emiri olan babasının yerine 1142 yılında geçmiş, 1183 yılına kadar 41 yıl saltanat sürmüştür. 1151 yılında Mardin Artuklularına tabi olmuştur.

Timurtaş Bey'in yerine oğlu Necmeddin Alpi, sonra da onun oğlu II. İlgazî geçmiştir. II. İlgazî, Artukoğlu Kara-Aslan'ın kızı ile evlenmiştir. Yerine oğulları Yürk-Aslan ve Artuk-Aslan geçmiştir. Bu dönemden sonra sırasıyla başa I. Gazi, Fahreddin Kara Aslan, I. Davud, II. Gazi, Ali Alpi ve kardeşi Salih Şemseddin, I. Ahmet, Salih Mahmut, II. Davud, Necmeddin İsa ve II. Ahmet geçmiştir. II. Ahmet döneminde bu şubeye Kara koyunlular son vermiştir (Öztuna, 1983, C.I: 477–478).

4.2.1. Eyyûbîler ve Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Diyarbakır

Eyyûbîler, Hezbâniyye kabilesine bağlı bir mensup olan Arap menşeli Ravvadîler'den olup, Türklerle karışarak Türkleşmişti. Eyyûbîler, XII. Yüzyıl'da Necmeddin Eyyûb döneminde Irak'a gelerek Büyük Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmişlerdir. Eyyûbî Devletinin en önemli dönemi Selahâddin Eyyûbî dönemidir.

Selahâddin Eyyûbî döneminde 1180 yılında Musul Hâkimi Seyfettin Gazi vefat etti. Yerine kardeşi İzzeddin Mesut geçti ve el-Cezire bölgesinde hâkimiyetinin tanınmasını istedi. Fakat bu bölgeler, Abbasi halifesi tarafından Selahâddin Eyyûbî'nin abisine verilmişti. Onun ölümüyle bu yerlerin Selahâddin Eyyûbî'ye geçmesi gerekmekteydi. Selahâddin Eyyûbî'nin bu olay sırasında Mısır'da olmasını fırsat bilen

İzzeddin Mesut, Halep'e el koydu. Selahâddîn Eyyûbî, bu olay üzerine Halep meselesini çözümlemeye karar verdi. Nitekim Harran hâkimi Gökböri, Birecik hâkimi Şihabeddin Mahmut, Seruc hâkimi Malik ve Hısn-ı Keyfâ hâkimi Nureddin Muhammed b. Kara Aslan ile işbirliği yapılarak Musul'a sefere hazırlanıldı. 30 Aralık 1182 tarihinde el-Cezire hâkimiyet altına alındı.

Selahâddin Eyyûbî'nin el-Cezire'ye geldiği sırada Hısn-ı Keyfâ hâkimi Nureddin Muhammet b. Kara Aslan ondan kendisi için Diyarbakır'ı zaptetmesini istemişti. Bu istek üzerine 13 Nisan 1183 tarihinde İnal oğullarının elinde bulunan Diyarbakır kuşatıldı ve 29 Nisan 1183 tarihinde zaptedildi. Selahâddin Eyyûbî, şehri Nureddin b. Kara Aslan'la yaptığı anlaşma üzerine ona bıraktı.

Selahâddin Eyyûbî'nin ölümünden sonra yerine oğlu Melik el-Efdal'i bıraktı. Oğullarından el-Aziz Mısır'da, Zahir ise Halep'te hâkimiyet sürmeye başladı. Mısır'a hâkim olan e-Aziz'in atabeyi olarak amcası el-Adil bulunuyordu. el-Adil'in desteğini elde eden el-Aziz kardeşi el-Eftal'in elinden Dımaşk'ı alarak babasının tahtını elde etti. Bir süre sonra amcası el-Adil onu tahttan uzaklaştırarak Eyyübî sultanı oldu. Melik el-Adil'in ölümünden sonra da yerine oğlu Melik el-Kâmil geçti. Onun döneminde Diyarbakır, Mardin, Amid, Musul ve Erbil hâkimleri elçilerini göndererek onun hâkimiyetini kabul ettiler. Melik el-Kâmil döneminde 8–10 Ağustos 1230 tarihinde yapılan Yassı Çimen savaşında Harzemşâhlardan Celaleddin Mengibetî yenilgiye uğradı. Onun yenildiğini öğrenen Moğollar, 1231 yılında Azerbaycan'a döndüler. Böylece Doğu Anadolu, Diyarbakır ve el-Cezire topraklarına akınlar yapmaya başladılar. Celaleddin Mengibetî kaçarken 1231 yılında Hakkâri taraflarında Moğolların baskınına uğradı. Kaçarken Mardin dağlarında eşkiyalar tarafından öldürüldü. Başıboş kalan Harzemşâh askerleri Anadolu Selçuklu Devletinin idaresine girdiler. Moğollar, bütün Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Diyarbakır'ı yağmaladılar. Bölgedeki insanların çoğunu öldürüp, bir kısmını da esir aldılar.

1232 yılında el-Kâmil, Fırat'ın batısına gelerek Anadolu Selçukluları, Harzemşâhlar ve Mardin Artuklu hâkimi Aslan ile birleşerek el-Cezire bölgesine girdiler. Nusaybin ve Dara'yı alıp Diyarbakır'ı muhasara ettiler (Şeşen, 1992, C.VI: 306–368).

1 Ekim 1232 tarihinde Diyarbakır 'ı Eyyûbî Hükümdarı Melik Kâmil, surları tamir ettirdikten sonra amcası oğlu Şemsü'l-Mûlûk Ahmed'i buraya vali olarak bıraktı. Şemsü'l-Mûlûk Ahmet şehirde 12 gün kaldıktan sonra öldü. Yerine oğlu, Şehabeddin Gazi gönderildi. Şehabeddin Gazi bir süre sonra Anadolu Selçuklu Sultanı I.Alâeddin Keykûbad'a şehri teslim etmek istediği için Melik Kâmil tarafından hapsettirildi. Yerine kendi oğlu Melik Salih Necmeddin Eyyûb'u Diyarbakır ve Hısnı Keyfâ valiliği için gönderdi.

Eyyûbîlerin Diyarbakır bölgesine yerleşmeleri, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykûbad'ın hoşuna gitmiyordu. Bu yüzden harekete geçen Anadolu Selçukluları Ahlât'ı 1233 yılında zaptetti. Bu yüzden Eyyûbîler ve Anadolu Selçuklu Devleti arasında sorunlar başladı. Eyyûbî Sultanı Melik Kâmil ve beraberindeki diğer melikler Türkiye'nin içine doğru yürüyüşe geçtiler. 1234 yılında Harput ovasında yapılan savaş sonunda Eyyûbî kuvvetleri bozguna uğrayarak Harput kalesine çekildiler. Fakat 20 Ağustos 1234 tarihinde Artuklu Meliki Harput kalesini Selçuklulara teslim etti. Bunun üzerine Artuklu melikine Akşehir ikta olarak verildi. Harput ve çevresindeki bazı kalelerde Selçuklulara bağlandı. Daha sonra Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykûbat, Eyyûbîleri Doğu Anadolu'dan tamamen çıkarmak için harekete geçti. 1235 yılında ordunun bir bölümü Kemâleddin Kamyâr'ın öncülüğünde Diyarbakır'a gönderildi. Diyarbakır muhasarasının uzun süreceği anlaşılınca buradan ayrılarak

Siverek, Rakka, Urfa ve Harran ele geçirildi. 1236 yılında tekrardan Diyarbakır muhasarasına başlayan Selçuklu ordusu, şehri savunan Mübârizzüddin b. Hefter Özkeş komutasındaki askerlerin ihaneti sayesinde kuşatmadan sonuç alamamıştır.

Ertesi yıl Selçuklu Sultanı yeni bir muhasara hazırlığında iken öldü. Yerine büyük oğlu II. Gıyaseddin Keyhûsrev geçti. Melik Kâmil'e karşı diğer Eyyûbî meliklerini kendine bağladı. 1238 yılında Urfa-Suruç'u Nasr'a, Sincar ve Nusaybin'i Mardin hükümdarı Mansur'a ve Habur'u Humus hükümdarı Mücahîd'e ikta olarak verdi. 1240 yılında Diyarbakır'da Selçuklu sultanına verildi.

Diyarbakır'ın fethinden sonra şehre Mübârizüddin İsa Candar subaşı olarak gönderildi. Bu sıralarda Selçuklu ülkesinde Babaîler İsyanı ortaya çıktı. Bu fırsatı değerlendiren Meyyafarîkîn hükümdarı, Harzemlileri ve Malatya'da bulunan Germiyan aşiretini de yanına alarak 1241 yılında Diyarbakır'ı kuşattı. Fakat Selçuklu ordusuna yenildi (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 66–72).

Eyyûbî Devleti bu olaylarla uğraşırken hükümdarının vefatıyla başa Es-Salih Necmeddin Eyyûb geçti. 6 Nisan 1241 tarihinde Hıms hâkimi el-Mansur İbrahim komutasındaki müttefiklerle Berke Han komutasındaki Harezmliler arasında Urfa yakınlarında meydana gelen savaşta Harezmliler yenildi. Yenilen kuvvetler Keyhûsrev komutasındaki Anadolu Selçuklu kuvvetleriyle birleşerek Diyarbakır'ı kuşattılar. Bu sırada Diyarbakır'da es-Salih Necmeddin'in büyük oğlu Turanşah bulunuyordu. Turanşah, bir süre direndikten sonra Hısn-ı Keyfâ ve Heysem'in kendisine bırakılması üzerine Diyarbakır'ı Keyhûsrev'e verdi (Şeşen, 1992, C.VI: 368).

1257 yılıda ise Moğolların Orta Anadolu'ya saldırmaları, Sultan II. Keykavus'un mücadeleleri ve Diyarbakır 'daki ordunun sefere çıkmasını fırsat bilen Meyyafarîkîn Hükümdarı Melik Kâmil, Mardin hükümdarıyla birleşerek bir ordu meydana getirdi. Ordunun başına ise amcası Melik Musammir'i geçirdi ve Diyarbakır 'a gönderdi. Selçuklu ordularıyla karşılaşan Musammir, bu orduyu yenerek yardımdan mahrum kalan Diyarbakır'ı aldı. Melik Kâmil şehre Seyfûddin b. Mücelli adındaki bir şahsı subaşı olarak gönderdi (Yinanç, 1963: 614).

1257–1259 yılları arasında Eyyûbî yönetiminde kalan Diyarbakır daha sonra yeniden Selçuklu topraklarına dâhil edilmiştir. Daha sonra 1259–1302 yıllarında Anadolu Selçuklu yönetimine bağlanan Diyarbakır 'ın idaresi Moğolların kontrolü altındaydı. 1302 yılından sonra şehir İlhanlılara (Gül, 2004: 193), sonra Çobanîlere, Celayirlilere ve son olarak da Mardin Artuklularına bağlandı.

4.2.2. Mardin Artukluları -Moğollar ve Timur Döneminde Diyarbakır

Cengiz Han'ın batı seferinden sonra Türk-Moğol komutanları aileleri ile birlikte bir daha dönmemek üzere batıya göndermişlerdir. Bu komutanlar arasında yer alan Curmağan, dört tümenlik askeri ve Türk-Moğol boylarıyla Ön-Asya'dan Anadolu'ya geçmiştir. Bu boylar arasında yer alan Tatarlar'ın içerisinde Abaka Han döneminde Diyarbakır valiliği yapmış Durbay Noyan, Giray ve kardeşi Tuladay ayrıca Malatya valisi olan Kürboğa yer almaktadır. Tatarlar genellikle Anadolu'da Amasya, Tokat ve Çoruh boylarında yaşamışlardır. Bu yüzden Anadolu'nun her tarafına yayılmışlardır. Ön-Asya'dan göç eden boylar arasında yer alan Oyratlar ise Anadolu'ya gelen kavimlerdendir. Diyarbakır bölgesinde yoğun halde yaşayan Oyratlar, Celayir Devleti ve onun dağılmasından sonrada Karakoyunlar arasında varlıklarını XV. Yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. Moğol harekâtı, Anadolu'nun Türkleşmesinde mühim bir rol oynamıştır (Yuvalı, 1994: 163–167). Bu göçlerden sonra Moğolların himayesinde bulunan Mardin Artukluları, 1302 yılnda Gazan Han döneminde Diyarbakır bölgesi

Mardin Hükümdarı Artuklu II. Melik'ül Mansur Ebûl Feth Necmeddin Gazi'ye verildi. Yerine oğlu Şemsûddin Salih geçti (Alptekin, 1992, C.VIII: 186).

1315 yılında Nasirûddin, Diyarbakır bölgesine girdi. Amid çevresine saldıran Moğollar, Erzen ve Meyyafarîkîn'i de yağmaladılar. Amid 'de öldürülen kişi sayısı kaynaklarda on beş bin kadar geçmektedir (İbn'ûl Esir, 1987, C.XII: 462). Etrafı yağmaladıktan sonra geri çekildi. 1317 yılında Halep naibi Caca-Oğlu isminde bir Türkmen idaresinde göçebe Arap ve Türkmenlerden oluşturulan ordu Diyarbakır bölgesini yağmaladı.1318 yılında ise Diyarbakır bütün bölge çekirge istilası, kuraklık ve açlık nedeniyle binlerce insan öldü. Kurtulabilenler başka bölgelere göç ettiler (Beysanoğlu, 2003, C.I: 372).

Gazan Han'ın Mardin Artuklularına verdiği Diyarbakır yönetimi 1394 yılında son buldu. Bu çağda 1317 yılında açlık ve kuraklık nedeniyle Halep'e giden Türkmenler bölgede nüfusun azalmasına neden oldular. Moğol istilasından sonra 1394 yılında Timur, Diyarbakır'ı işgal etti (Türk Ansiklopedisi , "Diyarbekir", 1966, C.XIII: 384). Bu sırada Selçuklular devrinde Anadolu'da yerleşmiş olan Tatar Türkmenleri, Ankara savaşından Timur'un saflarına geçmek isteyeceklerdir. Fakat Timur, onları Maveraünnehir'e göç ettirmiştir (Aka, 1991: 30).

Timur'un Ortadoğu seferleri sırasında ele geçirilen Diyarbakır ve çevresi, bu sayede küçük bir beylik olarak varlığını devam ettiren Akkoyunluların hâkimiyetine girmeye başlamıştır. Timur bu sefere hazırlanırken Akkoyunlular yurtlarında tutunabilmek için Karakoyunlularla sürekli mücadele içerisindeydi. Bu mücadelede yenik duruma düşen Akkoyunlular, Timur'un Karakoyunlular üzerine hareketi sırasında rahat bir nefes aldılar. Nitekim 1395 yılında Timur'un Suriye seferi sırasında Akkoyunlu Ahmet şehri ona bağlamıştır. Bu sayede Diyarbakır oradan da Malatya'ya geçmişlerdir. Fakat Ahmet'in kardeşi Kara Yülük Osman ve beraberindeki Türkmenler Kadı Burhaneddin'in himayesinde kalmayı tercih ettiler. Fakat bir süre sonra Kadı Burhanedin'le arası açılan Kara Yülük Osman 1398 yılında onu öldürdü ve Sivas'ı muhasara etti. Fakat Sivaslılar, şehri ona değil de Osmanlı Devletine vermeyi tercih edince o da beraberindeki Türkmenlerle birlikte bir ara Erzincan'a geçti. Daha sonra da 1399 yılında Karadağ 'da bulunan Timur'a bağlılığını bildirdi. Yapılan seferlerde gösterdiği başarıdan dolayı Timur tarafından Kara Yülük Osman'a Malatya verilmiştir. Oğlu İbrahim Beye de Diyarbakır verilmiştir. Böylece Akkoyunluların Diyarbakır hâkimiyetleri başlamıştır.

Timur'un 1402 yılında Osmanlı Devletiyle yaptığı Ankara Savaşı sırasında Kara Yülük Osman'ın kardeşleri ve kardeş çocuklarının toplanan ganimetin bir kısmını gasb ettikleri öğrenilince Timur, Akkoyunlu Beylerini hapsettirmiştir. Kara Yülük Osman'a ise Diyarbakır ve çevresinin emaret menşurunu vermiştir. Böylece Akkoyunlu Devleti kurulmaya başlanmıştır (Baştürk, 2004: 521–524).

Timur'un bölgedeki faaliyetleri sadece Akkoyunlulardan ibaret değildi. Ayrıca Karakoyunlularla da mücadeleleri olmuştur. Bu konuya değinmemizde fayda olacağını düşünmekteyiz.

1387 yılında Batı İran'ı ele geçiren Timur Doğu Anadolu'yu istilaya hazırlanırken Karakoyunluların ticaret kervanlarına ve hac kafilelerine saldırdıklarını ileri sürüyordu. Aslında asıl sebep Kara Koyunlu Kara Mehmet'in Timur'a itaat etmemesiydi. Bu yüzden 1387 yılında Kara Koyunlular üzerine yürüyen Timur, Doğu Bayezid'i ele geçirmiştir. Sarp bölgelere çekilen Kara Koyunlular Timur ordusunu geri dönmeye mecbur ettiler. Timur, Doğu Anadolu seferine devam ederken bu fırsatı değerlendiren Kara Mehmet Tebriz'e gelerek 1389 yılında şehri ele geçirdi. Kara Mehmet'in ölümünden sonra başa Kara Yusuf geçmişti. Timur, Diyarbakır fethi

sırasında bir kısım kuvvetini Karakoyunlular üzerine göndermiştir (Sümer, 1967: 48–55). Muş'un sarp yerlerinde bulunan Kara Yusuf ve beraberindeki Türkmenler bu haberi alınca oradan ayrılarak Şam taraflarına gittiler.

Timur'un Anadolu'yu terk etmesiyle Karakoyunlu Kara Yusuf ve beraberindeki Türkmenler geri dönerek Diyarbakır 'a yeniden hâkim olmuşlardır. Timur, 1399 yılında tekrardan Ortadoğu seferine çıkınca Kara Yusuf Van Gölü civarından Musul'a çekilmiştir. Timur'un Suriye'ye gelmesiyle Kara Yusuf Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid'e sığınmıştı. Kendisine Aksaray dirlik olarak verildi. Osmanlı Devleti Timur arasındaki savaşın nedenlerinden biri de Osmanlı devletinin Kara Yusuf'u himaye etmesiydi. Kara Yusuf huzursuzluğu sezince Osmanlı topraklarından ayrılarak Irak-ı Arab'a gitmiştir. Ankara savaşından sonra sığınacak kapı bulamayan Kara Yusuf, Şam'a gitti ve burada Şam naibi Şeyh el-Mahmudî tarafından tutuklanarak hapse atıldı.

Bu olaydan sonra Diyarbakır ve çevresi yeniden Timur hâkimiyetine alınmışsada 1401 yılından sonra Akkoyunluların hâkimiyetine verilmiştir (Baştürk, 2004: 526–527).

4.3. Akkoyunlu Devleti Döneminde Diyarbakır

Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla Asya ve Yakındoğu'ya kadar uzanan Moğol ve Türk akınları sonucu bölge coğrafyası bu akınlardan sosyal ve siyasal yönden etkilendiği gibi Türkleri Anadolu ve Azerbaycan 'ın öncü etno-siyasal unsuru haline getirmiştir. Nitekim İlhanlılar zamanında Orta Asya'dan Kafkaslara ve Doğu Anadolu'ya göç edip Diyarbakır bölgesine yerleşen Akkoyunlular'da bu etno-siyasi unsurların bir parçasıdır (Mustafayev, 2004: 481).

Akkoyunlular, 1335 yılında Ebu Said Han'ın ölümü yıkılan İlhanlı Devletinin çöküşüne kadar bu devlete bağlı kalmıştır. İlk Akkoyunlu Beyliği, Diyarbakır ve Arminiye'nin siyasal boşluğundan faydalanıp, bu hatlar üzerinde kurulmuştur (Woods, 1993: 70–71).

Akkoyunlu Devletinin idaresindeki konargöçer Türkmenler ve Bayındır boyu, Doğu Anadolu'ya Moğol istilası sırasında göç etmiştir. Burada Karakoyunlu Türkmenleri ile birlikte bir süre Moğol hâkimiyetinde kaldıktan sonra XIV. yüzyılda Moğol aşiretleri arasındaki iç çatışmada rol oynadıkları bilinmektedir. Nitekim Moğolların Doğu Anadolu 'yu terk etmesinden sonra Diyarbakır ve çevresine yerleşen Akkoyunlu Türkmenleri Artuklularla işbirliği içine girmiştir (Gündüz, 1997: 29–30).

Akkoyunlu Türkmenlerinin, tarih sahnesine ilk çıkışları 1340 yılında Tur Ali Bey dönemindedir ve günümüzde de hala varlığını sürdüren Diyarbakır Türkmenlerinin bu soydan geldiği bilinmektedir. Diyarbakır'da oturan Tur Ali Bey, otuz bin kişilik Türkmen aşiretiyle Gazan Han'ın ilgisini çekmiştir. Tur Ali Bey'in nerde ve ne zaman öldüğü bilinmemektedir. Ancak ölümünden sonra yerine oğlu Kutlu Bey geçmiştir. Kutlu Bey döneminde Anadolu'nun siyasi haritasında oldukça önemli değişiklikler meydana gelmiştir (Sümer, 1986: 2–5). Bu dönemde Türkmen hanedanları büyük başarılar elde etmeye başlamış ve bu sırada Karakoyunlu hükümdarı Bayram Hoca Musul'dan Erzurum'a kadar egemenlik kurmuştur (Sümer, 1967: 42).

Kutlu Bey 1388 veya 1389 yılında vefat etmiştir (Beysanoğlu, 2003, 426). Onun ölümünden sonra Timur, 1401 yılında Akkoyunlulardan Kara Yülük Osman'ın Irak ve Suriye seferlerinde gösterdiği başarılarından dolayı ona Diyarbakır şehrini vermiştir (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 74). Kara Yülük Osman Akkoyunlu Devletinin gerçek kurucusu sayılmaktadır (Beysanoğlu, 1942: 18). Oğuzların Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlu Devletine 'Bayındıriye' adı da verilmektedir (Tihrani, 2001: 1).

1402 yılında Timur'un Anadolu'yu terk etmesiyle beyliği devlet statüsüne ulaştıran Kara Yülük Osman dağınık halde bulunan Akkoyunlu Türkmenlerini etrafında toplamıştır (Erşahin, 2002: 38). Bu durum üzerine harekete geçen Mardin hükümdarı Melikü'z-Zahir Mecdüddin İsa ve Halep hükümdarlarından Emir Çekem, 1407 yılında Diyarbakır'ı ele geçirip Akkoyunluların gücünü kırmak istediler. Yapılan savaşta Kara Yülük Osman Bey'in oğlu İbrahim Bey öldürüldüğü halde Akkoyunlular savaşı kazandılar (Beysanoğlu, 2003: 427).

1411 yılında ise Diyarbakır önüne gelen Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf şehri almaya çalıştı ama başaramadı. Kara Yusuf pes etmeyerek 1418 yılında yeniden Diyarbakır'ı muhasara etti. Bu sırada Kara Yülük'ün Suriye'ye kaçtığını öğrenince kuşatmadan vazgeçip onun peşine düştü. 1423 yılında Kara Yusuf'un oğlu İskender, Mardin 'de Kara Yülük Osman'ı yenerek Diyarbakır'ı kuşattı. Bu sırada Timur'un oğlu Şahruh'un harekete geçtiğini duyunca kuşatmayı bıraktı (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 76).

Kara Yülük Osman Bey 1435 yılında ülkesini korumak için yüz otuz beş savaşa katılmıştır. Ölünce yerine oğlu Ali Bey geçmiştir (Beysanoğlu, 2003, C.II: 430–432). Ali Bey babası gibi emarete sahip çıkamadı. Mardin hükümdarı Hamza Bey Diyarbakır'ı ele geçirdi. Şehirde bulunan Ali Bey'in oğulları Cihangir ve Hasan Bey'i kovdu. (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 76).

Hamza Bey 1444 yılında öldü. Ali Bey'in oğlu Cihangir Urfa'dan gelerek amcasının yerine geçti. Cihangir, Diyarbakır surlarını onardı. Döneminde Karakoyunlular Diyarbakır'ı birkaç sefer kuşattı ama alamadı (Tihranî, 2001: 2).

1452 yılında Cihangir 'in küçük kardeşi Uzun Hasan anî bir baskın sonucu Diyarbakır 'a hâkim oldu. Uzun Hasan 'ın baskınıyla şok olan Cihangir hemen Mardin kalesini işgal etti (Sümer, 1988: 18). Urfa'da yer alan diğer kardeşi Üveys ile de birleşti. Uzun Hasan kardeşleriyle mücadele ederek Urfa'yı ele geçirdi ve Mardin'i kuşattı. Annesi Sara Hatun araya girerek Uzun Hasan'ı Diyarbakır 'a gönderdi. Zaman zaman kardeşler arasında anlaşmazlıklar çıksa da Uzun Hasan bunları bastırdı (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 77). 1455 ve 1460 yılları arasında sınırlardaki durumlar şöyle idi: Sivas, Osmanlı Devletinin, Erzurum, Karakoyunluların, Urfa ve Mardin yarı bağlı, Harput ise Memlûk Devletine bağlı Elbistan hâkiminin elinde bulunuyordu. Ayrıca Safevi Hükümdarı Şeyh Cüneyt'in ise Hısn-ı Keyfâ civarında göründüğü bilinmektedir.

Uzun Hasan ilk zamanlarda Şeyh Cüneyd'e karşı düşmanca davranmıştır. Daha sonraları Şeyh Cüneyd'in ortak düşmanları Cihanşah'a karşı ortak hareket etmeleri gerektiğini söylemesiyle aralarındaki soğukluk son bulmuştur. İkisi birlikte Amid'i ele gelmişlerdir. Şeyh Cüneyd Diyarbakır'da üç yıl kadar uzun bir süre kalmıştır. Bu süre zarfında Uzun Hasan'ın kızkardeşi Hatice Begüm ile evlendi. Şeyh Cüneyd, Diyarbakır 'da binlerce kişiyi Safevî tarikatına üye yapmıştı. 1456 ve 1459 yıllları arasında Diyarbakır 'da kalan Şeyh Cüneyd burada bulunduğu sıralarda birçok olay meydana geldi.

Trabzon İmparatoru Kalo İonnes 1457 yılında Diyarbakır'a bir elçi gönderdi. Osmanlı Hükümdarı Fatih Sultan Mehmet aleyhine ittifak teklifinde bulundu. Elçi ve Uzun Hasan arasındaki konuşmalardan sonra Uzun Hasan, Kalo İonnes'in kızı Katerine 'yı ve Kapadokya şehrini istedi. Trabzon İmparatoru başka çaresi olmadığı için bu teklifi Katerina'nın hristiyan dinini muhafaza etmesi şartıyla 1458 yılında kabul etti. Uzun Hasan'la evlenen Katerina'nın üç kızı ve bir oğlu oldu. Kızlarından biri Şah İsmail'in annesidir (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 77–78).

Şeyh Cüneyd ise hamile olan karısını Diyarbakır'da bırakarak kalabalık bir mürid çevresiyle yola çıktı fakat Anadolu Türklerinin önemli bir kısmını Safevi tarikatına bağlayan Şeyh Cüneyd, 4 Mart 1460 tarihinde Şirvan hâkimi Şirvânşah

tarafından öldürüldü. O öldükten sonra doğan oğlunun adı 'Haydar' konuldu. Haydar, Şah İsmail'in babasıdır (Sümer, 1976: 7).

Uzun Hasan ise ülkesini doğuya doğru genişletmeye devam etmekteydi. Karakoyunlularla arasında tampon konumunda olan Hazro, Lice, Bitlis Hakkâri ve Hısn-ı Keyfâ taraflarını itaat altına aldı. Daha sonra Karakoyunlu hâkimi Cihanşah'la 2 Kasım 1467 yılında yaptığı savaşta galip geldi ve Cihanşah öldürüldü. Kafası da Timur oğullarından Ebu Said'e, Şehzade Mehmet'in kafasını ise Osmanlı padişahına gönderdi. Bu zaferden sonra Tebriz 'i almak için harekete geçen Uzun Hasan Timur 'un oğullarından Ebu Said ve Cihanşah 'ın oğlu Hasan Ali ile 28 Ocak 1469 tarihinde Mahmudabad civarında yaptığı savaşı da kazandı. Uzun Hasan artık gücünün doruk noktasında olduğu için her yere oğullarını vali olarak yerleştirdi. Yakup, İsfahan sonra Diyarbakır; Mehmet, Fars; Zeynel, Kirman; Maksud, Bağdat Valisi olmuştur.

Uzun Hasan 1469 yılında başkenti Diyarbakır'dan Tebriz 'e taşıdı ve giderken Anadolu da Akkoyunlu ulusuna bağlı boy ve oymakların çoğunu beraberinde İran'a götürerek, bazı yerlere ikta olarak yerleştirdi. Bu hareketiyle Güney doğu Anadolu 'da Türk kültürünün zayıflamasına ve Diyarbakır 'ın eski önemini yitirmesine neden oldu. Uzun Hasan, İran yaşayış tarzına ayak uydurmaya başladı. İran özentisi oğlu Yakup döneminde daha fazla kendini gösterdi. İranlı olmaya başlayan ve kültürde gitgide eriyen Akkoyunlular Safevîlerin Anadolu yolunu açtılar. Akkoyunluların bu gidişatını fırsat bilen Şah İsmail 1501 yılında Akkoyunluların hâkimiyetini ortadan kaldırmıştır (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 78–79).

Diyarbakır 'ın başkent olduğu sıralarda Türk kültürünün ve Türk dilinin yayılması için çalışan Uzun Hasan Türkçe'ye bazı eserleri en önemlisi Kuran'ı veya birçok süreyi tercüme çevirtmiştir (ümer, 1959:4).

Uzun Hasan başkenti Tebriz'e taşıdıktan sonra 1440 yılında Karakoyunlu ülkesini ele geçirdi. Daha sonra 1471 yılında Venedik ile Tebriz antlaşmasını imzaladı. Bu anlaşmaya göre;

—Venedik ve Akkoyunlular, Osmanlı Devletini ortadan kaldıracaklardı.

—İki tarafta tek başlarına Osmanlı Devletiyle barış yapmayacaklardı.

—İstanbul dâhil bütün Anadolu Akkoyunlulara verilecekti.

—İstanbul hariç bütün Rumeli de Venedik 'e bırakılacaktı.

Fatih Sultan Mehmet 'in bu anlaşmadan haberi olunca hazırlıklara başladı. İki ordu 11 Ağustos 1473 tarihinde Otlukbeli'de karşılaştı. Yapılan savaşı Uzun Hasan kaybetti. Savaştan sonra kabuğuna çekilen Uzun Hasan 6 Ocak 1478 tarihinde öldü (Beysanoğlu, 2003, C.II: 452). Uzun Hasan'ın yerine oğlu Halil geçti. Bu sırada Diyarbakır 'da vali olarak Yakup Bey bulunuyordu. Halil, işe kardeşleriyle mücadele ile başladı. İlk olarak kardeşi Maksûd Beyi öldürdü. Amcası Murad ve İbrahim Beylerin isyanını bastırdı. Daha sonra Diyarbakır valisi Yakup ayaklandı ve 15 Temmuz 1478 tarihinde yapılan savaşta Halil öldürüldü. Yerine Yakup Bey hükümdar oldu. Yakup Bey de başa geçtiği gibi çıkan isyanları bastırmakla uğraştı. Halil Beyin oğlu Elvend ve Kara Yülük Osman'ın torunlarından Köse Hacı Bey'in isyanlarını bastırdı. Mısır Sultanı Kayıtbay'ın, gönderdiği orduya kuvvetler sevk ederek Mısır ordusunu bozguna uğrattı. Safevî hanedanını esir aldı. Şah İsmail hariç hepsini öldürttü (Tihranî, 2001: 4). Kendisi de bu isyanları bastırdıktan sonra 1491 yılında öldü. Yerine Baysungur geçti. Bu dönemde Akkoyunlular arasında iç savaşlar başladı. 1492 yılında iç savaşlar sonucunda Baysungur öldürüldü. Yerine 1492 yılında Rüstem geçti. Beş yıl saltanatta kalan Rüstem, II. Bayezid'in damadı Göde Ahmet tarafından öldürüldü. 1501 yılına kadar süren iç savaşlar sonunda Akkoyunlu ülkesi perişan oldu, devlet otoritesi kayboldu, her bey kendi bulunduğu yerde bağımsız duruma geldi.

Bu sırada Şeyh Haydar 'ın müridlerini etrafında toplayan Şah İsmail gittikçe kuvvetlendiriyordu. Karakoyunlu ve Akkoyunlu halkının bir kısmını kendine bağlayan Şah İsmail, Elvend Bey'in ülkesine saldırdı. Erran ve Şirvan bölgesinin bir kısmını aldı. 1502 yılında Elvend Bey ile yapılan muharebede Elvend Bey yenildi ve Diyarbakır'a kaçtı. Bu sırada Diyarbakır valisi olarak burada bulunan Kasım Bey 'i öldürerek şehri ele geçirdi. Bir yıl sonra Elvend Bey ölünce Akkoyunlu Beyleri tarafından Zeynel Bey hükümdar ilan edildi. Bu sırada Emir Bey harekete geçince Zeynel Bey, Dulkadir Oğullarının yanına kaçtı. Daha sonra Şah İsmail'in yanına giden Emir Bey, Diyarbakır'ı ona teslim etti (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 80–81).

4.3.1. Safevî Eğemenliğinde Diyarbakır

İran'da XVI ve XVIII. Yüzyıllar arasında hüküm sürmüş olan Safevî Devleti adını Safevî tarikatı reisi Şeyh Safiyüddin' den almıştır (Başar, 1992, C.IX: 537). Safevî Devletini kuran ve Kızılbaş adı ile anılan oymaklar, Anadolu 'daki oymaklardan oluşmuştur. Çünkü Safiyüddin'in atası Firuz Şah, X. Yüzyıl 'da Kürtlerin Azerbaycan ve Erran'a yayılmaları esnasında Erdebil'e gelmiştir. XI. Yüzyıl'da Erdebil'den Muğan'a kadar uzanan bölgede Cakirlû Oymağının yaşadığı bilinmektedir (Sümer, 1976: 1–2). Cakirlû oymağının, XV. Yüzyıl'da Türkleştiği bilinmektedir (Sümer, 1967: 29).

Safevî hükümdarları Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar zamanında, İran'daki halkın çoğunluğu Sünnî mezhebine bağlı idi. Sünnî olan halk, Şah İsmail döneminde Şiileştirilmiştir. Safevî Devletinin büyümesini sağlayan ana unsur, daha kuruluş döneminde devamlı olarak İran'a göç eden Türk oymaklarıdır. Bu göçler, bir asırdan fazla sürmüştür. İran'a yapılan Türk göçlerinin ilki Moğolların Diyarbakır valisi Uyrat Ali Paşa'nın 1336 yılında İlhanlı hükümdarı Arpagaun'un üzerine yürümesiyle başalamıştır. Uyrat Ali Paşa'nın İlhanlı hükümdarını yenmesiyle Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu bölgelerinden kalabalık sayıda bir Moğol-Türk topluluğu İran'a gitmiştir. Aynı yıl, Orta Anadolu'dan da bir kısım Moğol-Türk topluluğu daha bunlara katılmıştır.

XV. yüzyıl'da Akkoyunlu ve Karakoyunlu unsurlarının içerisinde yaşayan özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk oymaklarının önemli bir bölümü İran'a götürülmüştür (Sümer, 1976: 5). Göç eden Türklerin benliklerini yitirmeden ve Farslaşmadan yaşadıkları, Türk örf ve adetlerini devam ettirdikleri bilinmektedir. Ayrıca Anadolu Türklerinin genellikle Şeyh Cüneyd döneminde Safevî tarikatına bağlandıkları bilinmektedir.

Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar ve Sultan Ali isimli hükümdarlarını savaş meydanında kaybeden Safevilerin başına geçen Şah İsmail, Ustaclû, Şamlu, Rumlu, Hindli, Tekeli, Bayburdlu, Çapanlı, Karadağlı ve Avşar gibi Türk oymaklarını kendi çevresinde toplayarak Arran ve Şirvan'ın bir kısmını ele geçirdi. Ardından Diyarbakır'dan asker toplamakta olan Akkoyunlu hükümdarı Elvend Bey'i yenilgiye uğrattı. 1501 yılında Tebriz'e dönen Şah İsmail, Safevî Devletini resmen kurdu. Akkoyunlu Devletinin zayıflamasını fırsat bilen Şah İsmail, Erzincan'a geldi (Başar, 1992, C.IX: 540–541).

Şah İsmail'in Anadolu'ya gelişini haber alan Türk oymaklarından bazıları; Ustaclû, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Zu'lkadr, Karaman ve Varsak Türkmenleri Safevî Devletinin kuruluşunda rol oynayan ve bu devleti devam ettiren Anadolu Türkleridir. Bu oymakların çoğunluğu Güneydoğu Anadolu ve Orta Anadolu bölgelerindendir. Bu oymaklar, Akkoyunlu Devletinin yıkılışı ile İran'da Şah İsmail Ustaclû, Şamlu, Rumlu,

Tekeli, Hindli, Bayburdlu, Karamanlu, Dulkadirlü, Avşar ve Kaçar gibi Türkmen aşiretlerini etrafında toplayarak şii mezhebini esas alan kuvvetli bir devlet kurmaya muvaffak oldu. Şah İsmail ve taraftarları Anadolu'da şii propagandası yaparak Osmanlı Devletini tehdit etmeye başladılar (http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin /Osmanlı/kerkuk_tahrir/004_giris_a.htm). Safevî Devletinin hizmetine giren Türkmen aşiretleri sadece yukarıda belirttiklerimizden ibaret değildir. Bunların dışında birde Maraş vilayeti çevresinde yaşayan Türkmenlerde, bir Türk devleti olan Safevî Devletinin hâkimiyetine girmişlerdir. Nitekim XV. Yüzyıl'da Karakoyunlularla İran'a göç eden Ağaçeri Türkmenlerinin bazılarının isimlerine kaynaklarda rastlanmaktadır. Safevi kaynaklarında Ağaçeri Türkmenleri hakkında bilgi verilmemektedir. Ağaçeri Türkmenlerinin bir kısmı Dulkâdir beyliğine katılırken, kalan kısımları ise Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin hizmetinde bulundukları zamanlarda İran'a çekilmişlerdir. Ancak XVIII. Yüzyılın yarısına ait Osmanlı-Tebriz tahrir defterindeAğaçeri adlı bir köye rastlanmaktadır. XIX. Yüzyıl'da dahi İran'da varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir(http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler/ilyasgokhan_htm).

1502 yılında Şah İsmail, Erzincan üzerinden Anadolu'ya ikinci kez sefere çıktı. Seferin amacı; Şûrûr Savaşı sonucunda Diyarbakır tarafına kaçmış olan Elvend'in Erzincan'da asker toplaması ve Anadolu'dan Şah İsmail'in hizmetine girmek isteyen Kızılbaşların İran'a geçmelerinin önlenmesiydi. Yapılan savaş sonucunda Şah İsmail, Fars ve Kirmân'ı ele geçirdi. Bölgedeki Fars ve Türkmen unsurlara şii mezhebini zorla kabul ettirdi. İran'a yapılan göçler engellenemedi.

Şah İsmail, Elvend Bey'in ölümünden sonra Dulkâdir reisi Alaüddevle Bey'in üzerine yürüdü. Alaüddevle, Şah İsmail'in itaat teklifi için gönderdiği elçiyi hapsettirdi. Alaüddevle'nin amacı; Akkoyunlu ülkesine sahip olmaktı. Bu amaçla Akkoyunlu Uğurlu Mehmed'in oğlu Zeynel'i ve kendi kardeşinin çocukları Ahmet ve Şahruh'u Diyarbakır bölgesine gönderdi. Zeynel, Diyarbakır tahtına çıkartıldı. Şah İsmail'in saldırısı üzerine Alaüddevle, Memlüklulardan ve Osmanlı Devletinden yardım istedi. Kışın yaklaşması üzerine yardım ulaştırılamayan Dulkadir ülkesini Şah İsmail terk etti. Dönüşte Harput'u fethetti (Sümer, 1976, 21–30).

XV. Yüzyılın sonlarında meydana gelen Akkoyunlu-Safevî mücadelesi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bir otorite boşluğuna neden olmuştur. Şii Safevi Türk Devletinin kuruluşundan itibaren Dulkâdir ülkesinde bulunan şii unsurlar İran'a giderek Şah İsmail'e katıldılar. Safevî hükümdarı Şah İsmail, Bağdat'ı zaptederek Diyarbakır taraflarını tehdit etmeye başladı (Gökhan, 2004: 533–534). Dönüş yolundayken Şah İsmail, Diyarbakır'da hüküm süren Akkoyunlu Beylerinden Emir Bey'in kendisine katılmasını istedi. Emir Bey, Diyarbakır'ın kendisine verileceği ümidiyle teklifi kabul etti (Pamuk, 2004: 600). Böylece Musullu gibi kalabalık bir Türkmen oymağı ve Diyarbakır bölgesi Safevî Devletinin idaresine girdi.

Şah İsmail, Diyarbakır'a Ustaclu oğlu Muhammed Han'ı vali olarak atadı. Muhammed Han, bölgedeki beylerden bazılarını yakalayarak Tebriz'e gönderdi (Sümer, 1976: 33).

Aynı yıl Anadolu'da büyük bir isyana sebep olan Kızılbaş reislerinden Şahkulu denilen Karabıyık oğlu, Osmanlı kuvvetlerinin önünden kaçarak yanında bulunan Tekelü Türkmen oymağından on beş kişilik bir kuvvetle Şah İsmail'in yanına gitti. Fakat Şah İsmail, Şahkulu'nu İran'a sığındığı esnada yolda kervan soyduğu için öldürttüğü bilinmektedir.

Şah İsmail, Osmanlı Devleti için büyük bir sorun oluşturmaktaydı. Hatta Şah İsmail, II. Bayezıd döneminde Anadolu'ya birçok tarikat mensubu göndererek yer yer isyan çıkmasına neden oldu. Anadolu'da hızla büyüyen şii tehlikesini durdurmak

amacıyla II. Bayezıd, Alevîlerin İran'a gitmelerini önlemiş ve bunların bir kısmını Rumeli'ye sürgüne göndermiştir.

Osmanlı tahtına geçen Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail arasında 23 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran'da meydana gelen savaş sonunda Şah İsmail, mağlup oldu. Ölümünden sonra yerine Şah Tahmasb geçti (Başar, 1992, C.IX: 541–542). Şah Tahmasb döneminde Diyarbakır, Muhammed Han'ın kardeşi Kara Bey'e verildi. Kara Bey, Diyarbakır'da varlığını sürdürmek için elinden geleni yaptı. Fakat 1515 yılında Mardin yakınlarındaki Dede Kargın denilen düzlükte yapılan savaşta Osmanlı kumandanı Bıyıklı Mehmet Paşa'ya yenildi. Bu savaş sonucunda bütün Güneydoğu Anadolu bölgesi, Osmanlı idaresine geçti.

Safevî Devletini oluşturan Türk oymakları, bilhassa Musullu ve Pürneklerdir. Bu Türk unsurların bir kısmı Anadolu'da yaşamakta idi. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerine bağlı olarak yaşayan bu Türk oymakları Safevî Devletinin kuruluşundan sonra özellikle Güneydoğu Anadolu'dan İran'a göç etmişlerdir (Sümer, 1976: 101). Kalan kısımları ise Diyarbakır ve çevresinde Şah İsmail'e bağlı olarak yaşadıkları düşünülmektedir. Ayrıca bu Türkler, Güneydoğu Anadolu'da Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türklerinden farklı bir teşekküldür. Nitekim Safevî dönemine ait Kerkük tahrir defterlerinde özellikle göçler sonucunda İran'a giden Türkmenler arasında şii mezhebinin etkisiyle ' Şahkulu, Hasankulu, Şahali, Haydarkulu gibi isimlere rastlanmaktadır. Bu isimlere aynı dönemlerde Diyarbakır, Karaman, Anadolu, Rumeli Ve Arap eyaletlerine ait tahrir defterlerinde de rastlanması Türkmenler arasındaki kuvvetli ilişkiyi ortaya koymaktadır (http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin /Osmanlı/kerkuk_tahrir/007_giris_d.htm). Bu benzerlikler bize Güneydoğu Anadolu bölgesinden özellikle Diyarbakır'dan göç eden Türklerin şii mezhebinin çok fazla etki alanı içerisinde kaldıklarını düşündürmektedir.

Safevîlere destek veren Türk oymaklarının dışında Osmanlı egemenliğiyle birlikte şiiliğe karşı mücadele veren küçük beyliklerde bulunmaktaydı. Günümüzde hala il sınırları içerisnde ilçe statüsünde yer alan bu beylikler şunlardır;

—Eğil Beyliği: Diyarbakır 'ın ilçesi olarak varlığını sürdürmektedir.

—Çermik Beyliği: Diyarbakır 'ın ilçesi olarak varlığını sürdürmektedir.

—Atak Beyliği

—Tercîl Beyliği: Hazro 'nun beş kilometre güneydoğusunda yer almaktadır.

—Kulp Beyliği: Diyarbakır 'ın ilçesi olarak varlığını sürdürmektedir.

—Meyyafârîkîn Beyliği: Günümüzdeki Silvan ilçesidir (Beysanoğlu, 2003, C.II: 508–513) .

Bu mücadeleler sırasında Akkoyunlu ülkesinde Safevîlerin başlattığı katliamlarından kurtulmayı başaran bazı Türkmen aşiretleri Osmanlı Devletine sığındılar. Aşiretler, Osmanlı Devleti tarafından Doğu ve Güneydoğu bölgelerine gönderilerek Boz-Ulus adı altında vergiye bağlanarak itaat altına alındılar. Akkoyunlu devletinin kökünü oluşturan oymaklar; Pürnek, Musullu, Koca Hacılu, Hamza Hacılu, Tabanlu, Ahmedlu, İzzeddin Hacılu, Haydarlu, Emirlu, Yurtçu, Şeyhlü, Süleyman Hacılu, Çavuldur, Dodurga, Döger, Karkın, Avşar, Beğdilli oymaklarıdır. Bu oymakların, Moğol istilası sırasında Azerbaycan'a geldikleri sonradan da Harput ve Diyarbakır bölgesine bilhassa Ergani yöresine yerleştikleri sanılmaktadır. Karakoyunlu Devleti Uzun Hasan tarafından yıkılınca buradaki Türkmen topluluğunun önemli bir kısmı İran'a gitti. Doğu Anadolu'da kalan kısmı ise toplu halde yaşamaya devam etmişlerdir. Osmanlı vesikalarında Boz-Ulus adı ile anılan Türkmen oymakları üç koldan meydana gelmekteydi. Bunlar; Akkoyunlu kolu, Halep Türkmenleri, Dulkadirli kollarıdır. Bu Türkmenlerin önemli bir kısmı da XII. yüzyıl da meydana gelen siyasi

buhranlar sırasında Orta Anadolu'ya göç ettiler. Bu Türkmenlerden bölgede kalan az miktardaki Türkmenler günümüzde de hala varlıklarını sürdürme mücadelesi vermektedirler (Gündüz, 1997: 36–38).

4.4. Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır (1515–1922)

İlhanlı istilâsı sonrasında Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devletinin dağılmaya başlamasıyla, XIII. Yüzyıl sonlarına doğru, Anadolu 'nun bazı yerlerinde çeşitli Türk boylarından oluşan, beylikler kurulmaya başlamıştır. Bu beylikler arasında küçük bir uç beyliği olan Osmanlı Beyliği, kısa bir süre sonra büyük bir devlet haline dönüşmüş ve bir cihan devleti haline gelmiştir (Söylemez, 2002: 175). Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim'in doğu siyasetine ağırlık vermesinden dolayı bu dönemden itibaren Diyarbakır şehri sınırda önemli bir konuma gelmiştir.

Safevî Devletinin elinde bulunan Diyarbakır, Osmanlı Devleti ile sınırındaki en önemli şehirlerden biriydi. Dolaysıyla Osmanlı Devleti tarafından Diyarbakır'ın alınması, doğu sınırları açısından özellikle İran 'a karşı tampon bir bölge oluşturacağı için büyük önem taşımaktaydı (Uzunçarşılı, 1983, C.II: 273–274).

XVI. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devletinin başında Yavuz Sultan Selim (1512–1520) bulunmaktaydı. 23 Ağustos 1514 tarihinde Safevîlerle yaptığı Çaldıran savaşında Şah İsmail 'i mağlûp ederek, önce Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'yu, sonra da Güneydoğu Anadolu'yu 1515–1517 yılları arasında Osmanlı Devleti sınırlarına katmayı başarmıştır. Diyarbakır ve çevresinin Osmanlı Türkleri tarafından hâkimiyet altına alınması, Yavuz Sultan Selim'in takip ettiği doğu siyasetinin bir sonucudur. Yavuz Sultan Selim, Anadolu'yu tamamen hâkimiyeti altına almak ve Şiilik tehdidinden korumayı amaçlıyordu. Ayrıca, Anadolu 'nun her bakımdan birlik ve beraberliğini, güvenlik ve asayişini sağlamak düşüncesinde olan Yavuz Sultan Selim, Sünni anlayışı benimseyen Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu çevresinin, Safevî Devleti hâkimiyetine girmesini istememiştir (Kılıç, 2004: 575).

Çaldıran seferinden sonra Yavuz Sultan Selim, kışı Amasya'da geçirmişti. Yanında bulunan İdris-î Bitlisî'yi Güneydoğu Anadolu'ya göndererek bölgeyi Şah İsmail'e karşı ayaklandırması ve Osmanlı hâkimiyetinin burada tamamen sağlanması için görevlendirmişti. Çünkü Çaldıran zaferine rağmen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birçok şehir henüz Safevîlerin elinde idi. İdris-î Bitlisî derhal bölgeye giderek çalışmalara başlamıştır. Yaptığı çalışmalardan Yavuz Sultan Selim'i de haberdar etmişti.

İdris–î Bitlisî, ilk olarak Urmiye civarına giderek Emir Sârim'in oğulları ile görüşmüştür ve onları Safevîlere karşı yardıma davet etmiştir. Ayrıca Soran hâkimi Emir Seyyid Bey 'in ve Baban aşiretinden Emir Sârim oğullarını himaye etmesini sağlamıştır. Daha sonra Bradost emirlerinden Yusuf İskender ve Sultan Ahmed 'in Osmanlı Devletine katılmasına sağlamıştır. Ayrıca İmadîye, Cizre, Bitlis ve Hizan'daki aşiret beylerini Osmanlı Devletine bağlanmaları konusunda ikna etmiştir. Melik Eyyûbî, Bitlis hâkimi Emir Şerefeddin, Hizan hâkimi Emir Davud, Sason hâkimi Ali Bey, Namran hâkimi Abdal Bey gibi kürt emirlerinden yirmi beş kişiyi de Osmanlı Devletinin hizmetine kazandırmıştır ve hep birlikte Diyarbakır çevresini Safevîlerden temizlemek için mücadele verdiler. Nitekim İdris-î Bitlisî 'nin çalışmaları ile harekete geçen Diyarbakır halkı şehirdeki Safevîlerin bir kısmını katletmişler ve bir kısmını da kovarak Yavuz Sultan Selim'e itaatlerini bildirip ondan yardım istemişlerdir (Ünal, 2004: 567–568). Böylece Diyarbakır beylerbeyliği tam olarak oluşturulduktan

sonra buraya atanan Bıyıklı Mehmet Paşa ve İdris-i Bitlisi'nin çalışmaları sonucunda Diyarbakır, Osmanlı Devletine tamamen bağlanmıştır.

İdris-î Bitlisî'nin ve Bıyıklı Mehmet Paşa'nın çalışmaları sonucunda Şah İsmail de boş durmamıştır. O da savaş sırasında ölen Ustâclu Mehmet Paşa'nın kardeşi Karahan'ı bölgeye göndermiştir. Karahan, Diyarbakır'ı muhasara etmiştir (Diyarbakır Yıllığı,1973: 83). Bu durum karşısında Diyarbakır halkı İdris-î Bitlisî sayesinde Yavuz Sultan Selim 'den yardım istediler. Yavuz Sultan Selim 'de yardım etmesi için aslen Diyarbakırlı olan Yiğid Ahmet'i bölgeye gönderdi. Yiğit Ahmet Diyarbakır 'ın bir yıl boyunca safevîlere karşı direnmesini sağladı. Kuşatmanın uzun sürme nedeni ise Yavuz Sultan Selim'in Dulkâdirli seferinde olmasıydı (Kankal, 2004: 611). Bölgedeki duruma son vermek için Yavuz Sultan Selim Bayburt 'ta bulunan Bıyıklı Mehmet Paşa'yı bölgeye sevk etmiştir. Bu sırada İdris-î Bitlisî'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki aşiret beylerinden yardım istedi. Toplanan bütün kuvvetler Diyarbakır yakınlarındaki Kara köprü'de toplandılar. Bunu duyan Karahan kuşatmayı kaldırarak Mardin 'e doğru kaçtı. Diyarbakır halkı şehrin kapılarını açarak Osmanlı kuvvetlerinin içeri girmesini sağladılar. Başarılarından dolayı 4 Kasım 1515 tarihinde Bıyıklı Mehmet Paşa Diyarbakır Beylerbeyi olarak atandı. Karahan 'ı takip eden bıyıklı Mehmet Paşa ve Şadi Paşa Mardin'i ele geçirdiler. Fakat Mardin kalesi Safevî kuvvetlerinin elindeydi. Bu sırada Şadi Paşa ve Bıyıklı Mehmet Paşa arasında çıkan anlaşmazlık yüzünden Şadi Bey elli bin kişilik kuvvetiyle birlikte çekilince Bıyıklı Mehmet Paşa 'da Diyarbakır'a döndü. Karahan bunu fırsat bilerek Mardin'i tekrardan ele geçirdi. Diyarbakır'daki Osmanlı kuvvetlerine yardım maiyetinde Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa gönderildi. Bıyıklı Mehmet Paşa'ya katılan kuvvetler, Safevîlerle Dede-Kargın (Koçhisar-Kızıltepe) civarındaki Koruk mevkinde yaptıkları savaşı kazandılar (Ünal, 2004: 569–570).

Bıyıklı Mehmet Paşa zamanında, Diyarbakır Beylerbeyliğinin sınırları Musul'a kadar uzanıyordu. İdris-î Bitlisî'nin yardımlarıyla Diyarbakır eyâleti, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rabia, Musul ve Bitlis'i içine alan geniş bir eyalet haline geldi. Bu eyalet içerisinde Klasik Osmanlı Sancakları, Yurtluk-Ocaklık Sancakları ve Hükümet Sancakları adıyla üç farklı statüde sancaklar oluşturulmuştur (Göyünç, 1969: 26). Diyarbakır şehri, Osmanlı Devletinin en geniş ve en önemli eyaletlerinden birinin merkezi oldu. Diyarbakır eyaleti bu dönemde 24 sancaktan oluşuyordu. Bunun 11 tanesi normal Osmanlı sancağı, 8 tanesi, idaresi özel bir şekle bağlanmış yurtluk ve ocaklık sancakları, beş tanesi de Çaldıran savaşından sonra Osmanlı idaresine severek geçen bazı aşiret beylerine, idaresi babadan oğula geçmek üzere bırakılan sancaklardı.

Doğrudan doğruya idare edilen 11 sancak şunlardı: 1-Amid (Diyarbakır, Beylerbeyliği merkezi), 2-Harput, 3-Akçakale, 4- Ergani, 5-Siverek, 6-Çemişgezek, 7-Hısnı Keyfâ (Hasankeyf), 8-Siirt, 9-Sincar, 10-Meyyafarîkîn (Silvan), 11-Nusaybin. İdaresi özel bir şekle bağlanan 8 sancak ise:

1-Atak, 2-Pertek, 3-Tercil, 4-Cabakçur, 5-Çermik, 6-Sağman, 7-Kelap, 8-Mihrâni idi. Yerli beylerce idare edilen ve yönetimi babadan oğula geçen 5 sancak da şunlardı: 1-Eğil, 2-Palo, 3-Cizre, 4-Hazro, 5-Genç. Bunlar dışında zeamet ve tımar sahibi aşiret beyleri de vardı. Devlete ait zeamet ve tımar sahipleriyle bu aşiret sahipleri 4 bin 17 kılıç olup aşiret mensuplarıyla beraber 18 bin kişilik seferi bir kuvveti oluştururlardı. Ayrıca Ulufeli yerlikulu askerleri de vardı (www.os-ar.com.tr/ diyarbekır tahrır defterı).

Bu idare sayesinde Osmanlı Devleti, XVI. ve XVII yüzyıl boyunca süren Safevî mücadelesi sonucunda şiileşme tehlikesi geçiren halkı sukunete kavuşturmuştur. Doğu

ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Sünnî olan halk ve çoğunluğu şafî olan aşiretler Safevîlerin şii mezhebine karşı çıkarak Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Safevîler, Doğu Anadolu 'yu ele geçiremediler. 1639 yılındaki Kâsr-ı Şirin antlaşmasından sonra İran, Osmanlı Devleti ile artık uğraşmadı. Bölgede ayrıca Akkoyunlular döneminde meydana gelen nüfus değişiklikleri Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan İran seferleri sırasında İran'a giden Türkmenlerin bir kısmını geri getirmek için yapılan çalışmalarla düzeltilmeye çalışılmıştır (Ünal, 2004: 572).

Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman Diyarbakır'a gelen ilk Osmanlı padişahıdır. İlk gelişi İran seferi sırasında 27 Ağustos 1535 tarihinde idi. Kanuni Sultan Süleyman Diyarbakır'da yirmi iki gün kalmıştır. İkinci gelişi 29 Eylül 1548 tarihinde idi. Bu sırada Van alındı ve yeni bir eyaletin merkezi konumuna getirilerek beylerbeyliğine İskender Çelebi atandı. Bu gelişinde ise bir buçuk ay kadar Diyarbakır'da kaldı. Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman iki kez daha Diyarbakır'a gelmiştir. Diyarbakır'da bazı düzenlemelerde bulunan padişah Hamravat suyunun şehre getirilmesiyle halkı susuzluktan kurtarmıştır (Beysanoğlu, 2003, C.II: 560–564). Ayrıca bu dönemde Diyarbakır'da İran'dan Türkmenlerin geri getirilmesini için çalışmalara başlayarak nüfus iyileşmesini sağlamaya çalışmıştır ve bu yüzden şehirde tahrir işlemi başlatılmıştır.

Diyarbakır Eyaleti, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1535 yılındaki Irâkeyn seferinden sonra biraz daha küçültüldü. Yeni bir teşkilâtlanmaya gidilerek Bitlis, Musul ve Urfa bölgesi Diyarbakır'dan ayrılarak ayrı eyaletler haline getirildiler. Diyarbakır bu çalışmalara rağmen Osmanlı Devleti içerisinde önemini korumaya devam etti. İran sınırındaki önemli bir eyalet olması nedeniyle buraya atanan beylerbeyleri de özel olarak seçilmekteydi (Ünal, 2004: 572–573). XIX. yüzyıla kadar özenle seçilip atanan valilerin bazılarının isimlerine yer verecek olursak;

— Bıyıklı Mehmed Paşa (1515–1521)
— Hüsrev Paşa (1521–1528)
— Fil Yakup Paşa (1528–1530)
— Süleyman Paşa (1530–1532)
— İbrahim Paşa (1532–1534)
— Hadim Ali Paşa (1534–1536)
— Sofu Mehmet Paşa (1536–1539)
— Rüstem Paşa (1539–1542)
— Bali Paşa (1544–1547)
— Tokatlızade Mehmet Paşa (1544–1547)
— Ayas Paşa (1547–1550)
— İskender Paşa (1550–1564)
— Halhallı Behram Paşa (1564–1567)
— Hüsrev Paşa (1567–1570)
— Vezirzade Hasan Paşa (1570–1571)
— Özdemiroğlu Osman Paşa (1571–1575)
— Derviş Paşa (1575–1576)
— Sağır Behram Paşa (1576–1577)
— Hadım Mehmet Paşa (1577–1578)
— İbrahim Paşa (1579–1580)
— Çağalzade Sinan Paşa (1581–1582)
— Hüsrev Paşa (1582–1583)
— Şehit Mehmet Paşa (1583–1585)

— Cafer Paşa (1585–1587)
— Koca Mehmet Paşa (1587–1589)
— Çağalzade Sinan Paşa (1589–1590)
— Deli İbrahim Paşa (1590–1592)
— Saatçı Hasan Paşa (1592–1593)
— Deli İbrahim Paşa (1593–1594)
— Mehmet Paşa (1594–1594)
— Hadım Osman Paşa (1594–1595)
— Mehmet Paşa (1595–1595)
— Ferhat Paşa (1595–1596)
— Murat Paşa (1596–1601)
— Hadım Hüsrev Paşa (1601–1601)
— Sofu İbrahim Paşa (1601–1602)
— Ketenci Ömer Paşa (1602–1603)(Sarı, 1994: 15)
… … … … … … … … … … … …
— Kiki Abdi Paşa (1781–1784)
— Nasuh Paşa (1784–1784)
— Azim-zade Abdullah Paşa (1784–1785)
— Miktâd Ahmed Paşa (1785–1786)
— Kiki Abdi Paşa (1786–1786)
— Yeğen Hacı Mehmed Paşa (1786–1786)
— İzzed Mehmed Paşa (1786–1787)
— Ebubekir Paşa (1787–1788)
— Firûz Paşa (1788–1788)
— Abdî Paşa (1788–1789)
— Süleyman Feyzi Paşa (1789–1791)
— Ferhat Paşa (1791–1792)
— Yusuf Ziya Paşa (1793–1794)
— Hasan Paşa (1794–1795)
— Ebubekir Paşa (1796–1796)
— Ali Paşa (1796–1798)
— Salih Paşa (1798–1798)
— Silahdar Hacı İbrahim Paşa (1798–179)
— Adimoğlu Abdullah Paşa (1799–1800)
— Şeyhzade İbrahim Paşa (1800–1800)
— Çorumlu Hüseyin Paşa (1800–1801)
— Osman Paşa (1801–1801)
— Tayyar-zade Mahmud Paşa (1801–1801)
— Zühdü İsmail Paşa (1801–1802)
— Mehmed Paşa (1802–1803)
— Köse Paşa-zade Veliyüddin Paşa (1804–1805)
— Hüsrev Paşa (1084–1805)
— Hasan Paşa (1085–1805)
— Hacı İbrahim Paşa (1805–1805)
— Katarağası-zade Mehmed Paşa (1805–1806)
— Abdi Paşa (1805–1806)
— Murad Paşa (1806–1806)
— Hüsrev Mehmed Paşa (1807–1808)
— Mehmed Şerif Paşa (1808–1809)

— Şeyhzade İbrahim Paşa (1809–1813)
— Emin Paşa (1813–1815)
— Süleyman Paşa (1815–1815)
— Kalender Paşa (1815–1816)
— Pehlivan İbrahim Paşa (1816–1816)
— Moralı Hacı Ebubekir Paşa (1816–1817)
— Abidin Paşa (1817–1818)
— Maraşlı Ali Paşa (1818–1819)
— Behram Paşa (1819–1819)
— Seyyid Ahmet Paşa (1819–1820)
— Hafız Ali Paşa (1820–1821)
— Hacı Alâeddin Paşa (1821–1822)
— Mehmed Emin Paşa (1822–1822)
— Gevranlı-zade Mehmed Paşa (1822–1823)
— Hüseyin Paşa (1823–1824)
— Salih Paşa (1824–1826)
— Mehmed Emin Paşa (Ebu'l-büd Mehmed Paşa) (1826–1826)
— Salih Paşa (1826–1831)
— Yahya Paşa (1831–1831)
— Ali Rıza Paşa (1831–1832)
— Çötelli-zade Hacı İbrahim Paşa (1832–1832)
— Çötelli-zade İshak Paşa (1832–1834)
— Mehmed Reşid Paşa (1834–1836)
— Hafız Paşa (1837–1839) (Yılmazçelik,1995: 175–176).

Osmanlı padişahı IV. Murat'da Diyarbakır'a gelen padişahlar arasında yer almaktadır. 21 Eylül 1635 tarihinde Diyarbakır'a gelen IV. Murat burada on dört gün kalmış ve bu sırada Diyarbakır 'da zorbalıklarıyla tanınan bazı kişileri idam ettirdi. İkinci kez 1638 yılındaki Bağdat seferi sırasında Diyarbakır'a gelen IV. Murat, Şeyh Mahmut Aziz'in idamına neden oldu. Bu dönemde, Diyarbakır'da Şeyh Mahmut Aziz Urmevî isminde bir Nakşibendî şeyhi yaşamaktaydı. Tebriz civarından gelip Diyarbakır'a yerleşen bu şahsın her sınıftan müridi bulunmaktaydı. Bir ara Sultan Murat'ın da ilgisini çeken bu şahıs Revan seferine de katılmıştır.

Dürzî Beyi Ma'n –oğlu Fahreddin, Küçük Ahmet Paşa tarafından eleştirilere maruz kaldığı bir sırada beyin zeki ve kurnaz kızı, erkek kıyafetine bürünerek Lübnan'dan kaçarak Diyarbakır'da şeyhe sığınmıştı. Bu kızın kimyevî usullerle altın yaptığına inandırılan şeyh Bağdat seferi sırasında padişahı ikna ederek para ve malzeme için para yardımı aldı. Fakat sahtekâr olan bu kız, şeyh aracılığıyla aldığı paralarla zevk ve sefaya daldı. Sultan Murat, bu olay üzerine şeyhe içerlemişti. Bu yüzden Diyarbakır'a geldiği ilk gün kızı ve bu kızın doğurduğu iki kızı boğdurarak Dicle Nehrine attırmıştır. Bir gün isyan eder düşüncesiyle şeyhi de idam ettirmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra IV. Murat Diyarbakır'dan ayrılmıştır (Diyarbakır Yıllığı, 1973: 87–88).

Osmanlı Devleti döneminde en büyük eyaletlerden biri olan ve İran'a yapılan seferlerde bir üs konumunda olan Diyarbakır, her yönüyle bir Türkmen şehri olma özelliğini korumaktadır. Günümüzde Diyarbakır'da yaşayan bazı Türkmen aileleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerini oluşturan Türkmenlerin soyunu devam ettirmektedirler.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devletinde yapılan ıslahat hareketlerine karşı Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi Diyarbakır 'da da isyanlar çıkmıştır.

Bölgedeki Türkmenlerin geneli Akkoyunlular döneminde Tebriz'e götürüldüğü için Osmanlı Devleti döneminde bölge nüfusu iyileştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Tanzimattan Cumhuriyete kadar geçen sürede bölgede ıslahatlara devam edilmiştir. Fakat göçebe hayat süren ve bazı köylerde yerleşmiş olan aşiret reisleri, bölgedeki nüfuslarını muhafaza etmiştir. Bu reisler, bir süre sonra tarikat şeyhlerinin etrafında toplanmaya başlamışlardır.

Cumhuriyet döneminde ise Anadolu'da yapılanma çalışmalarına ve ıslahatlara tepki gösteren bu şeyhler, 1925 yılında Şeyh Saîd 'in idaresinde bölgede büyük bir isyan çıkardılar. Hani'de başlayan bu isyan kısa bir süre sonra yayılarak Diyarbakır bölgesinin büyük bir kısmında yayıldı. İsyan geç de olsa 1928 yılında bastırıldı (Yinanç, 1963, C.III: 624). Bu isyandan sonra bölgede iyileştirme çalışmaları hızla devam etti.

Tanzimat döneminde dirlik idaresi kaldırılıp 1868'de vilayetler kuruldu. 1869 yılında yayınlanan ilk Diyarbakır Salnamesine göre Diyarbakır ili Amid, Siirt, Mardin, Mamuretülaziz (Elazığ) sancaklarından oluşuyordu. 1871 (H.1288) tarihli salnamede ise Diyarbakır ilinin idari teşkilâtı şöyledir:

1-Amid sancağı kazaları: Siverek, Lice, Silvan, Resülâyn, Ergani Madeni.
2-Siirt sancağı. Kazaları: Eruh, Garzan, Şirvan, Sason.
3-Mardin sancağı. Kazaları: Cizre, Midyat, Nusaybin.
4-Mamuretülaziz Sancağı. Kazaları: Palo, Kebanmadeni, Çarsancak, Eğil.
5-Malatya sancağı llceleri: Akçadağ, Hısnımansur, Kâhta, Behisni.

Ayrıca bu salnamede Amid Sancağı Merkez ilçesine şu bucaklar bağlıdır; Şark Bucağı, Garp Bucağı, Kiki Bucağı, Türkan Bucağı, Omergan Bucağı, Mahal Bucağı, Metinan Bucağı, Behremki Bucağı, Angevr Bucağı.
Lice kazası'nın şu bucakları var: Peçar, Tavusi, Hırte, Zıkni, Genç, Hani.
Silvan kazası bucakları: Hazro, Mihranî, Kulp, Hevedan, Badikan.
Ergani Madeni kazası bucakları: Ergani, Çermik, Çüngüş, Eğil, Ebutahir (www.os-ar.com.tr / diyarbekir tahrirdefteri).

Bu dönemden sonra Diyarbakır il statüsünde bazı değişiklikler daha meydana geldi. Elazığ il haline getirildiğinden Diyarbakır'dan ayrılmış, Malatya sancağı da kendisine bağlanmıştır (Sarı, 1994: 14–15). Ayrıca Ergani madeni sancak olmuş, Çermik'te ilçe teşkilatı kurulmuştur. Siirt sancağı başka il'e bağlanmış, Diyarbakır ilinin idari teşkilatı şu şekli almıştır:

1-Amid Sancağı: Bu sancak içerisinde Silvan, Lice, Silvan'ın yalnız Hazro, Mihranî bucakları ve Lice'nin ise sadece Hani Bucağı kalmıştır.

2-Ergani Madeni (şimdiki Maden ilçesi) sancağı kazaları: Bu sancağa bağlı olarak Çermik, Siverek, Palo, Çüngüş Bucağı, Çermik kazasına bağlı Ergani Madeni merkez ilçesine Eğil ve Ergani bucakları kalmıştır.

3-Mardin sancağı. kazaları: Bu sancağa bağlı olarak da Cizre, Midyat, Avine, Şırnak kalmıştır.

Bu dönemden sonra ise Siverek kazasının Maden Sancağından alınarak Amid Sancağına bağlanmıştır. Daha sonra ise yine değişiklik yaşayan idari yapı şu şekli almıştır:

1-Amid Sancağı. kazaları: Siverek, Silvan, Lice, Derik, Beşiri iken merkez ilçeye bağlı bucaklar: Baharlı, Altınakar, Kırgalı, Sipyâk. Silvan kazası bucakları: Hazro, Şeyhdavudan, Handuf, Mirkulyan, Şeyhdodan. Lice kazası bucakları: Hani ve Karaz'dır.

2-Maden Sancağı kazaları: Çermik ve Palu. Çermik kazası bucağı: Çüngüş iken Maden Merkez ilçesi bucakları: Ergani ve Eğil olmuştur.

3-Mardin Sancağı kazaları: Midyat, Avine, Nusaybin ve Cizre olmuştur.

1091 yılında ise Maden Sancağı Merkez ilçesi bucakları şunlardır: Ergani, Eğil, Piran, Kılleş, Abdalan, Anceviz, Zehoran olmuştur (Diyarbakır Salnameleri, 1999, III-IV; www.os-ar.com.tr /diyarbekir tahrir defteri).

1924 anayasası düzenlendikten sonra ise sancaklar kaldırıldı. İl, ilçe, nahiye, kasaba ve köylerde yeniden yapılanmaya başvuruldu ve Diyarbakır 'ın ilçelerine Kulp, Çermik Bismil Eğil, Hazro, Çınar, Hani, Kocaköy, Dicle de eklendi (Sarı, 1994: 14–15).

4.4.1. Boz-Ulus Türkmenleri

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da konar-göçer olarak yaşayan Türkmenlere Boz-Ulus adı verilmektedir. Boz-Ulus adının nereden geldiğine dair kaynaklarda bazı tahminlere yer verilmiştir. Faruk Sümer'in görüşüne göre Akkoyunlu Türkmenlerinin devamı niteliğinde olan Bozoklu ve Üçoklu Türkmenlerinin arasında yer alan bazı aşiretlerin 'boz' sıfatını kullanıldığı ileri sürülmüştür. Başka bir görüşe göre de; Boz sıfatı Osmanlı Devletinin yeni bir idari yapı içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır. Diyarbakır'ın ilk taksimatında bölgede yer alan Akkoyunlu Türkmenleri ve Karakoyunlu Türkmen oymaklarının içerisinde yer alan Kara Ulus aşiretlerinin bir araya getirilerek ulus statüsünde olmak şartıyla bu adı aldıklarıdır (Gündüz, 1997: 43–44).

Osmanlı Devleti içerisinde yer alan Türkmen veya Yörük adıyla bilinen aşiretlere rastlanmaktadır. Bu aşiretlerin yoğun olarak yaşadıkları yerler; Anadolu, Rumeli, Suriye ve Irak bölgeleri idi. Bu aşiretler içerisinde büyük gruplar halinde yaşayan ve coğrafi saha olarak bulundukları yerlerin adlarına göre ayrılan Türkmen beyliklerinin oluşturduğu il veya uluslar genellikle XVI. Yüzyıl'da Dulkâdırlı Yörükleri, Boz-Ulus Türkmenleri ve Yeni-İl Türkmenleri adıyla anılmaktaydılar. Nitekim bu Türkmenler arasında yer alan Boz-Ulus Türkmenlerinin Akkoyunluların soyundan geldikleri bilinmektedir.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Türkmenlerin en önemli kolunu oluşturan Dulkadır ve Boz-Ulus Türkmenlerinin yaşadıkları yerlere göz atacak olursak, konumuzun daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyim.

Dulkâdır Yörüklerinin yaşadıkları yerler: Maraş, Elbistan, Göksun, Pazarcık, Antep, Kilis, Halep, Trablus –Şam, Antakya, Amik Ovası, Kadirli, Adana, Kozan, Haruniye, Andırın, Besni, Adıyaman, Diyarbakır, Divriği ve Sivas 'ın güney kısmıdır.

Boz-Ulus Türkmenlerinin yaşadığı yerler ise; Diyarbakır merkez olmak üzere, Mardin 'in güneyindeki Deyr-î Zor adlı çöl bölgesine kadar olan bölüm, Urfa ve Erzurum çevresidir (Şahin, 1988, C.IX: 31).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan Türkmenler, Yörüklerden farklı olarak merkezi hükümet tarafından yaylak ve kışlakları ile göçüp konacakları yerler tesbit edilmek şartıyla belirli bir idari ve mali düzene tabi tutulmuşlardır. Türkmenler, XVI. Yüzyıl sonlarında Anadolu 'nun doğu kısımlarında yaşamakta iken devlet içerisinde meydana gelen çökmelerden sonra batıya doğru göç etmeye başlamışlardır (Gündüz, 1997: 44–46).

Boz-Ulus Türkmenleri; Dulkâdırlı Oymakları, Diyarbakır Türkmenleri ve Halep Türkmenleri olmak üzere üç kola ayrılmışlardır. Bizi ilgilendiren kısmı Diyarbakır Türkmenlerini oluşturan aşiretlerdir (Sümer, 1999: 196). Diyarbakır'da kalan bu aşiretler, Akkoyunlu Devletinin kalıntıları olup başlıcaları şunlardır;

Tabanlu: Boz-Ulus'a tabi olan Tabanlu aşireti, 1540 yılında 4 cemaatte toplam 316 hane ve 33 mücerred nüfusa sahipti. Bu aşiret kalabalık bir nüfusa sahip olmasına rağmen Akkoyunlu Devleti'nin siyasi faaliyetlerinde adından söz ettirmemiştir. Boz-Ulus'un Orta Anadolu 'ya gelmesinden sonra Ankara'da yaylak ve kışlak hayatı sürdürdükleri ve bu bölgede Karamanlu, Avanlu, Kuşçu, Bayat-ı Cedid, Çağırganlu, Karakoyunlu, Dokuzlu, BayramBeylü, AliGörenlü, Eminlü, Yularlu, Avşar, İnallu, Mihmadlu, Konurlu, Yavılu ve Danişmendlü aşiretleriyle kaynaşarak Tabanlu Kazasını oluşturdukları bilinmektedir. Tabanlu aşiretinin bir koluna da Yeni-İl Türkmenleri arasında rastlanmaktadır.

Oğul-Beğlü: Boz –Ulus'a dâhil kalabalık aşiretlerden biri olan bu aşiret 1540 yılında 375 hane ve 28 mücerred nüfusa sahipti. Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesinden sonra Karaman, Vilayet-i Rum ve Aydın bölgesinde üç kola ayrıldıkları bilinmektedir. Ayrıca Karaman bölgesinde Hacılu, Abdurrahmanlu, Karamanlu, Derilü, Kara Sarılu, Kara Halillü ve Çavundur obalarına ayrıldığı görülmektedir.

Musullu: Akkoyunlu Devletini oluşturan üç büyük aşiretten biridir. Musullu aşiretinin bir bölümü Osmanlı Devleti'ne tabi olmuş ve Boz-Ulus'a dâhil edilmişti. 1540 yılında 3 cemaatten oluşan 144 hane ve 6 mücerred'e sahip olan aşiretin bir bölümü yerleşik hayata geçerek Urfa kazasında, Karacahöyük, Harran nahiyesine bağlı Kebirlü, Süvar Mezrası, Akviran, İki Ağızlı, Türbelü, Kozan ve GökViran köylerinde ziraatle uğraşmaktadırlar.

Pürnek: Akkoyunlu Devletini meydana getiren büyük aşiretlerden biri olan Pürnekler, Kara Yülük Osman Bey den itibaren bu devletin hizmetinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti döneminde Boz-Ulus içerinse dâhil edilen Pürnekler, 1540 yılında 3 cemaat, 173 hane ve 10 mücerredden oluşmaktaydı. Aşiret mensuplarının bir kısmı yerleşik hayata geçerek Diyarbakır'ın batısında yer alan Pürnek Tepesi ve Diyarbakır'ın doğusunda yer alan Akmeşhed, ayrıca Urfa'da Bozabad nahiyesine ve Trabzon'da Pürnek nahiyesine yerleşerek tarımla uğraşmışlardır. Konargöçer Pürnekler ise Boz-Ulus'a dâhil edilerek Orta Anadolu'ya gelmişler ve Yeni-İl ile Halep Türkmenleri ile karışmışlardır.

Hamza-Hacılu: 1540 yılında 3 cemaat,181 hane ve 6 mücerredden oluşmaktadır. Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesinden sonra Karaman ve Vilayet-i Rum bölgelerine dağılarak bir kısmı Antalya'ya gelmiştir. Diyarbakır'da kalan kısmı ise Rakka iskânına tabi tutulmuş, Beliç Nehri kıyılarına yerleştirilmiştir (Gündüz, 1997: 74). Kalan kısmı ise Diyarbakır'ın Bismil ilçesindeki Türkmen Hacılu köyünde varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Çorum'daki ve Erzurum'daki Hamza hacılı köyleri, Akkoyunlu Türkmenleri içindeki Hamza Hacılıların bir parçası olmalıdır. Hamza Hacılı obası Akkoyunlularda görev alan topluluklardandır. Örneğin; Uzun Hasan Beğ'in elçilerinden Ayne Beğ-i Hamza Hacı, bu obadandı. (www.hatayi.de / diyarbekir tahrir defteri) .

Koca-Hacılu: Akkoyunluları meydana getiren önemli aşiretlerden biridir.1540 yılında 48 hane ve 5 mücerredden oluşmaktaydı. Ayrıca bu aşiretin bir kolu Urfa da bazı köylere yerleşerek ziraatle uğraşmışlardır. Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesinden sonra adına rastlanmamaktadır.

İzzeddin-Hacılu: 1540 yılında 2 cemaat, 199 hane ve 23 mücerredden meydana gelen aşiret mensuplarının bir kısmı Diyarbakır'ın doğusunda İzzeddünlü köyünü kurarak ziraatle uğraşmışlardır. Boz-Ulus'un Orta Anadolu 'ya gelmesinden sonra bu cemaat ikiye ayrılarak Vilayet-i Rum ve Karaman'da yer alan Türkmenlerle kaynaşmışlardır. Aşiretten ayrılan büyük bir kısımda Rumeli'ye geçerek Kızılağaç ve

Sofular köyüne yerleşmişlerdir. Diyarbakır bölgesinde kalanlar ise Rakka iskânına tabi tutularak, Beliç nehri boylarına yerleştirilmişlerdir.

Süleyman-Hacılu: 1540 yılında 151 hane ve 20 mücerredden oluşan aşiret yerleşik hayata geçerek Urfa'da Sanducak köyü ve Akviran köyüne yerleşmişlerdir. Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesiyle kalan kısmına Karaman bölgesinde rastlanmıştır (Gündüz, 1997: 80).

Şeyhlü: Şeyhlü obası asıl olarak Bozulus Türkmenleri içerisinde yer almaktaydı. Oba daha sonra Halep Türkmenleri ve Dulkadır Türkmenleri arasına karışmıştır. Bozulus'un Orta Anadolu'ya hareketi sırasında Şeyhlülerin bir bölümü Keskin yöresine gitmişti. Şeyhlülerin bir bölümü ise Çaşnigir köprüsü yakınlarında kışlıyor, Erciyes yöresinde yaylıyordu. (www.hatayi.de / diyarbekir tahrir defteri).

1540 yılında 2 cemaat,206 hane ve 23 mücerredden oluşan aşiret Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya geldiği sırada Dulkadır ve Halep Türkmenleriyle karışmışlardır. Kayseri, Adana ve Ankara civarında aşiret mensuplarına rastlanmıştır.

Danişmendlü: 1540 yılında 2 cemaat,232 hane ve 34 mücerredden oluşan aşiret, Orta Anadolu 'ya geldikten sonra Aydın, Karaman, Kütahya ve Ankara arasında dağılmıştır.

Salarlu: 1540 yılında 81 hane ve 5 mücerredden oluşan aşiret yerleşik hayata geçerek Urfa'nın Bozabad nahiyesine, Diyarbakır'ın doğusunda yer alan Yenice Salarlu köylerine yerleşerek ziraatle uğraşmışlardır.

Çavundur: 1540 yılında 50 hane,12 mücerredden oluşan aşiretin oğulbeğlü aşiretiyle kaynaştığı düşünülmektedir.

Dodurga: 1540 yılında 214 hane,38 mücerredden oluşan aşirette aşırı nüfus artışı görüldüğü ve Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesi sırasında adlarına rastlanmaması onların göçe katılmadıkları ve Diyarbakır'da kaldıkları düşünülmektedir (Gündüz, 1997: 66–101)

Döğer: 1540 yılında 2 cemaat,187 hane ve 18 mücerredden oluşan aşiret, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Urfa'da bazı nahiyelere yerleştikleri ve buralarda ziraatle uğraştıkları bilinmektedir. Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesiyle 40–50 hanelik bir kısmının Rakka isyanına tabi tutulduğu bilinmektedir. Ayrıca Halep Türkmenleri arasında adına rastlanan Döğerler bulundukları bölgeye göre Halep ve Hama Döğerleri diye ayrılmaktaydılar. Döğerlerden küçük bir grubun da Maraş ve Sis'e yerleştikleri bilinmektedir. XVI. yüzyılda Halep Türkmenleri, Boz-Ulus ile Kerkük ve Kozan(Sis) yörelerinde yaşadıkları bilinmektedir (Sümer,1999: 266).

Karkın: 1540 yılında Dulkadir Türkmenlerine mensup olan aşiret 3 cemaat, 105 hane ve 23 mücerredden oluşmuştur. Boz-Ulus'la birlikte Orta Anadolu'ya gelmedikleri ve Güneydoğu Anadolu'da kalarak yerleşik hayata geçtikleri, bir kısmının Halep, Yeni-İl veya Dulkadırlı Türkmenleri ile Karkın aşiretlerine karıştıkları bilinmektedir (Sümer, 1999: 313; Gündüz, 1997: 83).

Avşar: Ak-Koyunlu ve Safevîlerin, Osmanlı ve Memlûklerin aksine Türk göçebe unsurlarına dayanması ve onlara değer vermesi sebebiyle Kuzey Suriye, Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk topluluklarının İran'a göçlerine ve bölgedeki Türk nüfusunun azalmasına sebep olmuşlardır. İran'a gidenler arasında Avşarlardan da önemli gruplar vardı. Bu yüzden Osmanlı egemenliği zamanında bölgedeki Avşarların nüfusu diğer boylardan daha azdır. Kanuni devrinde Halep Türkmenleri arasında Avşarlar, Köpekli, Gündüzlü ve Beylikli Avşarı olmak üzere üç koldan oluşmaktadır. Boz-Ulus'taki Avşar obaları şunlardı: 1- Avşar 2- Alplı 3- Burhanlı 4- Çeçeliler 5- Çobu 6- Toyran 7- Gündüzlü 8- Karamanlı 9- Kut-Beğili 10- Köçekli 11- Musacalı 12- Tecirli 13- Bab-ı Altun'dur. Avşarların her iki kümesindeki

gruplarından bazıları Boz-Ulus'un XVII. yy başlarında Orta Anadolu'ya göç eden teşekkülleri arasında bulunmuş ve çoğunlukla Karaman'da yurt tutmuşlardır. Yerlerinde kalanlar ise genel-likle Halep Türkmenlerine mensup olanlardı. Bunlara Boz-Ulus Mandesi adı verilir. Bunlar 1691 yılında Yeni-İl'deki Avşarlarla beraber Rakka'ya iskân edildilerse de bir kısmı Batı Anadolu'ya kaçtılar. 1716'da Balıkesir'in Mihalıç kazasında görülen Köpekli Avşarları bunlardandır. Geriye kalanların önemli bir kısmı ise Şah Abbas devrinde İran'a gitmiştir (www. kucukafsar.com/ afsar/ avoymaklari.asp). XV. Yüzyılda önemli bir kısmı kuzey Suriye 'ye gitmişlerdir.1540 yılında 3 cemaat Boz-Ulus'a dâhil, 11 cemaati Dulkadir Türkmenlerine mensup olmak üzere 14 cemaat, 296 hane ve 40 mücerredden oluşmuştur. Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesinden sonra Ankara, Hama, Rakka'da iskân edilmişlerdir (Sümer,1 999: 266).

Beğ-Dilli: 1540 yılında 2 cemaat, 202 hane ve 9 mücerrede sahip aşiret Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya geldiği sırada göçe katılmamışlardır. Rakka isyanına tabi tutulan Beğ-dilli aşireti Halep Türkmenleri arasına katılmışlardır.

Bu aşiretler dışında Dulkadırlı Oymaklarına mensup olanlardan bazıları Orta Anadolu'ya göç ederken, bir kısmının da Diyarbakır bölgesinde kaldıkları bilinmektedir. Bu oymaklara değinecek olursak;

Acurlu: 523 hane ve 361 mücerredden oluşan aşiret kalabalık bir nüfusa sahiptir. Diyarbakır bölgesinde yer aldığı için Boz-Ulus'a dâhil edilmiştir. Orta Anadolu'ya gelen Acurlu cemaatinin bir bölümü bir süre Keskin bölgesinde kaldı. Bunlar, Diyarbakır bölgesinde bulunan akrabaları ile birlikte Rakka'ya gönderilmeye çalışılmış fakat iskân bölgesini terk ederek Pehlivanlu, Reyhanlu ve Hacı Ahmedlü aşiretlerine katılarak 200 kadar hanesinin Balıkesir' geldiği bilinmektedir (Gündüz, 1997: 48). Bozulus elindeki Acurlular Diyarbakır yöresinde kışlıyordu. Bozulus'un on yedinci yüzyıl sonlarında Orta Anadolu'ya dağılması sırasında Acurlu obasının bir bölümü Keskin'de kaldı. Rakka çölüne sürgün kararı çıkarılan Acurlular ise iskân yerlerinden kaçarak Pehlivanlı, Reyhanlı ve Hacı Ahmetlü oymaklarının içine karıştı. Acurlu'nun 20 hanesi ise Balıkesir yöresine gitti. (www.aleviyol.com.tr/ hatai) . Hatta Kayseri'nin Felâhiye ilçesine bağlı Acir köyünü de onlar kurmuştur. Bu köyü kuran Acurlular, Dulkadır elinden olmalıdır.

Ali Görenlü: Diyarbakır taraflarında yayladıkları ve kışladıkları bilinen aşiret 2 cemaat, 74 hane ve 7 mücerredden oluşmuştur. Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesinden sonra Ankara civarında kalmışlardır.

Anamaslu: Diyarbakır'dan başka Adana, Ankara, Bozok ve Yeni-İl'e dağılmışlardır. 1540 yılında 4 cemaat, 73 hane ve 5 mücerredden ibarettir. Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesinden sonra dağıldıkları ve Dulkadır Ulusuna döndükleri bilinmektedir.

Anter: 91 hane ve 6 mücerredden oluşan aşiret, yerleşik hayata geçerek Diyarbakır havalisinde kalmıştır. Daha sonra Rakka iskânına tabi tutulan cemaat Beliç Nehri boylarına yerleştirilmiştir.

Avcı: 1540 yılında 48 haneden oluşan aşiret Adana, Maraş, Bozok, Yeni-İl Diyarbakır bölgesine dağılmışlardır. Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesinden sonra diğer Türkmenlerle kaynaşmışlardır.

Cerid-i Sultan Hacilu: 1540 yılında 46 hane ve 1 mücerreden oluşan aşiret Diyarbakır'da yer almaktaydı. Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya gelmesinden sonra adına rastlanmayan aşiret göçe katılmayarak bölgede kalmışlardır.

Çobu: 1540 yılında 29 hane ve 5 mücerredden oluşan aşiretin bir kısmı Diyarbakır yakınlarında kendi adları ile anılan bir köy kurarak ziraatle uğraşmışlardır. Diyarbakır bölgesinde kalanlarında Rakka iskânına tabi tutuldukları bilinmektedir.

İshak Danişmendlü: 1540 yılında 72 hane,20 mücerredden oluşan aşiret yerleşik hayata geçerek Diyarbakır'ın doğusunda ve Urfa'nın bazı köylerinde ziraatle meşgul oldukları bilinmektedir.

Doyran: 297 hane ve 75 mücerredden oluşan aşiret göçlere katılmayarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu 'da kalarak yerleşik hayata geçmişlerdir (Gündüz, 1997, 67).

Harbendelü: Halep Türkmenlerinin dört ana kolundan birini oluşturan Harbendelüler, Safevîlerde, Şamlu topluluğu içinde yer alan etkin ve kalabalık bir topluluktu (www.aleviyol.com.tr/hatai). 528 hane ve 218 mücerreden oluşan aşiret Boz-Ulus'un Orta Anadolu 'ya gelmesinden sonra Keskin civarına yerleşmişlerdir. Kalan kısmı Güneydoğu Anadolu bölgesinde kalarak Diyarbakır ve Mardin bölgesine yerleşmişlerdir. Bir bölümü ise Rakka iskânına tabi tutulmuş fakat onlar Bozok'ta Salarlu, Mamalu ve Pehlivanlu aşiretlerinin içine dağılmışlardır. Mühim bir kısmı da Halep Türkmenleri arasında yer almaktadır (Gündüz, 997: 65–76). Eskişehir'deki Harmandalu köyüne on sekizinci yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır.

Boz –Ulus'u meydana getiren bu aşiretlerin bir kısmı bulundukları yerlerde kalmıştır. Bir kısmı da Orta Anadolu ve Rakka gitmişlerdir.

Aba Kürklü: Dulkadir ulusuna mensup olan aşiretin Bozulus içinde 1540 yılında sadece üç hanesi bulunmaktadır. Bu dönemden sonra adına rastlanmamıştır.

Ağcalu: 1540 yılında bozuls içinde 5 haneye sahipti. Dulkadir ulusuna bağlı olan aşiretin bir kolu Bozok, diğer bir koluna da Yeni İl içinde rastlanmıştır.

Ala Hacılu: 1540yılında 10 haneye sahip olan aşiret yerleşik hayata erken geçen aşiretlerdendir. Suruç 'da ziraatle uğraştıkları kayıtlarda yer almıştır.

Alilü: 1540 yılında 11 haneye sahipti. Ali Görenlü aşiretinin bir kolu olduğu düşünülmektedir.

Araplu: Uzun Hasan'ın mücadelelrinde onun yanında yer alan aşiret Dulkadir kayıtlarında geçmektedir.1540 yılında 5 hane olarak tesbit olunmuştur. Bozulus aşiretleriyle Orta Anadolu'ya gelmeyen aşiret, Rakka iskânına tabi tutulmuştur. Bir kısmı Bozok, Dulkâdir Türkmenleri ve Yeni İl içerisinde anılmaktadır.

Atçı: Dulkâdir İline mensup aşiret 1540 yılında 36 haneye sahipti. Bozulus ile Orta Anadolu'ya gelmedikleri bilinmektedir. Maraş'ın Güvercinlik kazasında yer alan Mastana köyüne yerleşmiş olan aşiret mensupları bulunmaktadır.

Aavanlu: Bozulus içerisnde 43 hane nüfusa sahipken daha sonra 77 hane nüfusa sahip olduğu bilinmektedir. Bozulusla birlikte Orta Anadolu'ya gelerek Ankara civarına yerleşmiştir.

Azaplu: 1540 yılında 49 hane olarak tesbit edilmiştir. Bu dönemden sonra adına rastlanmayan aşiretin Bozok ve Dulkâdirli akrabalarıyla kaynaştıkları sanılmaktadır (Gündüz, 1997, 47–54).

Bayat: XVI. Asırda Diyarbakır yöresinde yaşayan Boz Ulus arasında Bayatlar'a mensup iki oymak bulunmakradır. Bu oymaklar dâhil olduğu ulusun diğer bir kısım teşekkülleri ile birlikte, XVI. asrın başlarında Orta Anadolu'ya gelmişler ve orada yurt tutmuşlardır. Orta Anadolu'ya gelen aşiret Ankara civarında iki kola ayrılmışlardır. Bayat-ı Atik ve Bayat-ı Cedid adıyla bölünmüş fakat Şam Bayatlarına Bozulus içerisinde rastlanmamıştır (http://www.bayatbel.tr/bayattarihi.htm).

Beğ Cökerlü: Dulkadir içerisinde Bozulus'a dâhil olan aşiret 1540 yılında 68 haneden oluşmaktaydı. Fakat nüfusun daha sonra 31 haneye düştüğü bilinmektedir. Adına daha sonra rastlanmayan aşiretin yerleşik hayata geçtiği düşünülmektedir.

Bozhanlu: Erken dönemlerde yerleşik hayata geçtiği için adına rastlanmamaktadır. Urfa dâhilinde Bozabad'a tabi Mustafalu ve Ağcaviran, Külefli

köylerine yerleşmişlerdir. Bozulus'un Orta Anadolu'ya göçüne katılmamış aşiretler arasındadır.

Cerid: 1540 yılında bozulus içerisinde 31 haneden oluşmaktaydı. Daha sonra bu sayı 60 haneye ulaşmıştır. Bozulus'un Anadolu'ya gelmesinden sonra iki kola ayrılmıştır. Bir kısmı Yeni İl Türkmenleriyle karışırken diğer kısmı Keskin civarına yerleşmişlerdir.

Çağırganlu: 1540 yılında 37 hane olan aşiret daha sonra 65 haneye yükselmiştir. Orta Anadolu iskânı sırasında Dulkâdir, Halep ve Yeni il Türkmenleri arasında dağıldığı bilinmektedir. Rakka iskânına tabi tutulmaya çalışılan aşiret gitmeyerek Ankara'da Pehlivanlû aşiretiyle karışmışlardır.

Çayan: 1540 yılında 100 haneye sahip olan aşiret daha sonra 138 hane olmuştur. Diyarbakır'ın doğusunda ziraatçilikle uğraşan aşiret, Orta Anadolu'ya göç sırasında Sivas, Tokat, Amasya civarına yerleşmiştir.

Bozulus'da yukarıdaki aşiretler dışında önemli yere sahip diğer aşiret isimlerine değinecek olursak; Cecelü, Celahir, Çimelü, Çepni, Çiçeklü, Çeviklü, Dalgıç, Dokuz, Dolulu, Doyran, Ensarlu, Eymür, Gevherlü, Gündeşlü, Gündüzlü, Hacılu, Halil Hacılu, Haydarlu, İlanlar, İlbeğlü, İnallu, İvaz, Kamkam, Karabağlu, Karaca Araplu, Karamanlu, Kargaçlu, Kara Hasanlu, Karakoyunlu, Küfürlü, Kilhor, Kıcıclu, Kızıl Kocalu, Koçlu, Közgücek, Kutlubeğlü, Kütsinlü, Köçeklü, Mihmadlu (Memişoğlu, 1996: 164), Kürdenküre, Küşer, Küşne, Lek, Musacalu, Sarılu, Ser Kovanlı, Şeyh Mihmadlu, Tecerlü, Tekelü, Tutgak, Evran, Uzunlar, Yabaltun, Yavılu, Yelli, Yurtçu, Zağferanlı, Serkeme adlı aşiretlerde Dulkadirlu ulusuna ait diğer aşiretlerdir (Gündüz, 1997: 47–104).

XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı Devletinde meydana gelen iktisadi bunalım ve celali isyanları Boz-Ulus'u etkilemiştir. Aşiretler, yavaş yavaş Orta Anadolu 'ya kaymaya başlamışlardır. Devletin geri döndürme çabaları sonuçsuz kalmıştır.

Boz-Ulus aşiretleri, Orta Anadolu'da XVII. Yüzyıl sonlarına kadar bir arada kalmışlarsa da mali baskılar neticesinde yeniden dağılmış; Ankara, Aydın, Karaman, Keskin ve Vilâyet-i Rum olmak üzere beş bölgeye yayılmışlardı. Keskin bölgesinde bulunanlar ile Boz-Ulus'un Orta Anadolu'ya yaptıkları göçlere katılmayarak Diyarbakır'da kalmışlar fakat bu aşiretlerde XVII. Yüzyılda yapılan Rakka iskânına tabi tutulmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan konar-göçerleri iskân etme politikası neticesinde bazı aşiretler Rakka bölgesine iskâna tâbi tutulanlardan bir kısmı iskân mahallînden kaçarak Anadolu içlerine dağılmışlardır. Ancak zaman içinde gerek devletin zorlaması gerekse tabi şartların belirmesi aşiretlerin yavaş yavaş konargöçer hayatı terk etmesine sebep olmuştur.

Bozulus Türkmenleri, Ankara iline bağlı Gölbaşı ve Bala ilçelerinin köyleri olmak üzere Aydın, Afyon, İzmir, Karaman, Kırşehir ve Nevşehir'de pek çok köy kurarak yerleşmişlerdir (http://alewiten.com.tr.bozulus.htm). Bu sırada devletin gevşek davranması üzerine bir kısmı Orta Anadolu'ya göç etmiş, kalanlar da Diyarbakır bölgesinde kalmışlardır (Gündüz, 1997: 164).

5. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DİYARBAKIR'A GENEL BİR BAKIŞ VE GÜNÜMÜZE ULAŞAN ESERLER

Diyarbakır ve çevresi, Anadolu ile İran, Irak ve Suriye arasında doğal bir geçiş yolu, bir köprü görevi görmektedir. Bu nedenle tarih öncesi devirlerden başlayarak tarihin her döneminde çeşitli uygarlıkların beşiği durumuna gelen bir konuma sahiptir (Tekin, 1997: 13). Özellikle Roma İmparatorluğunun önemli sınır kentlerinden biri haline gelen Diyarbakır 'da bu döneme ait surlar hala bütün güzelliğini gözler önüne sermektedir.

Diyarbakır'da M.Ö 3000 yıllarda tarih sahnesine çıkan Hurri ve Mitânnilerden sonra şehre M.Ö. 1260–653 yılları arasında Asurlular ve Urartular, M.Ö. 331–323 yıllarında Makedonyalı İskender, M.Ö. 323–140 yıllarında Selevkoslar, M.Ö. 140–85 yıllarında Partlar, M.Ö.85–69 yıllarında Büyük Tigran, M.Ö. 69-M.S. 53 yıllarında Roma İmparatorluğu, M.S. 53–226 yıllarında Partlar ve Romalılar, 395–639 yıllarında Bizans İmparatorluğu hâkimiyet kurmuştur. 639 yılında da Müslümanların eline geçen Diyarbakır, 661–750 yılları arasında Emevîler, 750–869 yıllarında Abbasiler, 869–899 yıllarında Şeyh Oğulları, 899–930 yıllarında Hamdaniler, 978 yılında Bûveyh Oğulları, 984–1085 yıllarında Mervân Oğulları, 1085–1093 yıllarında Büyük Selçuklu Devleti, 1097–1142 yıllarında İnal Oğulları, 1142–1183 yıllarında Nisan Oğulları, 1183–1232 yıllarında Hısn-ı Keyfâ Artukluları, 1232– 1240 yıllarında Mısır ve Şam Eyyûbîleri, 1240–1302 yılları arasında Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyet kurmuştur. Bu dönemden sonra Diyarbakır, Moğol istilasına uğramış ve şehir büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Moğol istilasının hemen ardından şehirde yeniden Türkmenlere rastlanmıştır. İlk olarak 1302–1394 yıllarında Mardin Artukluları, 1394–1401 yıllarında Timur, 1401–1507 yıllarında Akkoyunlu Devleti, 1507–1515 yıllarında Şah İsmail ve nihayet 15 Eylül 1515 tarihinde de Diyarbakır'da Osmanlı Devleti egemenliği kurulmuştur. Şehrin valiliğine Bıyıklı Mehmet Paşa getirilmiştir.

Osmanlı Devleti zamanında önemli eyalet merkezlerinden biri haline getirilen Diyarbakır, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde salgın hastalık, yangın ve sefalet yüzünden büyük sıkıntı çekmiştir. Fakat cumhuriyet döneminde şehre önem verilmiş ve büyük imar, sosyal, kültürel, ekonomik hareketlerle canlandırılmıştır. 1950 yılından sonra yeni şehir kurulmuş ve tarihi eserlerin günümüze ulaşması sağlanmıştır (Tekin, 1997: 13–14).

Diyarbakır'da günümüze ulaşan eserlere değinecek olursak; ilk olarak tarih öncesi döneme ait mağaralardan bahsetmeliyiz diye düşünüyorum.

Diyarbakır il sınırı içinde 1161 yapay, 2418 doğal olmak üzere 3579 mağara tesbit edilmiştir. Bu mağaralar içerisinde en önemlileri; Hilâr mağaraları, Silvan bölgesindeki Hasunî mağaraları, Bırkleyn, Kulp ve Eğil mağaraları tarih öncesi döneme ait kalıntılardır (Beysanoğlu, 2003, C.I: 30). Ayrıca günümüze ulaşan bir diğer önemli kalıntı da M.Ö. 7250–6750 tarihleri arasında ilk köy kuruluşu sayılan Ergani yakınlarındaki Çay Önü Tepesi'dir (Köroğlu,1998).

Diyarbakır'da eski taş dönemine ait eserlerde yer almaktadır. Bunların arasında en önemlileri; Hurri ve Mitannîlere ait Çınar ilçesinde yer alan (Hur-Hurik) Sırımkesen Köyü, (Keldiz) Benekli Taş Köyü civarındaki Huriler Deresi, Hani ilçesinde yer alan Gömeç ve Aka köyleri, Dicle ilçesi sınırlarında yer alan Mitanan Kalesi-Sağlam Köyü günümüze ulaşan kalıntılar arasında yer almaktadır (Beysanoğlu, 2003, C.I: 51–100). Ayrıca Asurlulara ait Bîrkleyn Mağaraları ve Eğil Kalesinde yer alan Naramsin'e ait iki stelli kitabeye de bu bölgede rastlanmıştır.

5.1. Roma ve Bizans İmparatorlukları Dönemine Ait Eserler

M.S. 50 yıllarında Urfa'ya kadar yayılan hristiyanlık, 70'li yıllarda Diyarbakır'da da yayılmaya başlamıştır. Bu yeni din, Roma Devletinin bütün baskılarına rağmen, 309 yılına gelindiğinde Diyarbakır 'da bir kongre düzenlenecek düzeye ulaşmıştır. İslamiyet ortaya çıkana kadar bölgenin en yaygın dini olmuştur. Diyarbakır'da Hıristiyanlığı ilk kabul eden kavim olan Süryanîler, Güneydoğu Anadolu'nun Hıristiyanlaşması için çaba harcamışlardır. Diyarbakır 'da bu döneme ait 22 kilisenin bulunduğu, bu kiliselerin bazılarının tamamen, bazılarının ise kısmen yıkılmış olduğu ve günümüze ulaşan birkaçının da şehirde yer alan Hristiyan ve Ermeni cemaatlere hizmet verdiği bilinmektedir (Özgen-Aytekin, 2004: 76). Bu döneme ait bazı kiliselere yer verecek olursak;

—Meryem Ana (Mor Yakup) Kilisesi: Ortodoks Süryanîlere ait bir kilisedir. III. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen yapı, günümüze dek birkaç kez yanmış, yıkılmış, yenilenmiş, defalarca onarım geçirmiştir. 1871 yılında bugünkü şeklini almıştır. Kilise, Mor Yakup kutsal alanı, dört avlu, divanhane ve lojmandan oluşmaktadır. Kilisenin iç duvarları oldukça sadedir. Fakat kilisenin diğer bölümleri özellikle mihrap bölümü görülmeye değer ihtişamdadır.

—Mar Petyun Kilisesi: Özdemir Mahallesi'nde, Yeni Kapı Caddesi'ndedir. Ne zaman inşa edildiği tam olarak bilinmeyen ve XVII. yüzyıla tarihlenen kilise, Katolik mezhebinden Keldâniler tarafından günümüzde de kullanılmaktadır. Diyarbakır'daki pek çok yapıda olduğu gibi ana yapı malzemesi siyah bazalt taştır. Kemerlerle bölünmüş kilisenin bazalt taş duvarları baklava dilimli ve iki renkli taş döşemelerle bir bütünlük oluşturmuştur.

—Surp Sarkis Kilisesi: Katolik Ermenilerine ait kilise Mardin Kapı yakınlarındadır. XVI. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Ana yapı malzemesi siyah bazalt taştır. Dört kemerden oluşan yapı iki katlıdır.

—Protestan Kilisesi: Mardin Kapı yakınlarında Cemal Yılmaz Mahallesi'ndedir. Siyah bazlt taştan yapılan kilise dikdörtgen planlıdır.

—Ermeni Katolik Kilisesi: Hasırlı Mahallesi'nde Gazi Caddesi yakınlarındadır. Bazalt taştan yapılan kilisenin güney kesimindeki çini işlemeler ve mihrapta yer alan çini kalıntılar yapıyı zenginleştirmiştir.

—Surp Giragos Kilisesi: Balıkçılarbaşı'nda Yeni Kapı Caddesindedir. Tapu kayıtlarına göre Katolik Ermenilerinin kullandığı bir kilisedir. Bugün kubbesi yıkılmış ve bazı yerleri yıpranmış olsa bile, bütün mimari görkemi ile ayaktadır. (Özgen-Aytekin, 2004: 76–78).

—Mar-Toma Kilisesi: Bu kiliseye 'Saint-Thoma Kilisesi' de denilir. Hıristiyanlıktan önce puta tapanların mabedi idi. İlk yapılış tarihi bilinmemektedir. 639 yılında İslam fethinden önce üçte biri, sonra tamamı camiye çevrildi. Bugünkü Ulu Caminin yerinde idi.

—Vaftizci Mar-Yuhanna Kilisesi: Miladi IV. yüzyılda inşa edilmiştir. Zamanla harap olup arsa haline gelmiştir. Yeri, şimdiki Deva Hamamı civarında idi.

—Saint-Corc Kilisesi: İç Kalede bugün teklif hane olarak kullanılan yerdir. Yapılış tarihi bilinmemektedir.

—Kırklar Kilisesi: Mar-Yuhanna tarafından, V. yüzyıl sonlarında yapılmıştır. Şehrin güneyindeki "Kırklar Dağı"üzerinde bulunan bu kilise enkazından yalnız bir duvar yıkıntısı ile kalmıştır (Beysanoğlu, 2003, C.I: 131–132).

Bu dönemlerden günümüze ulaşan bazı kalelerde mevcuttur. Bunlar içerisinde yer alan Silvan Kalesi, Bizans İmparatoru I.Justinien zamanında onarılmış ve son

şeklini almıştır. Bu kale haricinde ayrıca Eğil Kalesi, Kefrum Kalesi (Kulp ilçesinde), Dakyanus ve Zülkârneyn kaleleri günümüze kadar gelmiş kalıntılardandır. Ayrıca döneme ait en önemli eser Diyarbakır'da bulunan surlardır.

Diyarbakır Surları: Diyarbakır surlarının ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Şehrin doğusunu sınırlandıran ve Dicle Nehrinden 100 metre yükseklikte bulunan 'Fis Kayası' adlı kayalığın iç kale kesiminin çekirdeğini oluşturduğu ve küçük çapta bir kalenin burada Hurriler zamanında inşa edildiği sanılmaktadır (Beysanoğlu, 2003, C.I: 134).

Diyarbakır surları, M.Ö. 349 yılında Roma İmparatoru II. Costantinus döneminde tam olarak oluşturularak günümüze kadar ulaşan nadir tarihi eserlerdendir. Diyarbakır surlarında Roma, Bizans, Arap, Türk-İslam, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait birer sanat eseri özelliği taşıyan burçlar, kapılar, kabartmalar ve figürler yer almaktadır. Çin seddinden sonra dünyanın en uzun, en geniş ve sağlam surlarından biri sayılmaktadır. Kale, Karacadağ'dan Dicle Nehrine uzanan geniş bazalt yaylanın doğu ucuna, zeminden yüz metre yüksekliğe kurulmuştur. 349 yılında Roma İmparatoru II. Costantinus zamanında onarıldıktan sonra 367 ve 365 yılları arasında şehrin batı surları yıktırılmış, Urfa Kapısı ve Mardin Kapısına kadar uzanan bölüm yapılmıştır. VI. yüzyıl da genel biçimini alan surlar, daha sonraki yıllarda sürekli onarımlarla genişletilerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Kalkan balığı biçimini andıran Diyarbakır kalesi, dış kale ve iç kale olarak iki bölümden meydana gelmektedir. Dış kale surlarının uzunluğu beş kilometre kadardır. Doğu –Batı doğrultusunda 1.700, kuzey –güney doğrultusunda 1.300 metrelik bir alana sahiptir. Surların yüksekliği 10–12 metre, kalınlığı 3–5 metredir. Surlar üzerinde kuleleri birbirine bağlayan geniş bir yol bulunmaktadır. Bu yol 70 santimetre kalınlığında mazgal duvarlarla korunmuştur. Kalenin 81 burcundan en önemlileri;

Evli Beden (Ulu Beden) Burcu: Ulu Beden veya Ben-û Sen Burcu olarak da bilinene burç, 1208 yılında Artuklu hükümdarı Melik'üs-Salih Ebu'l Feth Mahmut tarafından yaptırılmıştır. Mimarı; Cafer oğlu İbrahim'dir. Burçta toplam 6 aslan motifi vardır. Başlarında taç bulunan kanatlı aslan fiğürlerinin kuyrukları ejder başlı olarak işlenmiştir. Burç üzerinde yer alan çift başlı kartal motifi, Selçuklu Devleti, Diyarbakır Belediyesi, Dicle Üniversitesi ve birçok sivil toplum kuruluşu tarafından amblem olarak kullanılmıştır.

Yedi Kardeş Burcu: 1208 yılında Artuklu hükümdarı Melik El-Salih Ebu'l Feth Mahmut zamanında yaptırılmıştır. Mimarı; İbrahim Yahya'dır. Burcu ikiye bölmüş gibi yerleştirilen kitabenin başlangıç kısımlarına her iki tarafta da aynı hizada ejder başlı aslan figürleri yerleştirilmiştir. Selçukluların simgesi olan çift başlı kartal ve burcun yazıtı da dönemin gücünü ortaya koymaktadır (Atan, 2004: 242).

Keçi (Kiçi) Burcu: Mardin Kapısının doğusunda, yontulmuş kaya kütlesinin üzerinde yer alır. Surlardaki burçların en eskisi ve en büyüğüdür. Yapım tarihi tam olarak bilinmeyen burcun üzerinde, 1083 yılında Mervânoğulları tarafından onarıldığını belirten bir yazıt yer almaktadır. 11 kemerli bu burcun bir dönem tapınak olarak kullanıldığı sanılmaktadır (Özgen-Aytekin, 2004: 49).

Nur Burcu: 1089 yılında Selçuklu hükümdarı Melikşah tarafından yaptırılmıştır. Mimarı; Selami oğlu Urfalı Muhammed'dir. Kufî yazısı ile yazılmış kitabesi ve çeşitli hayvan figürleriyle estetik kazandırılmış burç, figürleriyle en zengin burç olma özelliğine sahiptir. Ayrıca kitabe arasındaki uzun boynuzlu keçi motifi dikkat çekicidir. Kitâbe üzerinde yer alan güvercin motifi, çift başlı kartal, bağdaş kurmuş bir şekilde oturan kısa saçlı, eli ile ayaklarını tutan çıplak kadın figürü de görülmeye değer eserlerdir.

Selçuklu Burcu: Melikşah dönemine ait olan burç, 1088 yılında kufi yazı ile yazılmıştır. Nur burcuna benzeyen burç, Evli Beden Burcunun kuzeyinde yer almaktadır. Burç üzerindeki kitabede yer alan keçi motifi, aslan figürü ve kuş figürü dönemin aynası konumundadır.

Dağkapı Burcu: Diyarbakır'da hüküm sürmüş devletlerin çoğunluğu, Dağkapı burcunun iç ve dış duvarlarına çeşitli işaretler koydurmuştur. Burç üzerinde değişik hayvan figürleri, bitki motifleri yer almaktadır. Harput Kapı olarak da bilinen burç kapısı ilginç işlemesiyle görülmeye değer demir bir kapıdan oluşmuştur (Atan, 2004: 242–244).

Burçların içerisinde koğuşlar, mahzenler, sarnıçlar ve depolar yer almıştır. Dış kale ile iç kale surlarında Romalılardan Osmanlı Devletine kadar çeşitli kitabeler yer almaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Latince: 367–375 yılları arasında Roma Devleti, Yunanca: 440–528 yılları arasında Bizans İmparatorluğu, Arapça: 909 yılında Abbasi Devleti, 995–1035 yılları arasında Mervanoğulları Devleti, 1088–1092 yılları arasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1093 yılında Şam Selçukluları, 1141 yılında İnal Oğulları Beyliği, 1154–1183 yılları arasında Nisan Oğulları Beyliği, 1188–1208 Artuklular, 1236–1237 yılları arasında Eyyübi Devleti, 1149–1479 yılları arasında Akkoyunlu Devleti, Farsça: 1525–1527 yılları arasında Osmanlı Devleti tarafından yazılmıştır. Şehrin dört tarafına açılan kapıların tamamı demirden yapılmıştır. Doğuda Dicle kapısı (Yeni Kapı), batıda Rum kapısı (Urfa Kapı), kuzeyde Ermen kapısı (Dağ Kapı) ve güneyde Tell kapısı (Mardin Kapı) yer almaktadır. Ayrıca içkale içerisinde de dört tane kapı bulunmaktadır (Nâsır-ı Husrev, 1994: 13). Fetih ve Oğrun kapıları dışarıya, Saray ve küpeli kapıları iç tarafa yani şehre açılır. İç kale, Kanuni Sultan Süleyman döneminde 1524–1526 yılları arasında ikinci bir surla çevrilerek genişletilmiştir. Dış kale surları içinde cami, medrese, türbe, kilise, han, hamam gibi tarihi eserler yer almaktadır. İç kale surları içinde iki kilise, Artuklu sarayı kalıntıları, viran kale, sarnıç ve cami bulunmaktadır. Tarihi estetik değerlere sahip Diyarbakır surları, içinde bulunduğu şehri bir dünya kenti haline getirmiştir (Atan, 2004: 239–240). Surlar üzerinde yer alan her kitabenin tarihi değerinin yanında bir efsaneye sahip olması, surları daha çekici hale getirmiştir. Günümüzde yıpranan surlar üzerinde yer alan hayvan figürleri, bitki modelleri ve insan motifleri görülmeye değer olduğu kadar korunmaya değer eserlerdir. Günümüzde çok fazla önem verilmeyen surların gelecek nesillere aktarılması için çalışmaların hızlanması gerekmektedir. Aksi takdirde gelecek nesiller bu şaheseri görme şansına sahip olmayacaktır. Bu da şehrimizde geçmişimizin yok olması demektir. Surların görkemini koruması için şehirde yapılan çalışmalar yetersiz kalmakta veya surların orjinalliğini bozmaktadır.

5.2. İslam Dönemine Ait Eserler

Diyarbakır'ın kentsel gelişimine baktığımız zaman, kentin islamiyetin kabulünden sonra müslümanlaştığı ve bu dönemde şehrin dokusuna dokunulmadan mahalle adlarının değiştirilmediği fakat dinsel adlandırılmadan diğer kentlerde olduğu gibi kale kapılarının adıyla anıldığı bilinmektedir. Diyarbakır'da İslam dönemine ait eserlere göz atacak olursak;

899 yılında Abbasiler, Diyarbakır surlarını onararak işe başlamışlardır. Böylece Diyarbakır, Bizans saldırılarına karşı korunmaya başlanmıştır. Ayrıca Abbasiler dönemine ait Mardin Kapı ve Dağ Kapı üzerinde kitabeler mevcuttur.

Mervaniler döneminde ise Diyarbakır bölgesinin büyük bir bayındırlık hareketine sahne olduğu görülmektedir (Beysanoğlu, 2003, C.I: 179–220). Bu dönemde bölgede imâr faaliyetleri, ziraat, eğitim, sanat ve sağlık hizmetleri gelişmiştir. Çok sayıda medrese, cami, hamam, kervansaray, köprü ve hastahane yapılmıştır (Ünalan, 2004: 186). Günümüze ulaşan Mervâni eserleri ise;

Dicle Köprüsü ile Dağ Kapısı arasında yer alan Mervâni Mescidi'dir. Sur onarım ve inşasına ait kitabelerin çoğu bu döneme aittir. Ayrıca, Mervâniler Silvan'ın da imarına önem vermişler fakat 1260 yılında Moğol saldırılarından sonra bölgede bu döneme ait eser kalmamıştır.

— Dicle Köprüsü: Halk arasında 'On Gözlü Köprü' olarak bilinen köprü Diyarbakır – Silvan yolu üzerinde bulunmaktadır. Köprüye, 'On Gözlü Köprü' denilme sebebi; köprünün on tane gözünün bulunmasından kaynaklanmaktadır. Köprü birkaç kez yıkılmış fakat her seferinde yeniden onarılmıştır. Köprünün üzerinde 1065 yılında Nizamüddevle tarafından yaptırıldığını belgeleyen bir kitabe yer almaktadır. Ayrıca köprünün birinci ayağında da Süryanîce bir yazıya da rastlanmıştır.

Diyarbakır surları üzerinde yer alan kitabelerin çoğunluğu bu döneme aittir. Fakat biz eserlerden genel olarak bahsettiğimiz için hepsini tek tek açıklamamız mümkün değildir.

Diyarbakır surlarında Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah döneminden kalma dört, ayrıca Suriye Selçuklu Hükümdarı Tutuş'a ait bir kitabe yer almaktadır. Surlar üzerindeki kitabeler bunlardan ibaret değildir. Ayrıca İnal Oğulları ve Nisan Oğulları döneminde de surların onarıldığı kitabelerden anlaşılmaktadır. İslam dönemine ait camilerde şehirde mevcuttur (Beysanoğlu, 1996: 266–267).

—Ömer Şeddâd Cami: Mardin Kapı üzerinde batıya bakan üç kapı bulunduğu bilinmektedir. Bu kapılardan ikisi kapatılarak meydana getirilmiştir. Halk arasında 'Hz. Ömer Cami' adıyla anılmaktadır. Cami üzerinde Nisan Oğullarına ait bir kitabe yer almaktadır (Tuncer, 1996: 66–67). Mimarı ise belli değildir. Büyük olasılıkla İnaloğulları zamanındaki yapıların mimarı olan Hibetullah el-Gürgâni'nin bu camiyi de düzenlediği sanılmaktadır.

Mardin Kapısı'nın girişlerinin camiye çevrilmesi ile oluşturulan yapıya üç kapıdan girilmektedir. Buradaki dört ayağın yanlarından iki tanesi yarım sütun şeklinde dışarıya yerleştirilmiştir. Kendine özgü bir mimari göstermeyen caminin giriş kapısı üstündeki geniş kemeri arasına kitabeler yerleştirilmiş, onların üzerine de iki sivri kemerli pencere açılmıştır. Bu caminin plan düzeni ince uzun dikdörtgen şeklinde olup, Osmanlı mimarisindeki herhangi bir cami tipi içerisine girmemektedir (http :/ kenthaber. com.tr/IDetay.asp/diyarbakırcamileri).

—Kale Cami: İç Kale içerisinde yer almaktadır. Halk arasında Hz. Süleyman Cami veya Nasırriyye Cami de denilmektedir. Nisan Oğlu Kemalleddin Ebu'l-Kâsım tarafından yaptırıldığı bilinmektedir (Sözen, 1971: 38). Mimarı da Hibetullah el-Gürgâni'dir.

Kale Camisi çeşitli dönemlerde onarılmıştır. Bu yüzden de bazı yerlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Yapının hemen hemen tamamında kesme taş kullanılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman zamanındaki, genişletilmeden önceki durumunda cami İçkale surlarının iki burcuna dayanmakta idi. Ayrıca bulunduğu arazi eğimli olduğundan da yapı kademeli bir plan şekli göstermektedir. Caminin iki girişi bulunmaktadır. Bunların biri batıda, diğeri de güneydedir. İbadet mekânına kale burcuna bitişik basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Bu girişin üzerine ikinci bir kat yapılmıştır. Kuzey tarafında kubbeli bir bölüm ve bir de şadırvan yerleştirilmiştir. Cami kısmı beşik tonozla örtülü olup, üzerinde iki sütuna dayanan bir

mahfili vardır. İbadet mekânı enine üç bölüme ayrılmıştır. Girişteki ilk iki bölüm birbirine eşit olduğu halde, mahvelli kısım onlardan ayrılarak enine beşik tonozla örtülmüştür. Buradaki bölümlerin ikisi duvara, ikisi de ayrı olan dört ayağa dayalı temellerle ayrılmıştır. İç mekânda önemli bir süsleme elemanına rastlanmamaktadır. Caminin XII. yüzyılda yapıldığı sanılan minaresi, Diyarbakır ve çevresindeki pek çok örnekte olduğu gibi kare biçimindedir. Minare üzerindeki yer yer silmeler ile yeknesak görüntüsü önlenmeye çalışılmıştır. Şerefeden sonra ince bir petek bölümü ve sivri külahlı üst örtüsü onu tamamlamaktadır (http :/kenthaber.com.tr /IDetay. asp/ Diyarbakır camileri). Caminin bitişiğinde Halid Bin Velid'in oğlu Süleyman ile Diyarbakır'ın Araplar tarafından alınması sırasında şehit düşen sahabelerin burada gömülü olduğuna inanılmış ve bu da caminin kutsallığını arttırmıştır. Ziyaret yeri olarak daha da önem kazanan bu camiye her dönemde yeni eklemeler yapılmıştır. Cami daha sonraki dönemlerde onarılmıştır (Sözen, 1971: 38). 1875 yılında vali Ahmet Tevfik Paşa tarafından tamamen onartılmıştır. Cami minaresinin şekli yöreye özgü olup Ulu Cami ve Kasım Paşa Caminin benzeridir. Cami kapasitesi günümüzde üç yüz kişiyi alacak kadardır (Tuncer, 1996: 17).

—Ulu Cami: Anadolu 'nun en eski camisidir. Diyarbakır şehri, İslam orduları tarafından 639 yılında alındığı zaman Saint Tomâ adlı kilisenin tamamının camiye çevrilerek 'Ulu Cami'adını aldığı bilinmektedir (Beysanoğlu, 2003, C.I: 272–274). Büyük Selçuklu hükümdarlığı zamanında Vali Amidüddevle 1090 yılında yıkılmaya yüz tutan bu yapıyı Sultan Melik Şah'ın isteği ile yeniden onarmıştır. Bununla ilgili 1091 tarihli küfi yazılı bir kitabeyi camiye yerleştirmiştir. Bu onarımdan sonra cami bir yangın sonucunda zarar görmiüştür. Bu yüzden Sultan Gıyaseddin Keyhusrev ve daha sonra da Osmanlı Sultanı IV. Mehmet camiyi onarmıştır. Ulu Cami'nin büyük dikdörtgen bir avlusu vardır. Bu avlu üç yandan çeşitli yapılarla çevrilmiştir. Avlunun batısındaki iki katlı cepheyi Ebu Mansur İl Aldı'nın yaptırdığı üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır. İkinci katta birbirlerinden farklı kemerler kullanılmıştır. Bu cephe doğu bölümünde 1163–1164 yıllarında İnaloğlu Mahmut ve veziri Nisanoğlu Ali zamanında onarılmıştır. Bu bölüm de iki katlı olup, üst katı kütüphane olarak kullanılmıştır. Burada, sütunların üzerine ve girişte karşılaşılan aslan ile boğa mücadeleleri kabartma olarak işlenmiştir. Caminin avlusunun ortasında sekizgen sütunların taşıdığı şadırvan 1849 yılında yapılmıştır. Bu avlunun bir kenarında üçer sütunlu bir namazgâh ile bir de havuz bulunmaktadır. Caminin avluya bakan cephesinin ortasına bir mihrap yerleştirilmiştir. Bunun sağ ve solunda içeriye girişler, pencereler ve caminin yan cephe ile birleştiği yerlere de yeniden birer kapı açılmıştır. Bu duvarı ortasından kesen uzun bir yazı frizi dikkati çekmektedir. Bu cephede üç sıra pencereler açılmış ve bunun üzeri eğimli bir çatı ile de örtülmüştür. Böylece camiye giriş belirli bir şekilde ortaya çıkarılmıştır (http:/kenthaber.com.tr/IDetay.asp/diyarbakırcamileri). Günümüzde hala kullanılmakta olan camiden günümüze ulaşan bölümler, cami, iki medrese, iki maksure ve abdest alma yerleridir. Cami üzerinde yer alan bazı kitabeler ise, 1091 yılında Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah, 1156 yılında Nisan Oğlu Ebu'l-Kasım, 1240 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhusrev, 1331 yılında Artuklu Melik Salih, Akkoyunlular, Osmanlı Devleti tarafından yazılmıştır. Ayrıca 1712 yılında vali Maktul-Zade Ali Paşa, vali Sadullah Paşa ve gelen diğer valiler tarafından onarıldığı cami üzerindeki bazı yazılardan anlaşılmaktadır (Beysanoğlu, 2003, C.I: 272–274).

5.3.Artuklular ve Eyyûbîler Dönemine Ait Eserler

Diyarbakır, Hasankeyf Artukluları yönetiminde büyük bir bayındırlık dönemine girmiştir. Bu dönemde surların onarımına devam edilmiştir. Hasan Keyf Artuklularına ait surlardaki ilk kitabe, üç kapıdan oluşan Urfa Kapısının kuzey kapısı üzerindedir. Ayrıca Fetih Kapısı, İç Kale, Evli Beden, Yedi Kardeş burcu üzerinde de Artuklulara ait kitabeler yer almaktadır (Beysanoğlu, 2003, C.I: 313–324). Artuklular döneminde Diyarbakır ve çevresinde oluşturulan camiler, medreseler, köprüler ve birde iç saray günümüze kadar ulaşmış eserlerdir.

— Silvan Ulu Cami: Artuklulardan kalma camilerden biri olan Silvan Ulu Cami, Eyyübiler döneminde de onarımlardan geçmiştir. Taştan yapılan caminin kubbesi tuğladan yapılmıştır. Kubbenin kaidesinde, Artuklulardan Timurtaş'ın oğlu, Necmeddin Alp'inin kitabesi yer almaktadır.

— Çermik Ulu Cami: Artuklular döneminden kalma olduğu kabul edilen Çermik Ulu Cami, Kale mahallesinde yer almaktadır. 1144–1145 yılları arasında, Hasan Keyf Artuklularından Fahreddin Kara Aslan döneminde, İnaloğullarından Ebu Mansur İl-Aldı tarafından yaptırılmıştır. Cami, Ebubekir oğlu Hacı Halid adında bir şahıs tarafından onartılmıştır.

— Eğil Taciyan Cami: Cami, Eğil Kalesinin alt kısmında, Harun Tepesine çıkan yolun sol tarafında yer almaktadır. Yıkık vaziyette olan cami, Artuklular dönemine ait bir eserdir.

— Zinciriye Medresesi: Zinciriye adı verilen Sincariye Medresesi, Ulu Caminin güney batısında yer almaktadır. I.Dünya Savaşına kadar medrese olarak kullanılmış, savaş sırasında fakirlere barınak olmuş ve 1934 yılında onartılarak Arkeoloji Müzesi haline getirilen medresenin yeri boş bulunmaktadır. Mesudiye Medresesi içinde çeşitli ilimIerin öğretildiği Anadolu'nun en eski ve ilk üniversitesidir. Medresede Astronomi, Tıp, Fizik, Matematik, Biyoloji, Kimya, İlahiyat, Edebiyat ve Felsefe gibi dersler öğretilmiştir. Ayrıca bilim adamları burada çeşitli konularda tartışmalarda bulunmuşlardır. İnşa tarzı, motif ve kitabeleriyle çok değerli bir sanat eseri olan medresenin avlusundaki mihrabın iki yanına ustaca yerleştirilmiş dönebilen taş sütunlar, binanın herhangi bir yerinde meydana gelebilecek çökme veya kaymayı tespit için konulmuştur. Bina kesme taşlardan iki katlı olarak yapılmıştır.

—Mesudiye Medresesi: Ulu Caminin bitişiğinde yer almaktadır. Caminin kuzeyinde yer alan medrese Diyarbakır 'ın ilk büyük medresesidir. Artuklu II. Ebu Muzaffer Sökmen döneminde yapımına başlayan medrese onun ölümünden sonra Melik Salih Nasırüddin Mahmut zamanında yapımı devam etmiş ve 1222 yılında Melik el-Mesud adlı Mevdûd döneminde tamamlanmıştır (Beysanoğlu, 2003, C.I: 313–352).

Motif ve kitabeleriyle çok değerli bir sanat eseri olan medresenin avlusundaki mihrabın iki yanına ustaca yerleştirilmiş döner taş sutünlar binanın herhangi bir yerinde meydana gelecek çökmeyi veya kaymayı tespit için konulmuştur. Bina kesme taştan iki katlı olarak yapılmıştır. Mesudiye medresesi içinde öğrenim yapılan Anadolu'nun ilk üniversitesidir (www.wikipedia.org/wiki/Diyarbakır - 90k).

—Hatuniye Medresesi: Zeynebiye Medresesi, Hani ilçesinde Ulu Caminin güneybatısında yer almaktadır. Medresenin büyük bölümü harap olmuştur. Ayakta kalabilen kısmındaki duvarlar içten ve dıştan düzgün taşlarla kaplıdır. Medresenin ne zaman yapıldığına dair bir kitabe bulunmamaktadır. Medresenin inşa tarihi XIII. Yüzyıl sonu olarak kabul edilir.

—İçkale Artuklu Sarayı: İç Kale'de 'Viran Tepe'denilen tepe üzerinde askeri birlikler tarafından 1957 yılında yapılan bir inşaatın temel kazısı sırasında saray

kalıntıları meydana çıkınca inşaat durdurulmuştur. Yapılan kazılar sonunda Artuklu hükümdarı Melik es-Salih Nasıreddin Mahmut zamanına ait olan sarayın temelleri sekiz köşeli, mimari halini koruyan havuz bulunmuştur. Artuklular devrinden kalan bu saray, Anadolu daki diğer saraylar gibi kendine özgü bir hali vardır. Bu saray, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklu İmparatorluğundan gelen özelliklere bağlı kalmış ve zaman zaman bölgesel özellikler göstermektedir.

—Malabadi Köprüsü: Diyarbakır'da Artuklulardan kalma üç tane köprü bulunmaktadır. Fakat Anbar Çayı üzerinde yer alan köprü yıkık vaziyettedir. Malabadi Köprüsü, Silvan yolu üzerinde Malabadi Köyü yanında ve Batman Çayı üzerindedir. Diyarbakır'a 104 km mesafededir. Köprü, beş gözlüdür ve renkli taşlardan yapılmıştır. Köprü üzerinde yer alan kitabeden anlaşıldığı kadarıyla 1147–1148 yılları arasında Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

— Çermik Haburman Köprüsü: Çermik ilçesinin batı bölümünde Haburman Köyü çevresinde Sinek Çayı üzerinde yer almaktadır. Köprü üç gözlüdür. Kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla Haburman Köprüsünün Artuklu Necmeddin Alpi'nin anısına kızı Zübeyde Hatun tarafından, kardeşi II. İlgazi döneminde 1179 yılında yaptırılmıştır. Bu köprü sayesinde Artuklular Tebriz-Ahlât, Çermik-Karacadağ üzerinden Urfa-Halep yolunun birbirine bağlamışlardır.

—Deve Geçidi Köprüsü: Diyarbakır'ın 20 km kuzeyinde Devegeçidi baraj gölü üzerinde yer almaktadır. 10 Haziran 1970 yılında varlığından haberdar olduğumuz köprü, yedi gözlü sivri kemerli ve kesme bazalt taşından yapılmıştır. Köprü üzerinde üç kitabe yer almaktadır. Kitabelerden anlaşıldığı üzere 1218 yılında Artuklu Melik Salih Nasıreddin Mahmut döneminde yapılmıştır.

—Anbar Çayı Köprüsü: Diyarbakır Silvan yolu üzerinde 21. km de yer almaktadır. Yirmi gözlü olan köprü Mervânlı Ahmet döneminde yapılmış. Fakat Artuklu Mevdûd döneminde yenilenerek yapılış halinden farklı bir konuma getirilmiştir (Beysanoğlu, 2003, C.I: 313–352).

Eyyûbîler, altı kol halinde farklı tarihlerde çeşitli bölgelerde hüküm sürmüşler ve gittikleri yerlerde Türk sanatı içerisinde yer alacak önemli eserler vermişlerdir. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Diyarbakır ve çevresinde kalıcı eserler bırakan Eyyûbî Devleti Diyarbakır'da varlığı hissettirdikleri andan itibaren surların onarımı ile işe başlamışlardır. Diyarbakır kalesi ve surlar, Eyyûbîler döneminde köklü bir onarımdan geçirilmiştir. Melik Kâmil döneminde dış surlar yıktırılarak, taşlarıyla iç surun onarımı yapılmıştır. Hindi Baba Kapısından doğuya (Dağ Kapısından 2. ve 3. burçlar) doğru burçlar üzerinde birer kitabe mevcuttur. Eyyûbîlerin sur onarımında kullandıkları yuvarlak taşlar, Hindi Baba Kapısı ile Dağ Kapısı arasında yer almaktadır. Ayrıca bu yuvarlak taşları daha fazla etkileyici kılmak amacıyla kitabelere yakın üç metre kadar aşağıya doğru yapılmış yuvarlak bir taş üzerinde, bağdaş kurmuş bir insan kabartmasına yer verilmiştir.

— Silvan Kalesi: Eyyûbîler devrinde Selahâddin Eyyûbî (1171–1193), Melik el-Evhâd Eyyûb (1203–1206), Melik el-Eşref (1215–1216) ve Melik el-Kâmil (1256) döneminde onarılmıştır. Surlar üzerinde yer alan iki kitabe Selahâddin Eyyûbî'ye aittir. Onarıldığına dair kitabeler sur üzerinde yer almaktadır. Surlarda toplam dokuz kapı mevcuttur.

— Silvan Eyyûbî Cami Minaresi: İlçenin güneydoğusunda yer alan Eyyûbî Caminin minaresi, kare şeklinde olup beyaz malta taşından yapılmıştır. Yüksekliği yaklaşık 35 metre olan minarede şerefe bulunmamaktadır. Minarenin birinci katında doğu tarafından minareye çıkılabilmekte, diğer yüzünden ise Melik el-Evhâd'ın kitabelerine ulaşılabilmektedir (Bayhan, 2004: 285–301).

—Melik Adil Cami: Lice ilçesine bağlı Atak köyünde yer almaktadır. Melik Adil Caminin günümüze ulaşan bir tek minaresi kalmıştır. Mardin Artukluları ait bir esedir. Melik es-Salih tarafından 1312–1365 yılları arasında yaptırılmıştı (Beysanoğlu, 2003, C.I: 380).

5.4.Akkoyunlu Devletine Ait Eserler

Türk İslam medeniyetleri açısından köklü bir geçmişe ve geleneğe sahip olan Diyarbakır, XV. Yüzyılda Akkoyunlu Devleti hâkimiyetine girmiştir. Bu süre içerisinde Diyarbakır 'da birçok mimari eser inşa eden Akkoyunlular, bu mimari eserler sayesinde Selçuklu, Artuklu ve Eyyûbî mimarisiyle Osmanlı mimarisi arasında üslup olarak bir geçiş dönemini temsil etmişlerdir (Top, 2004: 325). Döneme ait bazı eserlere değinecek olursak;

—Ergani Kalesi: Günümüzde Ergani kalesinden çok az bir bölüm kalmıştır. Kale, 1526 metre yüksekliğinde Zülküf Dağı tepesinde yer almaktadır. Uzun Hasan'ın dedesi Kara Osman bu kaleyi tamir ettirmiştir. Akkoyunluların hâkimiyetine geçen ilk kaledir. Bu dönemde birkaç kez onarımdan geçirilmiştir.

—Diyarbakır Kalesi: Diyarbakır kalesinin İçkale'ye yakın bazı bölümleri 1449 yılında Cihangir, Urfa Kapısına yakın bazı yerleri de Uzun Hasan tarafından 1456–1460 yılları arasında onarılmıştır. Bunları surlar üzerinde yer alan kitabelerden anlamaktayız (Beysanoğlu, 2003, C.II: 463–465).

— Safa Cami: Diyarbakır, Safa Cami mahallesinde, Melik Ahmet Paşa caminin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Caminin inşasına dair kitabe bulunmadığı için yapım tarihi ve kim tarafından yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kaynaklarda Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Bu da yapının XV. Yüzyılda Akkoyunlular devrinde inşa edildiğini ortaya koymaktadır (Top, 2004: 325–326). Cami siyah beyaz kesme taştan yapılmıştır. Önünde dört sütunlu bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Bu sütunlar ile cami uzantısı duvarların kemerlerle birbirine bağlanması ile beş bölüm halindedir. Son cemaat yerinin kubbeleri dışarıdan gizlenmiştir. Caminin son cemaat yerine bakan cephesine birer pencere açılmış ve giriş ile bunların arasına da birer yarım yuvarlak mihrap nişi yerleştirilmiştir. Giriş kapısı dışarıya doğru çıkıntı yapmakta olup, üzerine onarım kitabesi yerleştirilmiştir. Bu kitabenin altında, kapının da üzerinde kalan boşluğa sivri kemerli bir pencere açılmıştır. Ayrıca pencerelerin altında kalan dar alana da iki satırlık bir yazı yerleştirilmiştir. Burada dikkati çeken bir nokta da son cemaat yerinin kemerleri arasına, sütunların üst kısmına çeşitli şekillerde madalyonların yerleştirilmiş oluşudur. İbadet mekânı iki paye ve duvar uzantıları üzerine oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Böylece sekiz payeli camiler gurubunun bir öncüsü olduğu da düşünülmektedir. Kubbe dışarıdan yüksek bir kasnak üzerinde olup, üzeri konik çatı ile örtülmüştür. İbadet mekânının duvarları çinilerle kaplıdır. Bu çiniler sekizgen ve üçgen şekillerde olup, değişik renklerle daha da zengin bir görünüm göstermektedir. Özellikle mavi tonlardaki bu çiniler Çin bulutları ile çevrelenmiştir. Bunların Osmanlı dönemi çinilerinden farklı olarak yerli bir atölye tarafından yapıldığı sanılmaktadır (http: /kenthaber. com. tr/IDetay. asp/ Diyarbakır camileri).

—Nebi Cami: Diyarbakır İnönü mahallesinde, İnönü caddesi üzerinde Dörtyol kavşağında yer almaktadır. Cami üzerinde kitabe bulunmadığı için, kim tarafından yaptırıldığı ve kesin yapım tarihi belli değildir. Ancak günümüzde Şafiler Cami'nin Akkoyunlu dönemine ait olduğu kabul edilmektedir (Tuncer, 1996: 304).

Diyarbakır İnönü Mahallesi'nde, Gazi Caddesi ile İnönü Caddesi'nin birleştiği kavşağın kuzeybatısında yer alan Nebi Cami Akkoyunlular döneminde XV. yüzyılda

yapılmış, XVI. yüzyılda da değişik ekler buraya eklenmiştir. Caminin minaresi üzerindeki kitabeden Diyarbakırlı Kasp Hacı Hüseyin tarafından 1530'da yaptırıldığı yazılıdır. Bu kitabede sürekli olarak Hz.Muhammed'den "Kaâl el-Nebiyyi" diye söz edilmesinden ötürü halk arasında Nebi veya Peygamber Camisi olarak da tanınmaktadır. Caminin mimarı bilinmemektedir. Kesme taştan olan cami, enine dört sahınlı olup plan şeması bakımından Akkoyunlular dönemi eseri olmasına rağmen Osmanlı döneminde ortaya çıkan aynı plan tipindeki camilerle de bağlantılıdır. Son cemaat yeri iki sütun ve yandaki duvar uzantıları ile bağlantılı üç bölümlüdür. Bu bölümlerin üzeri kubbe ile örtülmüştür. İbadet mekânı içeriden değişik bir görünüme sahiptir. Burada altı ayaklı ve yanlara doğru kemerlerle genişleyen bir plan düzeni görülmektedir. İbadet mekânının ortasında iki kare ayak bulunmakta ve bunların üzeri de duvarlara dayalı merkezi bir kubbe ile örtülüdür. Bu kubbe dışarıda gizlenmiş olup üzeri taştan konik bir çatı ile örtülmüştür. Caminin mihrabı zengin çinilerle bezenmiştir. Caminin içerisi ve kubbe trompları kalem işleri ile bezenmiştir. Caminin orijinal minaresi bugünkü yerinden biraz daha uzakta idi. 1960 yılında yapılan onarım ile yenilenen minare Diyarbakır yöresinde sık sık görülen kare şeklindedir. Siyah beyaz taşlardan yapılmış olan minarenin üzerine şerefeden sonra dar bir petek yerleştirilmiş, üzeri de külah ile örtülmüştür (http:/kenthaber.com.tr/IDetay.asp/diyarbakırcamileri). Cami minaresi üzerinde yer alan kitabeden 1530 yılında, Kasap Hacı Hüseyin tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Tuncer, 1996: 304).

—Lala Bey Cami: Diyarbakır 'da Lala Bey mahallesinde, Melik Ahmet Caddesinin güneyinde yer almaktadır. Caminin kesin yapım tarihi ve kim tarafından yapıldığı belli değildir. Fakat birçok kaynakta caminin Eğil Beyi Lala Kasım Bey tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir. Cami, Akkoyunlu döneminde XV. Yüzyıl veya XVI. Yüzyıl başlarında yapılmış olmalıdır (Tuncer, 1996). Küçük tek kubbeli bir cami olup, kesme taştan yapılmıştır. Değişik dönemlerde yapılan onarımlarla özelliğini kaybetmiş, ancak son cemaat yeri ile minaresi orijinalliğini korumaktadır. Son cemaat yeri iki sütun yanındaki minare ve kare bir türbe ile sınırlanmış, üzeri üç kubbeyle örtülmüştür. Son cemaat yerinin solunda bulunan kapıdan içerisine girilen beşik tonozlu türbenin kime ait olduğu bilinmemektedir. Caminin ibadet mekânı kare planlı olup, üzeri çatı ile örtülüdür. Köşelerde görülen tromp izlerinden bu caminin ilk yapımında kubbeli olduğu anlaşılmaktadır. Mihrap ve içerisi değiştirilmiş ve özelliğini tümü ile yitirmiştir. Son cemaat yerinin sağında bulunan minare kalın ve kütlevi bir yapıdır. Kesme taştan tek şerefeli olarak yapılmıştır. Bezeme olarak yalnızca pabuç kısmında kare bir çerçeve içerisine alınmış kufî yazı frizleri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra pabuçla gövdenin birleştiği yerde geometrik bir silme görülmektedir (http:/kenthaber.com.tr/IDetay.asp/diyarbakırcamileri).

—Kasım Padişah Cami (Dört Ayaklı Minare): Diyarbakır Özdemir mahallesinde, Balıkçılarbaşından Yeni Kapı'ya uzanan yolun güneyinde, Hasan Paşa Hanının batısında yer almaktadır. 'Şeyh Matar Cami' de denilmektedir. Cami minaresi üzerindeki kitabeye göre 1500 yılında Akkoyunlu hükümdarı Kasım zamanında Hacı Hüseyin İbn-i Hacı Ömer tarafından yaptırılmıştır. Cami mihrabının tamamı düzgün kesme taş malzeme ile yapılmıştır. Düzgün taş kesme taşları yatay olarak birbirine paralel sıralanan açık ve koyu renklerde iki renkli olarak inşa edilmiştir (Top, 2004: 327–330). Günümüze iyi bir durumda gelebilen cami, bir sıra beyaz, bir sıra da siyah taştan yapılmıştır. Güneydoğu Anadolu'nun kendine özgün bir özelliği olan taş mimari burada da görülmektedir. Kare planlı tek kubbeli bir camidir. Ön kısmında iki köşeli paye ve iki sütundan oluşan üç bölümlü bir son cemaat yeri bulunmaktadır. İbadet mekânının üzerini örten kubbe trompludur. Caminin doğu ve batı

duvarında üçer penceresi vardır. Mihrap duvarında pencere bulunmamaktadır. Mihrabın iki yanında bulunan üzerleri pencere kemeri gibi duran bölümler gerçekte birer geçittir. Bu geçitlerden çıkan merdivenler üst kattaki küçük birer mahfile çıkışı sağlamaktadır. Mahfiller caminin içerisine yuvarlak kemerle açılmakta ve böylece içeride hareketli bir görünüm sağlanmıştır. Bu mahfillerin önemli bir fonksiyonu olmayıp, büyük olasılıkla mimar burada değişiklik aramıştır. Caminin mihrap ve minberi oldukça sadedir. Caminin en önemli yeri minaresi olup, bu tür minareye Diyarbakır ve çevresinde rastlanmamaktadır. Minare dört kalın ve sade sütun üzerine oturtulmuştur. Gövde siyah beyaz taşlardan yapılmıştır. Minare üzerinde kitabesi vardır. Minare gövdesi kare olup, üzerinde bir balkon ve petek bulunmaktadır. Büyük olasılıkla bu minare sonraki dönemde camiye eklenmiştir (http:/kenthaber.com.tr/IDetay.asp/diyarbakırcamileri).

Diyarbakır 'da Akkoyunlulardan kalma sekiz mescid mevcuttur. Bunların bir bölümü yıkılmış, bir bölümü ise günümüze ulaşmıştır.

—Hamza Bey Mescidi: 1444 yılında ölen ve Mardin'in Bab-ı Savur semtinde mezarı bulunan Akkoyunlu Hamza Bey tarafından yaptırılmıştır. Mescid İçkalede yer almaktaydı. Günümüze ulaşamayan mescidin yerinde şu anda Sınaî Teşebbüsler A.Ş.'ye ait buz fabrikası yer almaktadır.

—Balıklı Mescidi: Diyarbakır 'da Hindibaba Kapısı güneyinde, Anzele suyunun yanında idi. Havuzunda balıklar bulunduğu için bu ad ile anılmıştır. Mescid kısmı harap olmuştur. Bu yüzden balıklı havuzu, vakıflar idaresince belediyeye satılmıştır. Belediye bu yeri betonla kapatarak düz bir arsa haline getirmiştir. Uzun hasan tarafından yaptırılmıştır. Önceleri hangi tarikata bağlı olduğu bilinmeyen tekke 1855 yılında Nakşibendî tarikatına geçmiştir (Korkusuz, 1997: 16).

—Taceddin Mescidi: Diyarbakır'da Taceddin Mahallesinde yer almaktadır. Vakıflar Bölge Müdürlüğünce satılmış, tamir edilerek kullanıma açılmıştır.

—Hacı Büzürk Mescidi: Diyarbakır'da Hacı Büzürk Mahallesinde yer almaktadır. Yaptıran şahıs ve ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Küçük bir mesciddir.

—İbrahim Bey Mescidi: Akkoyunlu Kasım'ın yeğeni İbrahim Bey tarafından yaptırılmıştır. Kadı Hamamı, bugünkü valilik binası ve Ordu evi binalarının yerinde bulunan Mevlevi Tekkesi bu mescidin gelirini karşılamaktaydı (Korkusuz, 1997: 14).

—İzzeddin Mescidi: Diyarbakır 'da Yoğurt Pazarında, Fatih Paşa camiye giden yolun üzerinde yer almaktaydı. Şu an yerinde bina yaptırılmıştır.

—Kaçık Budak Mescidi: Halk arasında mescide ve bulunduğu mahalleye 'Kaşık Budak' denilmektedir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın oğlu 'Budak Bey' tarafından yaptırılmıştır. Harap olunca vakıflar idaresi tarafından satılarak yerlerine ev yapılmasına izin verilmiştir.

—Semanoğlu Mescidi: Son yıllara kadar yıkık vaziyette olan mescid tümüyle ortadan kaldırılmıştır.

—Şeyh Safa Medresesi: Kesin yapım tarihi bilinmeyen medrese üzerinde herhangi bir kitabeye rastlanmamıştır. Caminin Uzun Hasan tarafından XV. Yüzyılda yaptırıldığı düşünülecek olursa medrese de en geç XV. Yüzyılda yapılmıştır diyebiliriz.

—Nebi Cami Medresesi: Nebi Caminin kuzeyinde yer almaktadır. Büyük bir kısmı yıkılmış olan medrese günümüzde tamamen ortadan kaldırılarak yerine yeni binalar yaptırılmıştır (Beysanoğlu, 2003, C.II: 486–490).

Diyarbakır'da Akkoyunlulardan kalma Balıklı, Safa ve Mevlevî Tekkeleri bulunmaktaydı. Uzun Hasan dönemine ait olan bu eserler tamamıyla yıkılmış ve yerleri arsa haline getirlmiştir. Döneme ait hamamlarda bulunmakta fakat harap oldukları için yıktırılıp arsa haline getirilmişlerdir. Diyarbakır'da ayrıca Atatürk Köşkü veya Gazi

Köşkü denilen Semanoğlu Köşkü de Akkoyunlulara ait bir eserdir. Atatürk'ün Diyarbakır'a gelmesi üzerine köşk halk tarafından ona armağan edilmiştir. Günümüzde yeniden düzenlenen köşk, Atatük Müzesi haline getirilerek halka açılmıştır. Çevresinde ise piknik yerleri oluşturulmuştur.

Diyarbakır'da Akkoyunlulardan kalma türbelerde mevcuttur. Fakat bu türbeler sınırlı sayıdadır. Nedeni ise Akkoyunlulardan sonra şehre Safevîlerin hâkim olması ve Akkoyunlulara ait eserlerin çoğunluğunun yıktırılmasıdır. Bu dönemime ait türbelere değinecek olursak;

—Mevlana Şeyh Muhammed Türbesi: Diyarbakır Mardin Kapı semtinde Şeyh Muhammed düzlüğü mezarlığındadır. Tamamen kesme taşlarla yapılmış olan türbe, kare zemin üzerine pramidal çatıyla örtülüdür. Türbenin XV. Yüzyılda yaptırıldığı düşünülmektedir. Günümüzde halk tarafından ziyaret edilmekte olan türbelerdendir.

—Lala Bey Türbesi: Lala Bey Caminin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kasım Bey'in yakınlarından birinin yaptırdığı düşünülmektedir. Türbe kesme ve moloz taşlardan yaptırılmıştır. Günümüzde ziyaret edilmekte olan türbelerden biridir.

—Şeyh Abdülcelil Türbesi: Safa Caminin avlusunda yer almaktadır. Bir Akkoyunlu eseri olduğu sanılmaktadır. Türbe sekizgen gövdelidir. Günümüzde ziyaret edilmekte olan türbelerden biridir (Beysanoğlu, 2003, C.II: 490–493).

5.5. Osmanlı Döneminden Kalma Eserler

Diyarbakır, cami ve medrese bakımından oldukça zengin bir Osmanlı şehridir. Bıraktığı yapılarla şehri zenginleştiren Osmanlı Devleti, kendi dönemine ait kalıcı eserleri de Diyarbakır'a armağan etmiştir diyebiliriz. Bu döneme ait eserlere göz atacak olursak;

— Ulu Cami: Cami-i Kebir olarak da anılan Ulu Cami, diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Türk–İslam sentezi içerisinde yer almaktadır. Bu caminin yapılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Daha önceleri kilise olarak kullanılmış fakat islamiyetin şehirde yayılmasıyla camiye çevrilmiştir. Osmanlı döneminde onarımdan geçirilen cami, günümüze kadar ulaşan nadir eserlerdendir.

—Murteza Paşa Cami: Bu cami hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. İç Kale de olduğu düşünülen cami, Silâhtar Murtezâ Paşa tarafından 1658 yılında inşa ettirilmiştir.

—Mustafa Paşa Cami: Bu cami hakkında da fazla bir bilgiye ulaşılamamktadır. İç Kalede Mustafa Paşa Mahallesinde yer aldığı düşünülmektedir.1802 yılında camiye müezzin olarak Hüseyin Efendi'nin gönderildiği ve bu şahsın burada vefat ettiği bilinmektedir. Caminin ne zaman harap olduğu tesbit edilememiştir.

—İbn-i Sin Cami: İç Kalede olduğu tespit edilen cami 1863 yılına kadar ibadete açık olmuş, bu tarihten sonra Mekâtib-i Sibyan'a çevrilmiştir. Cami 1873 yılında tekrardan ibadete açılmıştır.

—Veli Kethüda Cami: Diyarbakır 'da İç Kale kapısının kuzeydoğusunda yer almaktadır. Caminin 1790 yılında onarıldığı ve 1830 yılına kadar da ibadete açık olduğu bilinmektedir. Caminin hemen yanında bir medrese olduğu bilinmektedir.

—Nasuh Paşa Cami: Eski sadrazamlardan Diyarbakır valisi olarak atanan Nasuh Paşa'nın hanımı Servinaz Hatun tarafından yaptırılmıştır. İç kaleye yakın olup Fatih Paşa Cami yolu üzerinde yer almaktadır.1792 yılında caminin yanına gene Servinaz Hatun tarafından birde medrese yaptırılmıştır. Kesme siyah taştan yapılan bu yapı çeşitli dönemlerde yapılan onarımlarla özelliğinden uzaklaşmıştır. Günümüzde içerisine doğu kısmındaki bir kapıdan girilmektedir. Bu kapının mimari yönden bir özelliği

bulunmamaktadır. Girişten hemen sonra bir avluya geçilmekte olup, burada üzeri düz çatı ile örtülü küçük bir açık hava namaz kılma yeri vardır. Avlunun güneydoğu köşesinde de kesme siyah taştan, kare kaideli, silindirik gövdeli minare bulunmaktadır. Minarenin üst kısmı 1819 yılındaki ayaklanma sırasında top mermisi ile yıkılmıştır. Bu nedenle de halk bu minareye Güdük Minare (Kot Minare) ismini yakıştırmıştır. Avlunun batısındaki bir kapıdan caminin ibadet mekânına girilmektedir. Kareye yakın dikdörtgen planlı ve hafifçe çarpık olan bu mekân dört sütunla bölümlere ayrılmıştır. Dört sütunun ortasında pandantifli bir kubbe köşelerde de çapraz tonozlu bölümler bulunmaktadır. Caminin güneydoğusunda bulunan mihrap hafif doğuya doğru kaymıştır ve bezemesizdir. (http:/kenthaber.com.tr/IDetay.asp/diyarbakırcamileri). 1819 yılında Diyarbakır'da meydana gelen olaylar sırasında atılan topların sesi yüzünden caminin minaresi yıkılmıştır.

—Göl Cami: Hanzâde Mahallesi sonunda ve kuzeydoğudaki surlara yakın bir yerde yer almaktadır. Yaptıranı ve yapılış tarihi belli değildir. 1892 yılında tamamen harap olmuştur.

—Paşa Cami: Bu cami, Mardin Kapı civarındaki Kastal mahallesinde yer almaktadır. 1690 yılında Diyarbakır valiliği yapan, Çalık Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Harap olan cami 1818 yılına kadar Diyarbakır 'ın önemli camileri arasında yer almaktaydı.

—Fatih Paşa Cami: Diyarbakır'ın en önemli camilerinden biri olup, Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından 1515 yılından sonra yaptırılmıştır. Caminin hemen yanında iki tane türbe yer almaktadır (Yılmazçelik, 1995: 50–60). Bu türbelerden Gazi Osman Paşa diğer adıyla Özdemiroğlu Türbesi caminin batısında, Fatih Paşa Türbesi de güneyinde yer almaktadır. Osmanlı döneminde Diyarbakır 'da yapılan ilk cami olan bu yapı, diğer Diyarbakır camilerinden farklı bir plana sahiptir. Yapıda taş ve düzgün olmayan malzemelerden de yararlanılmıştır. Son cemaat yeri sekiz sütunun taşıdığı yedi kubbe ile örtülmüştür. Son cemaat yeri siyah ve beyaz taşlardan yapıldığı için zengin bir görünümü vardır. Kemerlerin arasında sütunların üzerinde ve köşelerde bezemeli madalyonlar yapılmıştır. Ayrıca mekâna kapılar ve pencereler açılmıştır. Buradaki son cemaat yerininkubbeleri Diyarbakır 'daki diğer camiler gibi dışarıdan gizlenmemiştir. Özellikle orta giriş kubbesi daha da yükseltilmiştir. Son cemaat yerinin sağında Klasik Osmanlı mimarisinde görülen tek şerefeli minare bulunmaktadır. Kare kaidesi siyah taştan olup, üst köşelerdeki görüntülerle beyaz taşlı gövdeye geçilmektedir. Minarenin yanına türbe eklenirken minare kaidesinin bir kısmı kapatılmıştır. İbadet mekânının içerisinde dört kare paye üzerine pandantifli ana kubbe oturtulmuş ve bu kubbe dörtkenardaki yarım kubbelerle desteklenmiştir. Bu yarım kubbeler duvarlara ve kemerlere birer büyük, sonra da daha küçük eksedralarla bağlanmıştır. İlk yapıldığı dönemde duvarların belirli bir yerine kadar yükselen çiniler onarım sırasında yerlerinden sökülmüş ve bir daha da yerlerine konulmamıştır. İçeride görülen kalem işleri son dönemde yapılmıştır. Mihrap ve minberi Klasik Osmanlı mihrap ve minberlerinin benzeridir. Bu caminin yanında Özdemiroğlu Osman Paşa'nın türbesi bulunmaktadır. Ayrıca hamam ve medrese olduğu sanılan birkaç ek yapının da kalıntıları görülmektedir (http:/kenthaber.com.tr/IDetay.asp/diyarbakırcamileri).

—Hoca Ahmet Cami: 1498 yılında Şirazlı Hacı Ahmet tarafından inşa ettirilmiştir. Halk arasında Ayn-ı minare adıyla da anılmaktadır. Caminin minaresi sekiz köşelidir.

—Hüsrev Paşa Cami: Mardin Kapı yakınlarında Deliler Hanı'nın arkasında yer almaktadır. 1527 yılında vali Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Başlangıçta medrese olarak inşa edilen bu cami, 1728 yılında minare eklenerek, camiye çevrilmiştir.

(Yılmazçelik, 1995: 50–60). Kuzeydeki medresenin portalinden avluya girilmektedir. Yapının bütünü bir sıra siyah, bir sıra beyaz taştan yapılmıştır. Orta avlunun etrafını on ayağın çevirdiği sivri kemerli revaklar ve bunların arkasında da medrese odaları yer almaktadır. Girişin tam karşısına gelen camiye geniş kemerli bir kapıdan girilmektedir. Aynı zamanda medresenin dershane görevini üstlenmiş olan bu cami erken Osmanlı mimarisinde görülen ters T veya zaviyeli plandadır. Caminin girişinde sekizgen bir kasnağa oturan bir kubbe üst örtüyü oluşturmuştur. Bu kubbenin iki yanı beşik tonozlarla desteklenmiştir. Güneyde mihrabın bulunduğu kısım dışa çıkıntılı olup, üzeri yarım bir kubbe ile örtülmüştür. Caminin içerisindeki çiniler onarım sırasında başka bir yapıdan buraya getirilmiştir. 1728 yılında eklenen minare siyah taştan olup, bunların arasında beyaz şeritler bulunmaktadır.

—Behram Paşa Cami: Diyarbakır valilerinden, Behram Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu caminin 1569 yılında tamamlandığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Cami kesme taştan kare planlı ve tek kubbeli olarak yapılmıştır. Son cemaat yeri sakıflı olup asıl son cemaat yeri altı sütunun yuvarlak kemerlerle birbirlerine bağlanması sonucu beş bölümden meydana gelmiştir. Ortadaki kubbe diğerlerinden daha yüksek ve içeriden kaburgalıdır. Son cemaatin ön cephesi Fatih Paşa Camisi'nde olduğu gibi siyah beyaz taşlarla yapılmıştır. Bunun önündeki sakıflı, ikinci son cemaat yeri diyebileceğimiz, çatıyla örtülmüştür. Bu bölümde örgü şeklindeki bezemeler dikkati çekmektedir. Buradaki çift renkli sivri kemerler cephe de ayrı bir hareketlilik meydana getirmiştir. Caminin giriş kapısı mukarnaslı bir bordür ile çevrilmiş, üzerine de bir kitabe yerleştirilmiştir. İbadet mekânı kare planlıdır ve üzeri kubbe ile örtülüdür. Burada dikkat çeken bir özelikte her duvara, duvar ayağı ismi verilen çıkıntılar yapılmış ve kubbenin de bu ayaklar üzerine oturtulmuş olmasıdır. Kubbe ayaklarının üzerinde bir mahfil yer almaktadır. Girişin sağ, sol ve mihrap duvarına yakın doğu ve batı duvarına yerleştirilen merdivenlerle mahfile çıkış sağlanmıştır. Doğu ve batı duvarında bulunan üç dikdörtgen nişinden güney duvarına birer küçük mihrapçık yerleştirilmiştir. Böylece ana mihrabın dışında cami içerisinde altı mihrap daha yapılmıştır. Bu mihrap daha çok mekâna hareket kazandırmak amacıyla yapılmıştır. İç mekânın bütün duvarları belirli bir yüksekliğe kadar İznik çinileri ile kaplanmıştır. Ayrıca mihrap ve minberi bezemelidir. Caminin minaresi l928 yılında Yıldırım düşmesiyle yıkılmış, tek şerefeli ve silindirik olarak yenilenmiştir (http:/kenthaber.com.tr/IDetay.asp/diyarbakırcamileri).

— İskender Paşa Cami: Diyarbakır valilerinden İskender Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu cami 1565 yılında valinin Van'da görevli olduğu bir sırada tamamlanmıştır (Yılmazçelik, 1995: 50–60). Osmanlı mimarisinde belirli bir plan tipinin uygulandığı bu caminin önünde şadırvanı, doğusunda da türbesi bulunmaktadır. Son cemaat yeri dört sütun ve köşelerdeki L şeklinde ayakların taşıdığı beş bölümden meydana gelmiştir. Sivri kemerlerle birbirine bağlanmış olan sütunların başlıkları oldukça sadedir. Kare planlı, 14,76 x 14,76 m. ölçüsündeki ibadet mekânının üzeri merkezi bir kubbe ile örtülüdür. Buradaki tromplar da çok aşağıdan başlamakta ve ortası bir çizgi ile ikiye ayrılmaktadır. Trompların arası da birer kemerle birbirlerine bağlanmıştır. Bu tromplara dayanan kubbe dışarıdan onaltıgen bir kasnağa oturmaktadır. Mihrap taştan olup mukarnaslıdır. Minber orijinalliğinden uzaklaşmış ahşap bir eserdir. İskender Paşa Cami Erken Osmanlı devri mimarisinin özelliklerini taşımasına rağmen, Osmanlı camilerinin etkisinde kalarak yapılmıştır. Caminin sol tarafına silindirik gövdeli, tek şerefeli taş minare eklenmiştir (http:/kenthaber.com.tr/IDetay.asp/diyarbakırcamileri). Cami günümüzde de hala kullanılmaktadır (Yılmazçelik, 1995: 50–60).

—Kara Cami: Cami'ül-Esved Mahallesinde yer alan cami önce Gülşenî tekkesi olarak yapılmıştır. Daha sonra Şems Efendi adlı bir kişi tarafından camiye çevrilmiştir. Günümüzde ise Gülşenîler tekkesi olarak bilinen yapılar topluluğu içerisinde yer alan Sarı Saltuk Türbesi, Urfa Kapının iç taraflarında hala varlığını sürdürmektedir (Korkusuz, 1997: 15).

—Lala Bey Cami: Lala Bey Mahallesinde yer almaktadır. Yapılış tarihi ve yaptıran kişi belli değildir. Bu cami Çaldıran Savaşında Sultan Selim'in yanında bulunan Lalam Kasım tarafından yaptırılmıştır. 1516–1523 tarihleri arasında yapıldığı söylenmektedir.

—Arap Şeyh Cami: 1644 ve 1650 yılları arasında Diyarbakır valiliği yapmış olan Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yeni Kapı civarında yer almaktadır. Caminin içerisinde Arap Şeyh Türbesi yer almaktadır (Erikli, 2004: 21–22). Cami dış görünüşü ile bir özellik taşımamaktadır. Küçük bir avlu içerisinde şadırvanı vardır. Halk arasındaki söylentiye göre bu şadırvan bir türbe olup, sonradan şadırvana dönüştürülmüştür. Caminin son cemaat yeri duvar uzantıları arasındaki iki paye ile üç bölüme ayrılmıştır. Bu sütunlar doğrudan doğruya zemine oturmuş kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Giriş kapısının iki yanında birer pencere bulunmaktadır. Caminin ibadet mekânı ortadaki iki payenin yardımı ile altı bölüme ayrılmış ve her birinin üzeri de ayrı birer kubbe ile örtülmüştür. Böylece Osmanlı mimarisindeki ulu cami plan tipine benzetilmiştir. İç mekânda bezeme olarak dikkat çeken bir özellik bulunmamaktadır. Caminin batı tarafındaki dikdörtgen mekânın buraya sonradan eklendiği sanılmaktadır (http :/kenthaber. com.tr/ IDetay. asp/ diyarbakırcamileri).

—Kadı Cami: Hasan Paşa Hanının arkasında ve Kadı Hamamının batısında bulunan mahallede yer almaktadır. Kadı İsmail adlı tarafından 1533–1543 yılları arasında yapıldığı düşünülmektedir.

—Defterdar Cami: Defterdar Mahallesinde yer almaktadır. 1594 yılında Defterdar Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Caminin 1789–1842 yılları arasında ibadete açık olduğu bilinmektedir (Erikli, 2004: 21–22). Cami siyah kesme taştan yapılmıştır. Orijinal şekli ile günümüze ulaşmayan cami, çeşitli dönemlerde birçok onarım geçirmiştir. Güney kısmına 1832 yılında Ragıbiyye Medresesi yapılmıştır. Caminin alt kısmında iki beşik tonozlu bölüm bulunmaktadır. Bunlardan biri Camiyi boydan boya kesmekte ve alttan diğer sokağa geçit vermektedir. Beşik tonozlu diğer mekân ise dükkân olarak kullanılmaktadır. Caminin kuzey cephesine merdivenlerle çıkılmaktadır. Giriş kapısının herhangi bir özelliği bulunmamaktadır. İbadet mekânındaki iki duvar ayağının arasını birleştiren kemerli yapı üçe bölünmüştür. Bunların üzerini düz bir çatı örtmektedir. Minber ve mihrap oldukça sadedir (http :/kenthaber. com.tr/ IDetay. asp/ diyarbakırcamileri).

—Mu'allak Cami: Deva Hamamının karşısında dört yolun kesiştiği noktada yer alan caminin kim tarafından yaptırıldığı ve ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Birinci Dünya Savaşından sonra harap olan cami, yıkılmıştır.

—Şeyh Seyyid Sa'saa Cami: Sultan Sa'saa Diyarbakır 'ın ilk sahabe valisidir. Cami ona itafen yaptırılmıştır. 1926 yılında yıktırılmıştır. XIX. yüzyılın önemli camilerinden biridir (Erikli, 2004: 21–22).

—Şeyh Yusuf Cami: Ali Can Mahallesinde ve Debbağhane yakınlarında yer almaktadır. Camiye ait belge 1837 yılına aittir (Yılmazçelik, 1995: 60–62). Cami siyah kesme taştan yapılmış, oldukça küçük bir yapıdır. Caminin doğu ve batısında yer alan sokaklardan ötürü ibadet mekânı ile son cemaat yerinin dikdörtgen hatları bozulmuş, mihrap tarafı girişe göre daralmıştır. Son cemaat yerinden sade bir sütuna dayalı iki geniş kemer bulunmaktadır. Bu kemerler caminin yan duvarlarından dışarıya taşan

ayaklara bağlanmıştır. Geniş sivri kemerlerle birbirine bağlanan sütunlar ibadet mekânının üzerini örten düz tavanı desteklemektedir. Mihrap dışarıya doğru dikdörtgen şekildedir. Bunun iki tarafında dikdörtgen şeklinde üç küçük pencere bulunmaktadır. (http:/kenthaber.com.tr/IDetay.asp/diyarbakırcamileri).

—Aziz Cami: Aziz Mahmut Urmevî 'ye itafen yaptırılmıştır. Ölümünden sonra Urfa Kapı dışına gömülen Şeyh Aziz adına yaptırılan cami Azizler mahallesinde yer almaktadır (Korkusuz,1997: 90–93).

—Melik Ahmet Paşa Cami: Diyarbakır'ın batısında Urfa Kapı yakınlarında yer almaktadır. Diyarbakır'lı Melik Ahmet Paşa tarafından 1587–1591 yılları arasında yaptırılmıştır. Cami içerisinde bir medresede yer almaktadır. XIX. yüzyılda, Diyarbakır'ın önemli camileri arasında yer almaktaydı. Günümüzde hala kullanılmaktadır (Yılmazçelik, 1995: 68–97). Yüksek bir kaide üzerinde, altında da dükkânlar bulunan camiye merdivenle çıkılmaktadır. Bu yüzden Diyarbakır camilerinden ayrılan bu yapının güney ve kuzey cepheleri siyah beyaz taştan yapılmış, diğer cepheleri de yalnızca siyah taştan yapılmıştır. Caminin giriş kapısı diğer camilerden ayrı olarak güney mihrap duvarından yapının altındaki yola açılmaktadır ve önce kuzey kısmındaki avluya, sonra da merdivenlerle camiye çıkılmaktadır. Batı bölümünün altından da ana caddeye açılan bir sokak geçmektedir. Kuzey bölümünde minarenin sağ tarafından merdivenle camiye çıkılmakta, basit kemerli bir kapıdan da içeriye girilmektedir. Burada Diyarbakır camilerinde görüldüğü gibi zengin bezemeli bir son cemaat yeri yapılmamıştır. Caminin ibadet mekânı dikdörtgen planlıdır. Kubbe kasnağına dört tane sivri kemerli pencere açılmış ve ibadet mekânının yukarıdan aydınlanması sağlanmıştır. Merkezi kubbenin dışında kalan bölümler çapraz tonozlarla örtülerek genişletilmiştir. İçerisindeki duvarlar 1 m. yüksekliğe kadar XVI. yüzyıl çinileri ile kaplanmıştır. Ayrıca caminin mihrabı da çinilidir. Beş kenarlı mihrap mukarnaslar, köşe sütunları ile oldukça zengin bir görünümdedir. Caminin kuzey yönündeki merdivenin sağında bulunan minare yapıdan ayrı olarak yapılmıştır. Minare silindirik, tek şerefelidir. Şerefe altı mukarnaslarla bezenmiştir. Minarenin yarısına kadar içeriden iki merdivenle, yarısından sonra da bunlar birleşerek tek merdiven olarak şerefeye çıkılmaktadır.

—Ali Paşa Cami: Ali Paşa Mahallesinde yer alan cami, 1537–1540 yılları arasında Diyarbakır Beylerbeyi Hadım Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cami, günümüzde de kullanılmaktadır. Ali Paşa Camisinin doğusunda Şafiilere ait bir cami, batısında medrese, kuzeyinde de zikir yeri denilen dikdörtgen bir yapı ve hamam bulunmaktadır. Son cemaat yeri dört paye ve iki duvar uzantısı ile kubbeli beş bölüme ayrılmıştır. Sütunlar birbirlerine hafif sivri kemerlerle bağlanmıştır. Son cemaat yerinin ortasındaki bir kapıdan ibadet mekânına geçilmektedir. Caminin mihrap ve minberi Klasik Osmanlı devri yapılarına uygundur. Yapının içi klasik Osmanlı çinileri ile kaplanmış olmasına rağmen bunlar daha çok yerel atölyelerden alınmıştır. Minaresi yapının dışında kuzeydoğuya yerleştirilmiştir. Silindirik gövdeli ve Tek şerefelidir. (http :/kenthaber. com.tr/ IDetay. asp/ diyarbakırcamileri).

—Hüsameddin Cami: Sinek Pazarı denilen yerde Hüsameddin mahallesinde yer almaktadır. Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında harap olmuştur.

Diyarbakır'daki mescidlerin çoğu XIX. yüzyılda tesbit edilmiş ve onarılmıştır. Ne yazıkki Diyarbakır 'da isimleri geçen fakat yerleri tesbit bile edilemeyen mescidlerde mevcuttur. İsim olarak bildiğimiz bu mescidler;

—Ebubekir Mescidi
—Hacı Abdurrahim Mescidi
—Hacı Ağa Mescidi
—Çoban Çavuş Mescidi
—Yağhane Mescidi
—Sokullu Mescidi
—Siyami Bey Mescidi
—Hoca Mahmut Mescidi
—Şah Mescidi
—Ferraş Mescidi
—Hamdi Bey Mescidi
—Doğancıbaşı Mescidi
—Bozyaka Mescidi
—Sefer Çelebi Mescidi
—Koca Ali Mescidi
—İffet Mescidi
—Reyhanîye Mescidi
—Kalender hane Mescidi
—Siirtli Mescidi
—İbn-i Müderris Mescidi
—Etrak Mescidi
—Hoca Müslüm Mescidi
—Çığar Mescidi
—Çölü Mescidi
—Sukuti Mescidi
—Alaca Mescidi
—Pelit Mescidi
—Mehdi Mehmet Mescidi
—Ali b.Reşid Mescidi
—Çakal Mescidi
—Memeddin Mescidi
—Kastal Mescidi
—Taceddin Mescidi
—Molla Bahaeddin Mescidi
—Hacı Büzürk Mescidi
—İzzeddin Mescidi
—İç Kale Mescidi
—Hacı Hızır Mescidi
—Debbağhane Mescidi
—İmadiye Mescidi
—Berberiye Mescidi
—Şeref Çavuş Mescidi
—Hanzade Mescidi
—Hisarlı Mescidi
—Hacı Abdurrahman Mescidi
—Hacı Osman Mescidi
—Derviş Hüseyin Mescidi
—Kaşık Budak Mescidi
—Nalçacı Mescidi

—Şeyh Küçük Said Mescidi
—Tabanoğlu Mescidi
—Ukâyl Mescidi
—Abdal Dede Mescidi
—Sülukîye Mescidi
—İbrahim Bey Mescidi

—Kavas Mescidi: Kavas Mahallesinde yer almaktadır. İki bölümden oluşmaktadır. Şeyh Matar Cami yakınlarındadır. Büyük bölümü harap olmuş mescidin sadece küçük bir bölümü ayaktadır.

—Kubad Bey Mescidi: Ali Paşa Caminin batısında ve Evli Beden civarında yer almaktaydı.

—Kılbaş Mescidi: İç Kale'de Gâvur Meydanı adlı mahallede yer almaktaydı.

—Mervânî Mescidi: Dağ Kapı semtinde sur içerisinde yer almaktaydı. Mervânoğulları tarafından yaptırılmıştır.

—Salos Mescidi: Mardin Kapısında Şeyh Said-i Küçük Mescidinin batısında yer almaktaydı. Bir kısmı harap olmuştur.

—Reisoğlu Mescidi: İskender Paşa Mahallesinde yer almaktaydı.

—Rabia Mescidi: Ablak ve Lala Bey Mahalleleri arasında yer almaktaydı.

—Dilaver Paşa Mescidi: Melik Ahmet Paşa Mahallesinde Urfa yolu üzerinde yer almaktaydı. 1615–1618 ve 1620 yıllarında Diyarbakır valiliği yapmış olan Dilaver Paşa tarafından yaptırılmıştır.

—Hamza Bey Mescidi: İç Kale kapısından girince yolun sağında yer almakta idi. Mescit Birinci Dünya Savaşı sırasında yıkılmıştır.

—Çobyan Mescidi: Ulu Cami, Nebi Cami ve Derviş Hüseyin Mahallesi arasında yer almaktaydı.

—İpekoğlu Hanı Mescidi: Yeni Kapı civarında yer almaktaydı.

—Ahmet Hoca Tekkesi Mescidi: Ulu Caminin batısında yer alan mescid harap olmuştur.

—Ablak Mescidi: Melik Ahmet Paşa çarşısında yer almaktaydı. Mescid yıkılmıştır.

—Yiğid Ahmet Mescidi: Eski Kitapçılar Çarşısında yer almakta idi.

—Hüseyin Efendi Mescidi: İç Kale de yer almakta idi.

Yukarıda adı geçen mescidler haricinde birde camilerin bitişiğinde yer alan medreselerde yer almaktaydı. Bunlardan sadece bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Günümüze ulaşanlar ise yapılış amaçlarından farklı şekillerde kullanılmaktadır. Ayrıca Mesudiye, Zinciriye, Şucaciye medreseleri günümüzde varlıklarını korumakta olup halk tarafından türbe adıyla anılmaktadırlar.

XIX. yüzyıldan itibaren şehrin su ihtiyacını karşılamak amacıyla bazı su kaynakları oluşturulmuştur. Bunların isimlerine yer verecek olursak; Hamravat Suyu, Balıklı Pınarı, Ayn-ı Erbaataş, Ayn-ı Şakkıl Acuz ve İçkale kaynakları'dır.

Diyarbakır'da yer alan bazı hamamlar özelliklerini korumaktadır. Bu hamamlar birkaç yıl öncesine kadar kullanılmakta iken günümüzde ise kendi kaderine terk edilmiş durumdadırlar. Bunlara yer verecek olursak;

—Kadı Hamamı: Sefa Caminin doğusunda yer alan ve hala ayakta olan hamamın adını ne zaman ve kim tarafından aldığı bilinmemektedir. Diyarbakır'ın önemli hamamları arasında yer almaktadır.

—Yeni Hamam: İskender Paşa tarafından Kavukçular Çarşısında yaptırılan hamama İskender Paşa veya Çarşı Hamamı da denilmektedir. 1913 yılında meydana

gelen bir yangın sırasında tamamen yanmış olan hamamın yerine dükkânlar yaptırılmıştır.

—Küçük Hamam: Melik Ahmet Paşa Caminin doğusunda yer almaktadır. Diyarbakır 'ın en işlek hamamları arasında yer alan yapı, günümüzde de ayaktadır.

—Deva Hamamı: Gazi Caddesi üzerinde Mardin Kapı yakınlarında yer alan hamam Abdal Dede Mahallesindedir. Ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Günümüzde ayakta olan yapılardan biridir.

—Melik Ahmet Paşa Hamamı: Melik Ahmet Paşa Caddesi üzerinde yer alan hamam günümüze ulaşan yapılar arasında yer almaktadır.

—Çardaklı Hamamı: İbrahim Bey Mahallesinde yer almaktadır. Temizliğiyle ünlenen hamam, Diyarbakır'ın önemli hamamlarındandır.

—Su Akar Hamamı: Dağ Kapı semti yakınlarında Nebi Cami karşısında yer almakta idi. Günümüzde yıkılan caminin yerine aynı adı taşıyan bir iş merkezi yapılmıştır.

—Vahâp Ağa Hamamı: Gazi Caddesi üzerinde Dağ Kapı'ya giden yol üzerinde yer almaktaydı. Bugün varlığını sürdüren hamamın ne zaman yapıldığı bilinmemektedir.

—Bekir Paşa Hamamı: Küçük Hamam'ın doğusunda yer alan hamamın yerine günümüzde bir okul yaptırılmıştır.

—Çemşid Bey Hamamı: Dağ Kapı da olduğu sanılan hamam günümüze ulaşamayan yapılar arasında yer almaktadır.

—Alaaddin Hamamı: Sinek pazarında yer alan hamamın harap olduğu bilinmektedir.

Bu hamamlar dışında tamamen harap olmuş veya ortadan kaldırılmış yapılarda yer almaktadır. Bu yapılara isim olarak yer verecek olursak;

—Behram Paşa Hamamı
—Rüstem Paşa Hamamı
—Bıyıklı Mehmet Paşa Hamamı
—Cadde Hamamı
—İç kale Hamamı
—Mirza Bey Hamamı
—İpek oğlu Hamamı
—Ali Paşa Hamamı
—Domat Hamamı.

Hamamlar dışında Diyarbakır çarşıları ve hanları ile de ün salan illerimizden biriydi. Fakat bu çarşıların çok azı günümüzde de kullanılmaktadır. Bu çarşılara yer verecek olursak;

—Hasan Paşa Hanı: Diyarbakır'ın en büyük hanlarından biri olan Hasan Paşa Hanı günümüzde hala ayaktadır. Diyarbakır valilerinden Hasan Paşa tarafından 1572–1575 yılları arasında yaptırılmıştır.

—Delliler Hanı: Mardin Kapı semtinde yer alan han, günümüzde ayakta kalan yapılardan biridir. 1527 yılında Diyarbakır valilerinden Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştır. Hanın adı Hicaz'a giden hacı adaylarını götüren delilerin burada toplanması nedeniyle verilmiştir.

—Çifte Han: Hasan Paşa Hanının güneyinde Mardin Kapı yolu üzerinde bir ara sokakta yer alan hanın günümüze ulaşan yapılardandır. Fakat bugün amacından çok farklı bir işleve sahip olan han, borsa binası olarak kullanılmaktadır.

—Hasan Paşa Çarşısı: Hasan Paşa Hanının yanında yer alan çarşı bugün varlığını korumakta ve Kuyumcular Çarşısı adıyla kullanılmaktadır.

—Sipahi Pazarı: Ulu Caminin batısında ve Zinciriye Medresesinin kuzeyinde yer almaktadır. Günümüzde de kullanılan çarşıda genelde saraçlar yer almaktadır.

—Sinek Pazarı: Sefa Caminin doğusunda yer alan pazarda günümüze ulaşan fakat işlek olmayan bir çarşıdır.

—Yoğurt Pazarı: Fatih Mehmet Paşa Mahallesi ve İzzeddin Mahallesi arasında yer alan çarşı günümüzde de faal haldedir.

—Melik Ahmet Çarşısı: Melik Ahmet Paşa Camisinin karşısında yer alan çarşı günümüzde de kullanılmaktadır.

—Kılınççılar Çarşısı: Geçmişte bu çarşıdan iki tane bulunmaktaymış ama günümüzde sadece Ulu Cami yakınındaki kullanılmaktadır.

—Meyveciler ve Yahudiler Çarşısı: Ulu Cami karşısında yer alan çarşı günümüze ulaşan çarşılar arasında yer almaktadır.

Diyarbakır 'da 60 kadar çarşının ve hanın yer aldığı bilinmektedir. Bunların dışında kullanılmayanlardan bazılarının isimleri ise; Bedesten, İbrahim Paşa Hanı, Tütün Hanı, Rüstem Paşa Hanı, Kayseriye Hanı, İpek Oğlu Hanı, Han-ı Cedid, Sipahi Oğlu Hanı, Halit Ağa Hanı, Şevketlü Han, Gümüşhaneli Defterdar Hanı, Kürkçüler Çarşısı, Kale dibi Çarşısı, Semerciler Çarşısı, Palancılar Çarşısı, Yeni Çarşı, Uzun Çarşı, İplik Çarşısı, Kitapçılar Çarşısı, Haşim-Zade Çarşısı da isim olarak bilinen fakat günümüze ulaşamayan çarşı ve hanlardır (Yılmazçelik, 1995: 68–97).

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Orta Asya'dan göç edip Anadolu topraklarına gelen Türkmenler ve Türkmenlerin önemli bir kavşak noktası olan Diyarbakır'da yayayışları hakkında bilgiler sunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması açısından son bölümlerde önemli bir jeopolitik konuma sahip olan Diyarbakır'da devletler kuran Türkmenlerin eserlerine yer verilmiştir.

Önemli bir kültür şehri olan Diyarbakır'a ilk yerleşenşer, M.Ö. 3500 yıllarında gelerek Dicle ve Fırat Nehirleri arasına yerleşen Hurri adlı kavim olmuştur. Kral yolu üzerinde yer alan şehirde bu dönemden sonra Asurlular, Kumruklar, Bit Zamanî Krallığı, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Büyük Tigran ve Romalılar görülmektedir. İslamiyetin kabulüyle bölgede hâkimiyet kuran Selçuklu, Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı Türkleri sayesinde adeta tarihi bir şehir oluşturulmuştur.

Geçmişten günümüze çeşitli isimlerle anılan Diyarbakır, ilk dönemlerde Amidi, Amid, Kara-Amid, Amid-i Sevda, Karaca Kale, Kara Kale, Amidağ, Kara Hamid, Diyar-ı Bekr, Diyarbekir ve son olarak da Atatürk'ün şehre gelmesiyle Diyarbakır adıyla anılmaya başlanmıştır.

Diyarbakır'da yer alan yerli halk, 1042 yılında Selçuklu Türklerinin bölgeye yaptıkları akınlar sonucunda bölgenin yeni sahipleriyle çok çabuk kaynaşarak, Türkmen yaşayış tarzı, boy ve oymak teşkilatını benimseyerek bölgelerini dış istilalara karşı daha iyi korumuşlardır. Selçuklulardan sonra bölgede kurulan Artuk Oğulları, İnal veya Yınâl Oğulları, Eyyûbî ve Anadolu Selçuklu hâkimiyetleri ile Türk kültürü bölgede daha belirgin hale gelmiştir. Daha sonra Timur istilası ile tahrip edilen Diyarbakır 'da Akkoyunlu hâkimiyetinin kurulmasıyla eski önemine kavuşturulmuştur. Akkoyunlu hâkimiyeti altında iken devlet merkezi yapılan Diyarbakır, Anadolu'nun yeniden önemli kentlerinden biri haline getirilmiştir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde devlet merkezinin Tebriz'e taşınması üzerine Diyarbakır'da bulunan Akkoyunlu ulusuna bağlı boyların çoğu İran'a götürülmüştür. Bu iskân hareketi, Diyarbakır'da Türkmen kültürünün zayıflamasına neden olmuştur. Bu dönemden sonra Türkmenler şii tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Yavuz Sultan Selim'in İran'la yaptığı Çaldıran Savaşı sonucunda Osmanlı hâkimiyetine giren Diyarbakır halkı, aşiret beylerinin tutumu ve Şah İsmail'in propagandası sonucunda çok fazla yıpratılmışlardır.

Osmanlı Devleti, bölgeye hâkim olduktan sonra Bıyıklı Mehmet Paşa'yı vali olarak şehre göndermiştir. Bu dönemden itibaren Diyarbakır, önemli eyaletlerden biri haline getirilerek imarına önem verilmiştir. Fakat 1540 yılında Diyarbakır'da bulunan Türkmenler, iskân politikasına dâhil edilerek Orta Anadolu'ya göçe zorlanmışlardır. Kalan kısımlar ise Rakka sınırındaki Beliç Nehri civarına gönderilmişlerdir. Bu politikaya uymayıp yerlerinde kalan Türkmenler ise Akkoyunluların devamı olup günümüzde de hala varlığını sürdüren Diyarbakır Türkmenlerini oluşturmuştur.

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde, I. Dünya Savaşına yakın tarihlerde salgın hastalık, yangın ve sefalet yüzünden bir kez daha yıpranan halk, Cumhuriyet devrinde önemli imar, sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınma sayesinde tekrardan toparlanmış ve eski önemine kavuşmuştur.

1970'li yıllarda ortaya çıkan bölücü hareketlerin etkisiyle, 1984 yılından beri Sevr anlaşmasını yeniden canlandırmak amacıyla ortaya çıkan terör örgütlerinin özellikle sivil halka karşı şehirde yaptıkları propagandalara rağmen Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bir parçası olduğunu her yönüyle ortaya koymaktadır.

Günümüzde Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri haline gelen Diyarbakır, 2000'li yıllarda aldığı yoğun göçler nedeniyle modern görünümünün yanında plansız büyüyen bir kentin sorunlarıyla hala boğuşmaktadır.

Güneydoğu Anadolu'yu kalkındırma projesi olan GAP sayesinde gelişmelerden en fazla etkilenen şehirlerden biri olmuştur. Bölgede turizm, sağlık hizmetleri, tarım, ticaret ve sanayi gibi önemli yatırmlar sayesinde metropol bir şehir olmaya hazırlanmaktadır.

Son olarak; Diyarbakır, gelişim aşamasında diğer şehirlerde olduğu gibi bazı sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunların başında gelen bölücülük politikasına karşı Türkiye'nin dil, din, ırk ve mezhep ayrımı yapmadan bir bütün olduğunu ortaya koymak bize düşen görevler arasında yer almaktadır. Karşılaşılan sorunlardan diğeri ise tarihi bir kent dokusuna sahip tarihi eserlerin bakımsızlık yüzünden tahrip olmasıdır. Son yıllarda bu eserleri korumaya yönelik yapılan çalışmalar yetersiz kalmaktadır. Ülkemizin önemli kentlerinden biri olan Diyarbakır hakkında geçmişi aydınlatacak yeterli belge ve kaynakların bulunmaması da diğer bir sorundur. Mevcut kaynakların yetersizliği araştırmacıların önemli zorluklarla karşılaşmasına neden olmaktadır. Bunun için daha fazla özverili olunması gerektiğini düşünmekteyim.

KAYNAKÇA

AKA, İsmail, 1991, Timur ve Devleti, TTK, Ankara, 30 s.

AKDER, Necati, 1963, Diyarbakır Tarihi ve Abideleri, TTK, Ankara, 121–124 s.

ALİYEVA, Metanet, 2004, "Diyarbakır'da Milli Medeniyet Tarihimiz", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 73 s.

ALPTEKİN, Coşkun,1997, "Haçlı Savaşları Sonrasında Bölgenin Siyasi Yapısı", I.Uluslararası Selahâddin-i Eyyûbî Sempozyomu, DBB. Yayınları, D.Bakır, 189 s.

----------, 1991, "Artuklular", Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.III, TDAV. Yay, İstanbul, 415 s.

----------,1992, "Artuk Oğulları", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ans., C.VIII, Çağ Yayınları, İstanbul, 170 s.

----------,1992 , "Büyük Selçuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi, C.VII, Çağ Yayınları, İstanbul, 95–179 s.

ARHAN, Suna, 1962, "Diyarbakır'ın Coğrafi Durumu", Diyarbakır Turizm Dergisi, C.VI, Sayı: 11/20, ss.2–5

AŞAN, M.Beşir, 1992, Elazığ, Tunceli, Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 184 s.

ATAN, Ahmet,2004, "Tarihi Estetik Değerleriyle Diyarbakır Surları", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 237 s.

ATTAR, Aygün, 2004, "Orta Çağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 237 s.

BALİN, Remzi, 1970, "Tarih Boyunca Diyarbakır", Kara Amid Dergisi, Sayı:5, Akran Matbaa, Ankara, ss.6–7.

BAŞAR, Fahamettin, 1992, "Safevîler" , Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ans., C.IX, Çağ Yayınları, İstanbul, 537 s.

BAŞTÜRK, Sadettin, 2004, "Timur'un Anadolu –Orta Doğu Seferleri Döneminde "Diyarbekir", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 521 s.

BAYAR, Muharrem, 2004, "Diyarbekir Eyaletinde Yaşayan Karakeçili Yörük Aşiret Tarihi ve Kültür Hayatı", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 687 s.

BAYHAN, Ali, 2004, "Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyûbî Eserlerinden Örnekler", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 285 s.

BEYSANOĞLU, Şevket, 2003, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, C.I-II , DBB. Yayınları, Ankara, 500 s.

----------,1942, Diyarbakır Şehri, Yapı Kredi Yay., Diyarbakır, 543 s.

----------,1963, Bütün Cepheleriyle Diyarbakır, Şehir Matbaa, İstanbul,146 s..

CANTAY, Gönül, 2004, " Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır ValiliğiYayınları, Diyarbakır, 25 s.

CÖHCE, Salim, 2004, "Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 125 s.

ÇEVİK, Adnan, 2002, "XII. Yüzyıl'da Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği (Yınâl Oğulları)", Türkler, C. VI, Yeni Türkiye Yay. , 494 s.

----------, 2004, "Selçuklu Fütuhatı Ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 25 s.

DARKOT, Besim, 1963, "Diyarbakır", İslam Ansiklopedisi ,C.III, MEB., İst., 601 s.

DEMİRCAN, Adnan, 2004, "Diyar-u Bekr'de Haricî İsyanları", I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 25 s.

DİNÇÖL, Ali, 1991, "Aramîler", Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.III, TDAV. Yayınları, İstanbul, 268 s.

DİYARBAKIR SALNAMELERİ (1286–1323 / 1869–1905), 1999, C.III-IV-V, DBB. Yay., Diyarbakır, 360 s.

DİYARBAKIR YILLIĞI, 1973, İş Matbaacılık, Ankara, 128 s.

DURMUŞ, Efe, 2004, "XII. Yüzyıl'da Diyarbakır'da Bir Türkmen Beyliği İnal Oğulları", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 217 s.

ERİKLİ, Yahya, 2004, Diyarbakır'ın Sahabe Fatihleri, İstanbul, 90 s.

ERŞAHİN, Seyfettin, 2002, Akkoyunlular, Bizim Büro Yayınevi, Ankara, 317 s.

GABRİEL, Albert, 1962, "Yabancı Gözüyle Diyarbakır", Diyarbakır Turizm Dergisi, C.VI, Sayı:11/20, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara, ss.52–53.

GENEL TÜRK TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ, 2002, "İnal Oğulları" C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 725 s.

GÖKÇEN, Rıfat, 1998, MEB. Yayınları, Diyarbakır, İstanbul, 60 s.

GÖKHAN, İlyas, 2004, "Dulkadir Türkmenlerinin Diyarbakır ve Yöresindeki Faaliyetleri", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 529 s.

GÖYÜNÇ, Nejat, 1995, "Diyarbakır", Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.IX, TDAV. Yay, İstanbul, 464–472 s.

----------, 1969, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı",Tarih Dergisi, Sayı: XXIII, Ankara, ss. 26–28.

----------, 1997 ,"16. Yüzyıl'da Diyarbakır Şehri Sosyal ve Ekonomik Durum", Uluslararası Selahâddin-i Eyyûbî Sempozyumu, DBB. Yay., Diyarbakır,193 s.

GÜL, Muammer, 2004, " İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 193 s.

GÜNDÜZ, Turfan, 1997, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Bilge Yay, Ankara, 208 s.

HÜSEYİN OĞLU, A.Şamil, 2004, "Oğuz-Türkmen Edebiyatı", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 193 s.

İBN'ÜL ESİR, 1987, El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, Çev: Ahmet Ağırakça, AbdülKerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 467 s.

İBNÜ'L EZRAK,1975, Meyyafarîkîn ve Amid Tarihi, Çev: M.E. Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul, 240 s.

İLHAN, Mehdi, 1990, "16.Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", Belleten Dergisi, C. LIV, Sayı: 209, TTK., Ankara, ss. 213–222

KAFALI, Mustafa, 2004, "Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır'ın Türk Tarihindeki Yeri", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, D.Bakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 17 s.

KAFESOĞLU, İbrahim, 1953, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmp., Osman Yalçın Yayınları, İstanbul, 240 s.

----------, 2000, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 445 s.

KANKAL, Ahmet, 2004, "Diyarbakır'ın Osmanlı'ya İlhakında Emeği Geçenlerden Biri Yiğit Ahmet", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 611 s.

KAYHAN, Hüseyin, 2004, "Osmanlı Hâkimiyeti Öncesi Doğu ve Batı Anadolu'da Devletleşme Süreci", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 515 s.

KELEŞ, Bahattin, 2004, "Selçuklu –Mervân Oğulları İlişkisi ve Diyarbakır'ın Selçuklu Hâkimiyetine Alınması", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 209 s.

KESKİN, Mustafa, 1990, "Güneydoğu Anadolu'da Türk Devletleri", Türk Yurdu Dergisi, C.X, Sayı:37, ss. 28–30.

KILIÇ, Remzi, 2004, "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devletine Katılması ve Sonuçları", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 575 s.

KIRZIOĞLU, Fahrettin,1962, ' Tarih Boyunca Diyarbakır', Diyarbakır Turizm Dergisi, Diyarbakır Valiliği Yay., C.IV, Sayı:11/20, ss. 9–13.

KORKUSUZ, Şefik,1997, Tezkire-i Meşâyih-i Amid, Melisa Yayınları, İstanbul, 74 s.

KÖROĞLU, Kemalettin, 1998, Üçtepe I, TTK. , Ankara, 45 s.

KÖYMEN, M.Altay, 1989, Selçuklu Devri Türk Tarihi, TTK. , Ankara, 240 s.

MELİKZADE, Tohid, 2004, "Diyarbakır ve Azerbaycan Halkının Ortak Tarihleri", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 164 s.

MEMİŞOĞLU, Ragıb, 1996, "Boynu İnceli Türkmenleri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:100, ss. 164–165.

MERÇİL, Erdoğan, 1992, "Büyük Selçuklu Devleti", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi, C.VII, Çağ Yayınları, İstanbul, ss.130–135.

MERÇİN, Levent, 2004, "Diyarbakır'daki Geleneksel Türk El Sanatları Örneklerinden Taş İşçiliği Üzerine İncelemeler", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 375 s.

MEYDAN LAROUSSE**,** 1995, "Diyarbakır", C.V, Meydan Yayınları, İstanbul, 403 s.

----------,1995, "Artuklular", C.II, Meydan Yayınları, İstanbul, 141 s.

MUSTAFAYEV, Şahin, 2004, "Akkoyunlular Döneminde Türk Etnik Şuuru", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 481 s.

NÂSIR-I HUSREV, 1994, Sefername, Çev: Abdulvehhab Tarzî, MEB, İstanbul, 13 s.

ÖZGEN, Hasan-Hakan Aytekin, 2004, Taşlar ve Düşler Diyarbakır, DBB. Yayınları, Diyarbakır, 120 s.

ÖZTUNA, Yılmaz,1983, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, C.I, Ötüken Yayınları, İstanbul, 483 s.

PAMUK, Bilgehan, 2004, "Osmanlı- Safevi İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Amid", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 611 s.

PARLA, Canan, 2004, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 599 s.

PARLAK, Filiz, 2004, Meftune, Diyarbakır, 95 s..

PAYDAŞ, Kazım, 2004, "Artukluların Urfa ve Çevresindeki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Türk Tarihindeki Önemi",Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:152., TDAV. Yayınları,

POLAT, M. Said, 2004, Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, İstanbul, 106 s.

RAMAZANOĞLU, Ökkeş, 1996, İlk Çağ Tarihi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Ünv., Yayınlanmamış Ders Notları, Kahramanmaraş, 27 s.

RASONYI, Laszlo, 1971, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay.,Ankara, 420 s.

SARI, İbrahim, 1996, Şehrimiz Diyarbakır, DBB. Yayınları, İstanbul, 11 s.

SEVGEN, Nazmi,1982, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay. , Ankara, 288 s.

SOYUKAYA, Nevin, 1999, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Diyarbakır ve Çevresi", Diyarbakır Müze Şehir, Yapı Kredi Yay. , İstanbul, 27 s.

SÖYLEMEZ, Faruk, 2002, "Osmanlı Dulkâdirli Siyasi ve Sosyal Münasebetleri", Türk Dünyası Araştırma Dergisi, Sayı: 138, ss. 175–176.

SÖZEN, Metin, 1971, Diyarbakır'da Türk Mimarisi, Ankara, 38 s.

SÜMER, Faruk, 1998, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK. Yay. , Ankara, 100 s.

----------,1967, Karakoyunlular, C.I, TTK. , Ankara, 169 s.

----------,1976, Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK., Ankara, 265 s.

----------,1959, "XV. Yüzyıl'da Türk Âleminde Şuurun Canlanması", Türk Yurdu, Sayı: 4, ss..

----------,1999, Oğuzlar (Türkmenler), TDAV. Yay.,İstanbul, 350 s.

----------,1988, "Az Tanınmış Büyük Türk Hükümdarı Uzun Hasan", Türk Dünyası Tarih Dergisi, TDAV. Yay., Ankara, ss. 14–195.

----------,1986, "Akkoyunlular",Türk Dünyası Araştırma Dergisi, TDAV. Yay, Sayı:40, ss.2–5.

ŞAHİN, İlhan, 1988, "XVI. Asırda Anadolu'nun Güneydoğusunda Yaşayan Türk Aşiretlerine Dair Bazı Mülâhazalar", Türk Yurdu Dergisi, C.IX, Sayı:20, Ankara, ss.31–32.

TEKİN, Adil, 1997, Anadolu Tarihinin Taşlarla Yazıldığı Kent, Diyarbakır, 100 s.

TEZCAN, Mehmet, 2004, "Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 103 s.

TİHRANİ, Ebu Bekir, 2001, Kitab-ı Diyabekriyye, Çev:Mürsel Öztürk, TTK., Ankara 281 s.

TOP, Mehmet, 2004, "Diyarbakır'daki Akkoyunlu Dönemi Mihrapları", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 325 s.

TOPRAK, Faruk,1999, "Arap Kaynaklarında Diyarbakır", Diyarbakır Müze Şehir, Yapı Kredi Yay. , İstanbul, ss. 131–137.

TURAN, Osman, 1973, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 275 s.

TUNCER, Orhan Cezmi, 1994, Diyarbakır Camileri, DBB. Yayınları, Ankara, 352 s.

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ,1966, "Diyarbakır",C.XIII, MEB. , Ankara, 378 s.

USTA, Aydın, 2002, "Artuklular", Türkler, C.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 471 s.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, 1983, Osmanlı Tarihi, C.II, TTK. , Ankara, 274 s.

ÜNAL, M.Ali, 2004, "Mervân Oğulları Döneminde Diyarbakır", I.UluslararasıOğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 225 s.

ÜNALAN, Sıddık, 2004, "Mervân Oğulları Döneminde Diyarbakır", I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır,169 s.

ÜREMİŞ, Ali, 2005, Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası, Ankara, 316 s.

YALÇIN, Asnu-Bilban, 2004, "VI. Yüzyıl'da Roma İmparatorluğu Doğu Sınırları ve Amida", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 225 s.

YILMAZÇELİK, İbrahim, 1995, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, TTK. Yayınları, Ankara, 379 s.

YİNANÇ, M.Halil,1963, "Diyarbekir Şehir ve Bölgesindeki Vukuatın Tarihi", İ.A., C.III, MEB., İstanbul, 6006 s.

YİNANÇ, Refet, 1994, "Dulkâdir Oğulları", DİA.,C.IX, TDAV. Yay., İstanbul, 553 s.

YUVALI, Abdulkadir, 1994, İlhanlılar Tarihi, Erciyes Ünv. Yay., Kayseri, 214 s.

YÜKSEL, A.Turan, 2004, "İlk Dönem İslam Tarihinde Bilim Tarihi Açısından Diyarbakır İle İlgili Bazı Tespitler", I. Uuslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 459 s.

WOODS, E.John, 1993, Akkoyunlular, Çev: Sibel Özbudun,Milliyet Yayınları, İstanbul, 412 s.

ZORLU, Cem, 2004, " İlk İslam Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır", I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 849 s.

WEB KAYNAKLARI

AKSÜT, Hamza, 2007, "Safevî Türkmenlerinin Türkiye'deki Emmidaşları" , http://www.hatayi.de, diyarbekir tahrir defteri (19.05.2007).

ARI, Mustafa, 2007, "Bayat Tarihi", http://www.bayat.bel.tr/bayattarihi.htm.diyarbekir (20.05.2007).

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, "III Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri- Kanuni Devri", http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin / Osmanlı / kerkuk_tahrir/004_giris_a.htm (21.05.2007).

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, "III Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri- Kanuni Devri", http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin / Osmanlı/ kerkuk_tahrir/007_giris_a.htm (20.05.2007).

GÖKHAN, İlyas, "XIII.Yüzyıl'da Maraş", http://www.sosbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/ Makaleler/ilyasgokhan. htm. (20.05.2007)

GÜNDÜZ, Turfan, 2000. "Bozulus Kimdi?", http://www.alewiten.com/bozulus.htm. , (20.05.2007).

KAYA, Adnan Menderes, 2007, "Avşar Obaları ve Oymakları",http://www.kucukafsar .com.tr/afsar/avoymakları.asp, (18.05.2007).

KENT HABER KÜLTÜR KURULU, 2004, "Diyarbakır Camileri ", http://www.kent Haber.com.tr/ IDetay.asp. , (22.05.2007).

OSMANLI ARAŞTIRMALARI, "Osmanlı İdaresinde Diyarbakır", http:// www.os-ar.com.tr/ Diyarbekir tahrir defteri, (20.05.2007).

VİKİPEDİ, 2007, "Diyarbakır" , tr.wikipedia.org/wiki/Diyarbakır/90k (22.05.2007)

www.aleviyol.com.tr/hatai, (20.05.2007)

DİZİN

A

Adana, 44, 46, 47
Adıyaman, 5
Akad, 1, 8
Akhun, 1, 13
Amid, 1, 3, 4, 7, 14, 15, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 33, 39, 43, 56, 57, 61, 62, 72, 74, 76, 77, 78,79
Amida, 1, 3, 79
Amidağ, 4, 5, 72
Anadolu, 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 56, 57, 58, 61, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79
Anadolu Selçuklu Devleti, 28, 29, 51
Anasıoğlu, 2, 19, 21, 22
Ankara, 31, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 74, 75, 76, 77, 78, 79
Antep, 5, 44
Arap, 1, 4, 7, 14, 15, 17, 19, 23, 28, 30, 37, 48, 53, 54, 56, 65, 79
Akkoyunlu, 2, 7, 8, 21, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 42, 44, 45, 51, 54, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 72, 75, 78, 79, 80
Arhan, 5, 74
Artatama, 8, 9
Artuk, 2, 6, 7, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 51, 53, 54, 57, 58, 59, 72, 74, 77, 78, 79
Asur, 1, 3, 7, 8, 9, 10, 51, 52, 72
Aşiret, 2, 18, 21, 22, 28, 32, 35, 37, 39, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 74, 76, 79
Azerbaycan,5, 9, 16, 17, 19, 21, 22, 29, 32, 37, 77

B

Batman, 5, 58
Bayezid, 31, 34, 36
Bayram, 4, 32, 44
Bekr, 4, 15,17, 22, 24, 25, 28, 72, 75, 79
Belleten, 76
Bey, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40,42, 44, 45, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 75, 76, 78
Beysanoğlu, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 20, 23, 24, 32, 33, 34, 37, 40, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 75
Beşnevvîye, 20
Bıyıklı Mehmet Paşa, 2, 37, 38, 39 40, 51, 62, 70, 72
Bitlis, 1, 5, 24, 38, 39, 40
Bit-Zamanî, 7, 9
Bizans, 2, 7, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 22, 27, 51, 52, 53, 54, 55
Bozulus,21, 45, 47, 48, 50, 80
Bûka, 19, 21
Bûveyhoğulları, 17, 18

C

Cakirlû, 35
Cezire, 4, 8, 14, 15, 16, 17, 22, 26, 28, 29
Cihangir, 33, 59
Constantinus, 53
Cüneyt Bey, 33

Ç

Çaldıran savaşı, 2, 7, 36, 38, 39, 65, 72
Çayönü, 3, 5, 51
Çavundur, 37, 45, 46

D

Dandanakan Savaşı, 19, 22
Dicle, 1, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 20, 42, 43, 52, 53, 54, 55, 72
Diyarbekir, 1, 4, 16, 31, 39, 43, 45, 46, 72, 74, 76, 78, 80
Dulkâdir, 34, 35, 36, 37, 38, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 76, 78, 80

E

Elazığ, 5, 12, 37, 43, 74
Elbistan, 33
El-Cezire, 4, 8, 15, 17, 22, 26, 28, 29, 52
Emevî Devleti, 2, 7, 15, 16, 51
Emir Bey, 34, 36
Ergani, 3, 5, 9, 12, 18, 37, 39, 43, 51, 59
Erzen, 13, 18, 20, 23, 24, 30
Eyyûbîler, 2, 7, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 38, 51, 54, 57, 58, 59, 72, 74, 75, 76

F

Fahrûddevle, 22, 23, 25, 27
Fırat, 1, 3, 9, 10, 11, 29, 72

G

Gazan Han,30, 31, 32
Gazne, 58
Göç, 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 19, 21, 22, 23, 27, 30, 32, 35, 36, 37, 42, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 72, 73, 75
Göyünç, 3, 4, 39, 76

H

Halep, 24, 29, 30, 31, 32, 37, 44, 45, 46, 47, 48, 58
Halil Bey, 34
Hamza Bey,33, 61, 69
Hamdaniler,2, 17, 18, 51
Harput, 17, 26, 27, 28, 29, 33, 36, 39, 54
Harran 12, 16, 29, 30, 45
Hazreti Ömer, 14, 15
Hazreti Osman, 15
Hısn-ı Keyfâ, 18, 20, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 51
Hitit, 8, 9
Hilar, 3, 81
Hurri, 1, 3, 8, 9, 51, 52, 53, 72
Hüsrev Paşa, 39, 40, 41, 64

I-İ

İdris-î Bitlisî, 38, 39
İlhanlı, 2, 7, 30, 32, 35, 37
İran, 1, 5, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 27, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 46, 51, 72
İskân, 1
İskit, 1, 10, 72

J-K-L

Kanuni Sultan Süleyman, 39, 40, 44, 46, 54, 56
Kara Aslan,26, 28, 29, 57
Karacadağ,5, 53, 58
Karakoyunlular, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 44, 49, 77
Karaulus, 44
Kasım Bey,34, 60, 62
Kara Yülük Osman, 31, 32, 33, 45
Kavad, 13, 14
Kılıç Arslan, 28
Kınık, 22
Konar-göçer, 2, 11, 32, 44, 45, 50
Kültepe, 11
Kürt, 18, 19, 20, 23, 28, 29, 35 36, 38, 39, 44, 72

M

Malatya, 5, 9, 28, 31, 43
Mansur Bey, 19, 22

Maraş, 35, 41, 44, 46, 47, 48, 77, 79
Mardin, 1, 2, 5, 8, 11, 15, 18, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 39, 43, 44, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 68, 69
Mardin Artukluları, 2, 27, 28, 30, 31, 50, 58
Medler, 1, 10, 71
Medrese, 2, 6, 27, 53, 54, 56, 57, 61, 62, 63, 65, 66, 68, 69
Mehmet, 2, 15, 16, 28, 31, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 50, 62, 67, 69, 70, 71, 78
Memlûk Devleti, 33
Mervânoğulları, 2, 7, 18, 19, 21, 22, 50, 53, 68, 76, 78
Melik El-Kâmil, 29
Mezhep, 72
Meyyafarîkîn, 17, 18, 20, 23, 24, 25, 30, 37, 75
Mezopotamya, 1, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 21, 24
Mitanni, 1, 3, 7, 8, 9, 50, 51
Moğol, 27, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 50, 54
Muhammet Tapar, 27
Mustafa, 32, 48, 62, 74, 75, 76, 77
Musul, 4, 16, 17, 19, 22, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 36, 37, 39, 40, 45

N

Nasrüddevle,17, 20
Nisanoğulları,2, 7, 24, 25, 26, 50, 53, 54
Nusaybin, 7, 11, 12, 13, 15, 17, 22, 29, 30,39, 43
Nüfus, 2, 6, 21, 27, 31, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 48

O-Ö

Oğuzlar, 19, 22, 27, 32, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79
Osmanlı Devleti, 2, 7, 21, 28, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 49, 50, 53, 56, 61, 71, 76
Orta Asya, 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 22, 32, 71
Oymak, 3, 5, 7, 8, 17, 23, 27, 34, 35, 37, 44, 46, 47, 48, 52, 58, 71, 79

P-R-S

Persler, 1, 7, 10, 11, 71
Roma Devleti, 1, 7, 11, 12, 13, 14, 50, 51, 52, 53, 71, 78
Safevî Devleti, 2, 7, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 46, 47, 61, 73, 77, 79
Sasani, 12,13,14
Selahâddin Eyyûbî, 25, 26, 28, 29,
Selçuklu Devleti, 2, 21, 22, 28, 29, 32, 37, 50, 52, 76
Subartu, 1, 3, 8
Suriye, 2, 3, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 19, 22, 24, 25, 27, 31, 32, 44, 46, 50, 54
Sümer, 1, 3, 7, 8, 19, 23, 27,31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 44, 46, 47, 77

Ş

Şah İsmail,2, 33, 34, 35, 36, 37,38, 50, 71
Şahkulu, 36, 37
Şeyh Cüneyt, 33
Şeyh Haydar, 34, 35
Şeyh Said, 42, 68

T-U-Ü

Tebriz, 21, 31, 33, 34, 35, 36, 42 57, 71
Tekelü, 35, 36, 49
Tihrani, 32, 33, 34, 78
Tigran, 7, 11, 50, 71
Tiridat II, 4
Timur, 2, 4, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 51, 56, 57, 71, 73
Tuğrul Bey,19, 20, 22
Tutuş, 24, 27, 54
Tur Ali Bey, 32
Türkçe, 4, 34
Türkiye, 4, 23, 29, 37, 71, 72, 77 79
Uyrat Ali Paşa, 35
Uzun Hasan, 21, 33, 34, 37, 45, 48 55, 58, 60, 61, 71, 78

V-Y-Z

Vakıf, 60, 61
Van, 1, 5, 9, 12, 24, 31, 40,64

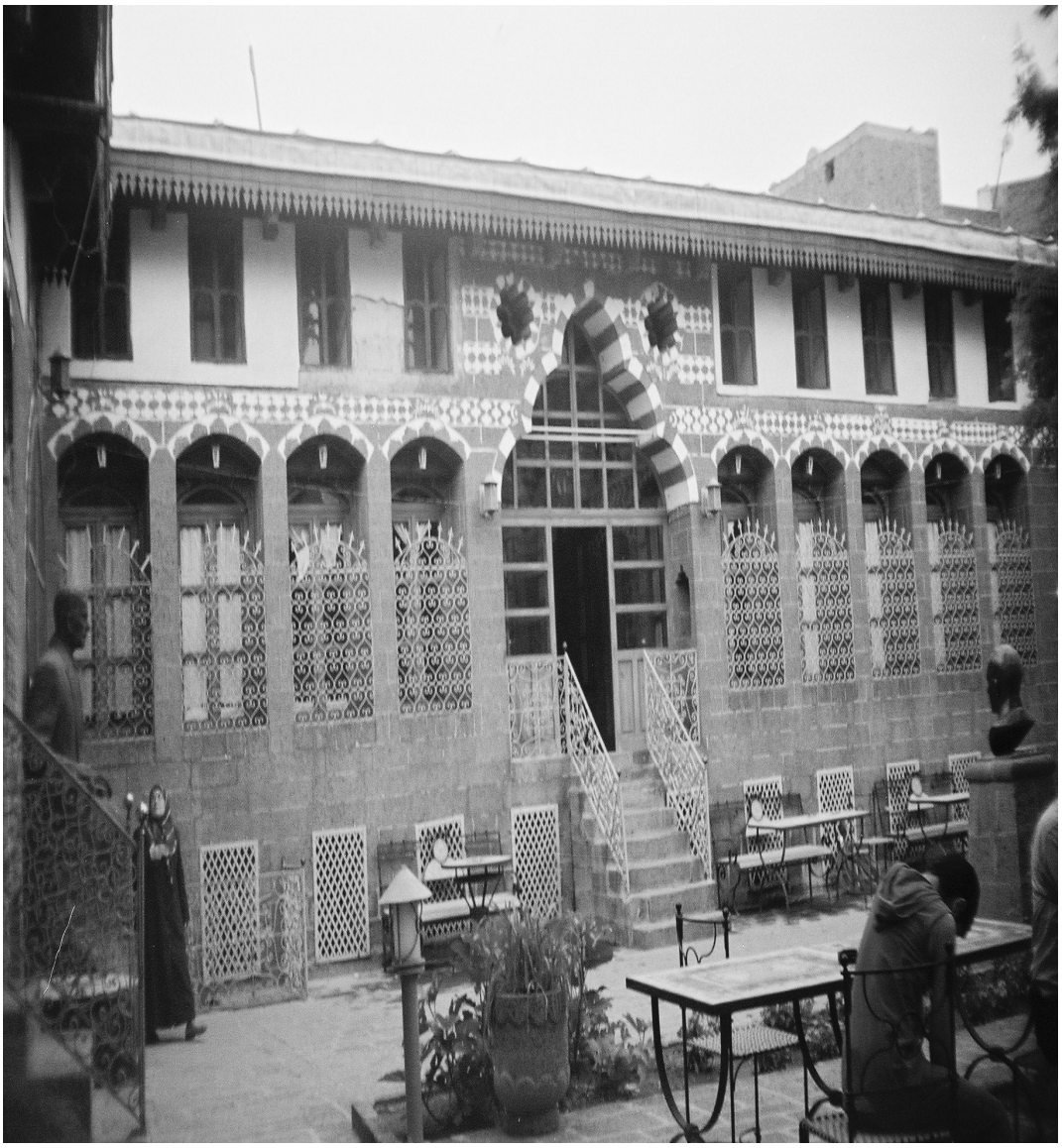
ÖZ GEÇMİŞ

25.11.1981 Tarihinde Diyarbakır ‘da doğdu. İlköğretim ve lise eğitimini Diyarbakır ‘da tamamladı. 2000 yılında Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı.2004 yılında bu bölümü bitirdikten sonra Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Eğitimine başladı. Milli Eğitime bağlı değişik kurumlarda(Dershane, Lise ve İlk Öğretim Okulu) öğretmenlik yaptı.

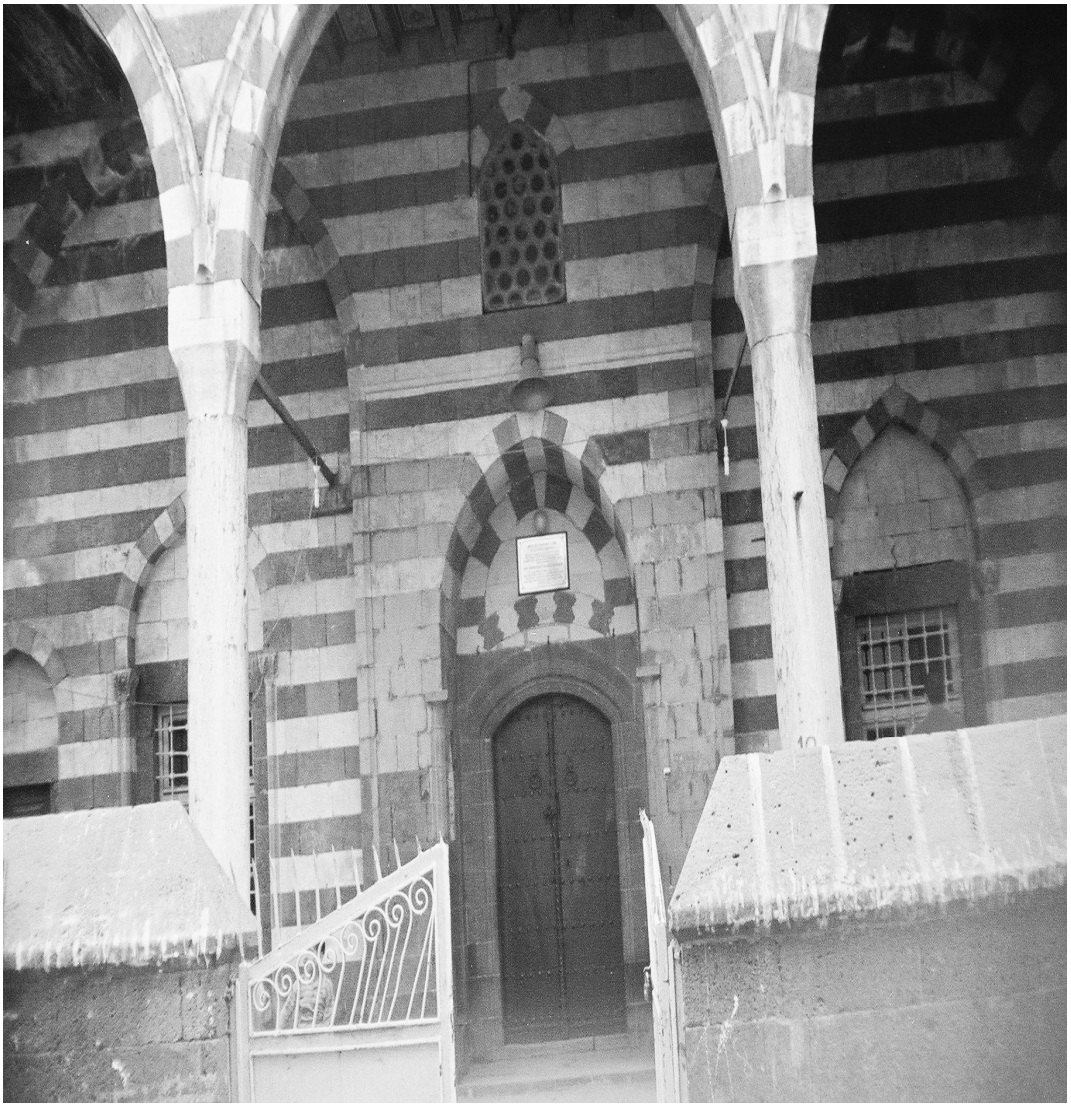
EKLER

Resim 1. Diyarbakır Sipahi Çarşısı

Resim 2. Diyarbakır Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi

Resim 3. Akkoyunlu Döneminden Kalma Kasım Paşa (Şeyh Matar) Cami

Resim 4. Diyarbakır Esma Ocak Müzesi

Resim 5. Surp Giragus Ermeni Kilisesi

Resim 6. Surp Giragus Ermeni Kilisesi Papaz Yeri (Günümüzde kaderine terk edilen kilise harabe haliyle bile görülmeye değer bir eser) .

Resim 7. Artuklululardan Kalma Semaniye Köşkü (Gazi Köşkü)

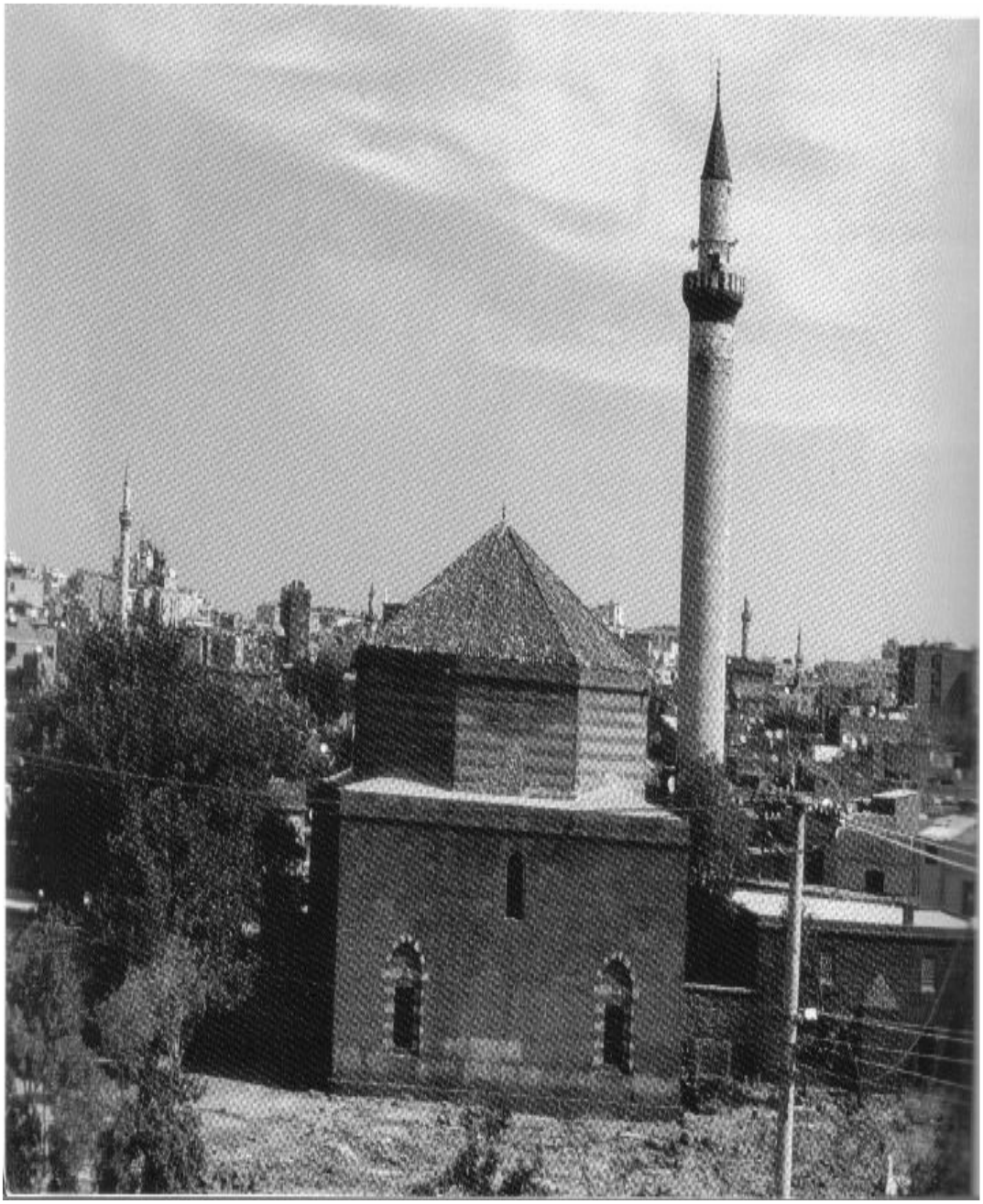
Resim 8. Mervanilerden Kalma Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü)

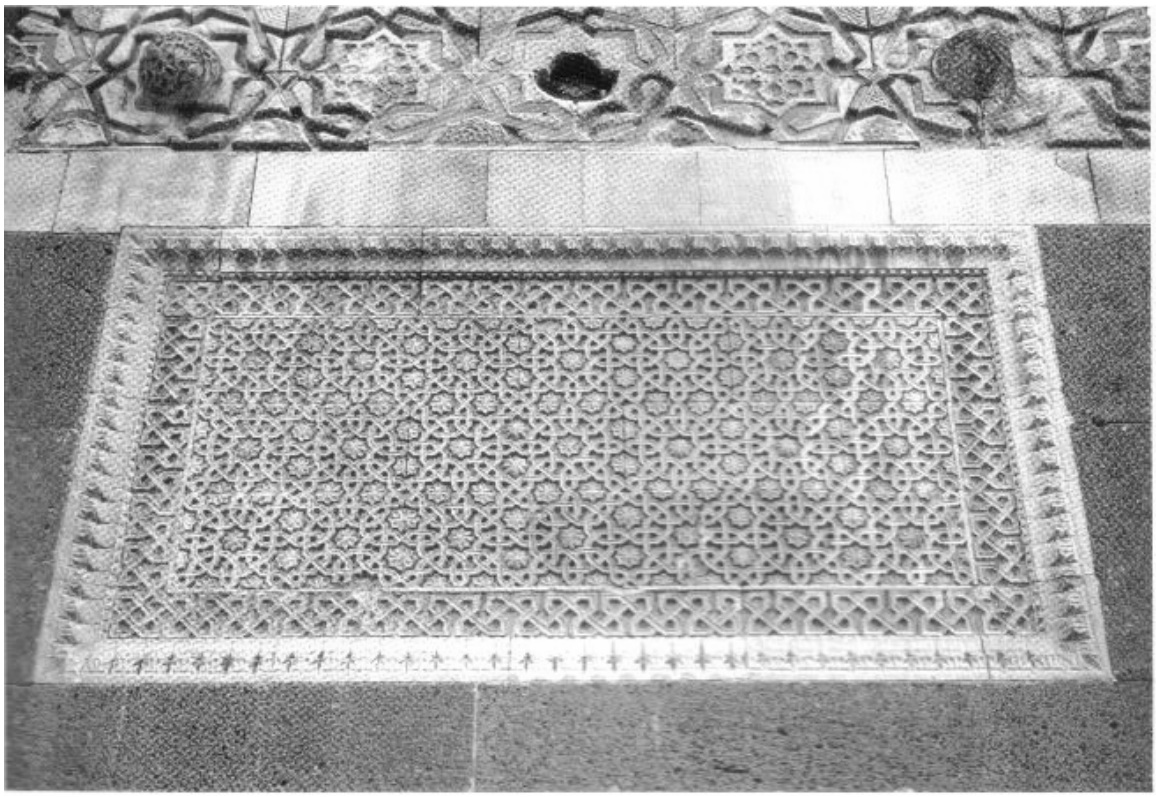
Resim 9. Diyarbakır'a Genel Bir Bakış (www.diyarbakir.com.tr/25k, 18.05.2007)

Resim 10. Diyarbakır Ulu Cami

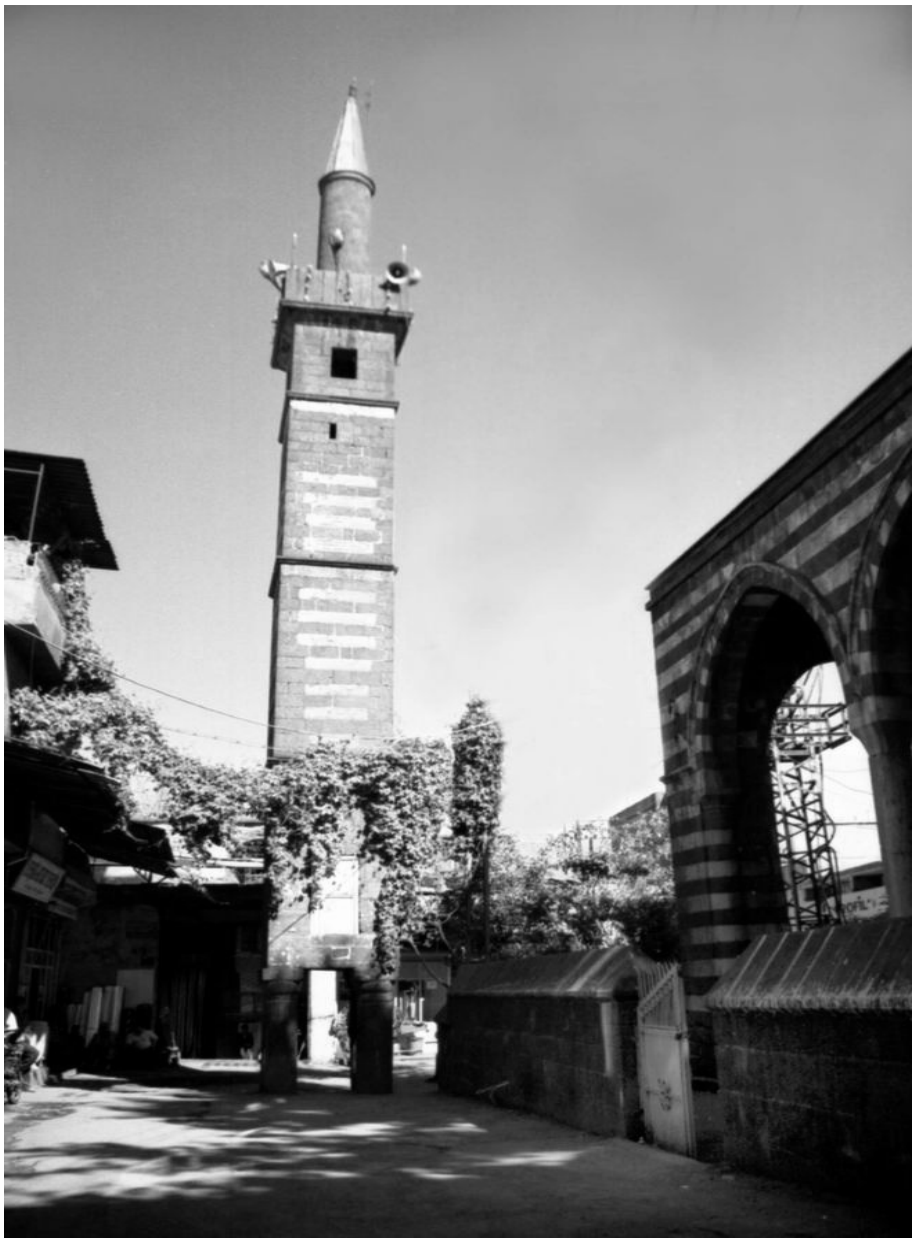
Resim 11. Osmanlı Döneminden Kalma Hadım Ali Paşa Cami

Resim 12. Diyarbakır Melik Ahmet Paşa Cami Kapısındaki Osmanlı Dönemine Ait İşleme

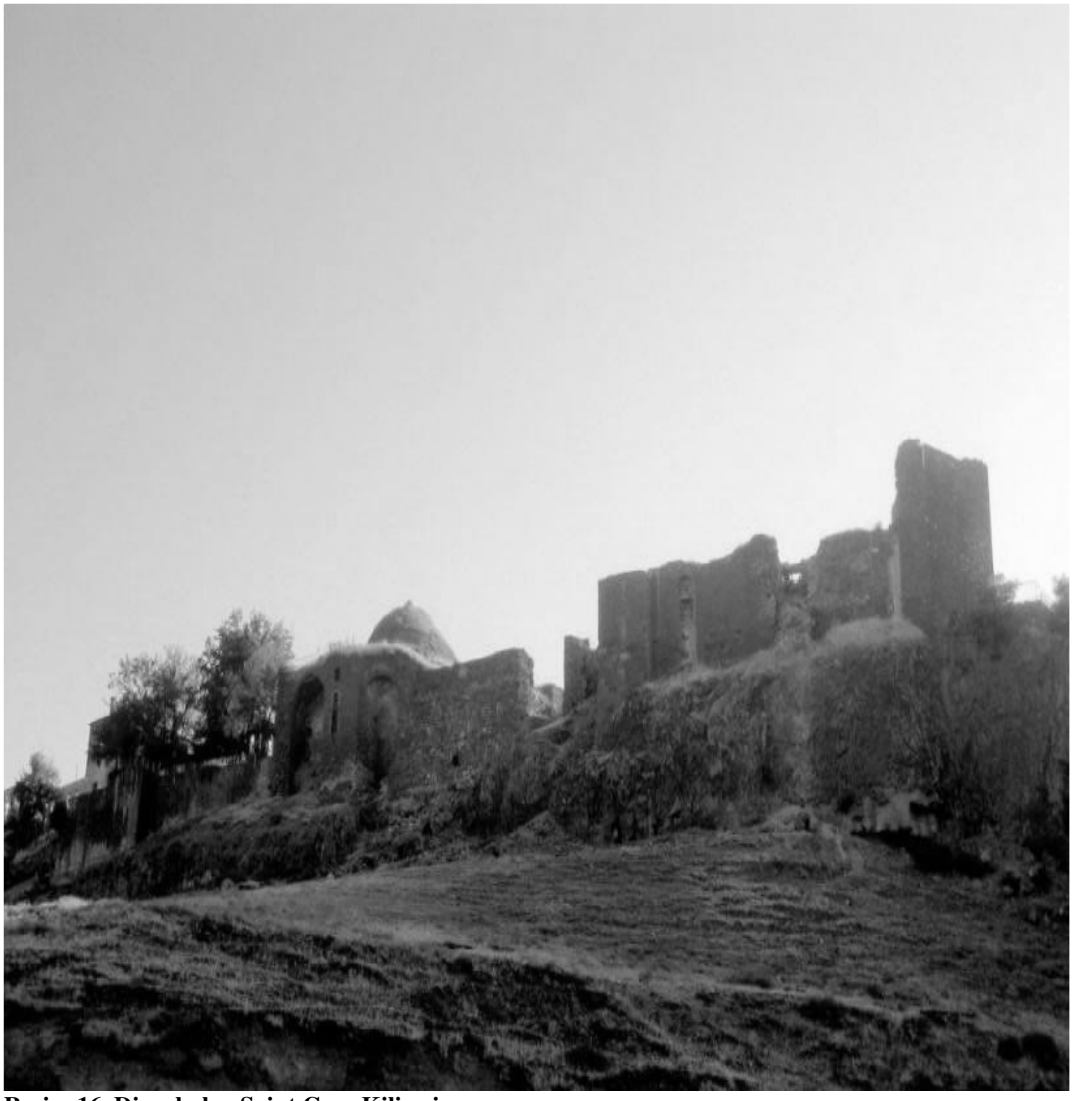
Resim 13. Diyarbakır Ulu Cami (wow.Turkıye.com.tr, 18.05.2007)

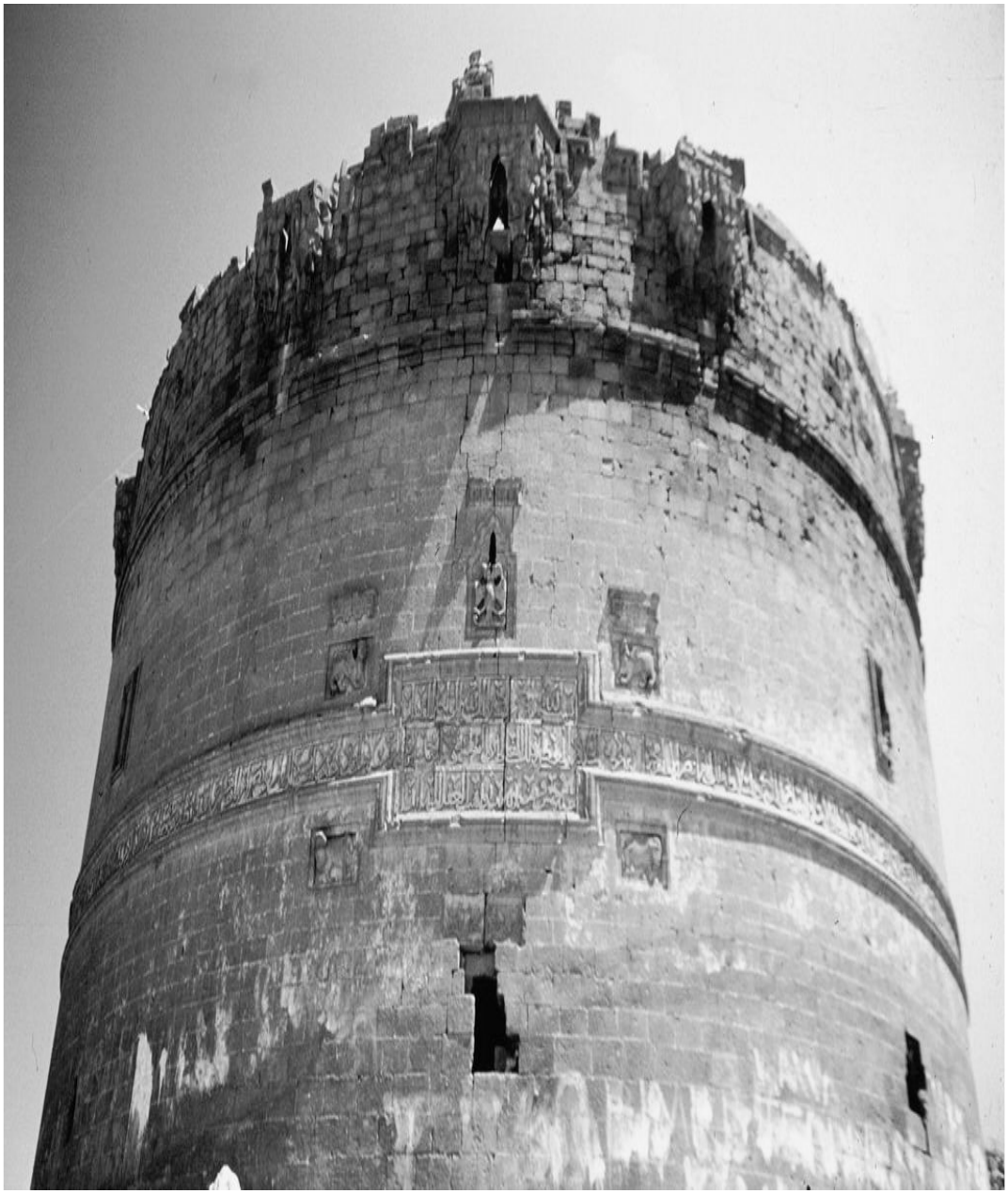
Resim 14. Diyarbakır Dört Ayaklı Minare

Resim 15. Diyarbakır Urfa Kapı Görüntüsü

Resim 16. Diyarbakır Saint Corc Kilisesi

Resim 17. Diyarbakır Evli Beden Burcu

Resim 18. Diyarbakır Artuklu Sarayı

Diyarbekir Vilayetinde Bulunan Sancak ve Kaza ve Nevâhîde Mevcud Olan Nüfus ve Hane ve Mahallat ve Kurâ'nın Mikdarını Mübeyyin Bir Kıta Cetvelidir

İcmâl-i Nüfus	Müslim Nüfus	Gayr-i müslim Nüfus	Mikdar-ı Hane	Aded-i Mahallât ve Kurâ	Esâmî-i Livâ ve Kaza ve Nevâhî	Mülahazât
			Diyarbekir Sancağı			
10655	5010	5645	4164	57	Diyarbekir Kasabası	Ber-mûceb-i tahrir
6103	4955	1148	2328	103	Şark Nahiyesi	
4713	4474	239	2392	157	Garb Nahiyesi	
1859	1532	327	717	21	Derik Nahiyesi	
1969	1948	21	731	44	Kikâ Nahiyesi	
1342	1302	40	434	23	Türkmen Nahiyesi	Mizan cedvelleri derdest-i takdimdir.
2713	2383	330	920	41	Behramki Nahiyesi	
624	622	2	168	7	Abkûr Nahiyesi	
1225	1225	-	202	10	Mahal Nahiyesi	
638	638	-	344	21	Metinan Nahiyesi	
31141	24089	7772	1243	486	Yekün	
Lice Kazası						
9403	6799	2604	3548	104	Lice Kasabası	Ber-mûceb-i tahrir
5255	4171	984	2113	60	Hani Kasabası	
15387	11499	3588	5756	164	Yekün	
Silvan Kazası						
6332	3797	2535	2158	100	Silvan Kasabası	Cedveli takdim olunmuştur.
5282	3964	1318	1959	56	Hazro Nahiyesi	Cedveli derdest-i takdimdir.
434	807	627	484	15	Mihrani Nahiyesi	
12048	8568	4480	4601	171	Yekün	

Resim 19. Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da yer alan Müslüman ve gayr-i müslüm sayısı

Diyarbekir Vilayetinin Nüfus-ı Umumisi

DİYARBEKİR SANCAĞI

Esâmî-i Kaza	İslâm		Ermeni		Ermeni Katoliği		Rum		Rum Katoliği		Süryani-i Kadîm		Süryani Katoliği		Protestan		Yahudi		Keldani		Yezidi		Kıbtî		Yekûn
	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	
Mera-Nevâhî Diyarbekir Kazası	21945	23093	5407	5456	584	549	121	99	39	28	2131	1965	204	172	575	532	175	142	193	125	434	542	5	2	66117
Siverek Kazası	23307	10862	791	791	25	54					260	325			152	136	51	81			1500				38535
Silvan Kazası	6197	5574	3738	3173	27	14	86	78			294	211			52	51			59	60					19127
Lice Kazası	11074	10046	2419	2171							162	582			118	130									26836
Derik Kazası	5206	4183	185	159	153	108					51	48			78	69									10530
Diyarbekir Sancağı Yekûnu	67729	53658	13540	11750	769	725	208	177	39	28	3198	2961	204	172	1003	903	226	223	552	485	1934	542	5	2	161257
	MARDİN SANCAĞI																								
Mera-Nevâhî Mardin Kazası	15645	10415			1455	1389					1892	1511	588	507	285	277			191	154	266				34060
Cizre Kazası	6505	4933	26	27	599	514					555	475			19	16	58	68			25	23			12843
Midyat Kazası	11275	1106			129	113					2131	2165			506	522					279	204			27928
Âvine Kazası	11762	10309			84	58					199	164			144	120									22840
Nusaybin Kazası	3893	3589									1280	1308					179	161			165	82			10657
Mardin Sancağı Yekûnu	49080	39252	26	27	2267	2074					6052	5623	588	507	752	735	237	229	191	154	735	509			108917
	MADEN SANCAĞI																								
Mera-Nevâhî Maden Kazası	20633	18171	2207	1841	132	165	446	372							25	27							33	39	44355
Palu Kazası	20397	17155	7019	6360											111	117									51150
Çermik Kazası	15016	15126	1784	1620	165	140									148	102	165	156							33320
Maden Sancağı Yekûnu	56046	48755	1170	9821	297	305	446	372							582	546	165	156					33	39	129365
Cümle-i Yekûn	172855	141865	24636	21601	3333	3104	654	549	39	28	9255	8588	792	769	2337	2185	626	608	742	619	2669	852	38	41	398785

Resim 20. Osmanlı Döneminde Diyarbakır'daki Nüfusun Irka Göre Dağılımı